

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В АМЕРИЦІ I.
PUBLICATIONS OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INSTITUTE
IN AMERICA I.

ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
В АМЕРИЦІ

СЕНТ ПОЛ, МІНН. — ПРАГА
1939.

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В АМЕРИЦІ І.
PUBLICATIONS OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INSTITUTE
IN AMERICA I.

ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
В АМЕРИЦІ

СЕНТ ПОЛ, МІНН. — ПРАГА
1 9 3 9.

Під загальною редакцією
Др. О. Кандиби

Сучасна духово-культурна дійсність українського народу давно вимагає того, щоб наша громадськість застановилася над такою важливою справою як організація національної науки.

В час коли українську науку вживається або викривлюється по впадоби ворожих українській нації сил, суспільність мусить протиставити цьому наукове будівництво, що виходитиме тільки з національних потреб та завдань.

Українська еміграція в Новому Світі сповняє від літ свою роль в нашому відродженні, підтримуючи національну розбудову в ділянці суспільно - політичній, культурній, господарчій та гуманітарній. Ї на часі, щоб вона зробила свій вклад теж у справу української науки, допомагаючи її організації та продукції.

Ці міркування і лягли в основу заходів на американському ґрунті, у висліді яких повстав Український Науковий Інститут в Америці, що його керівництво мені доручено.

Членами Інституту є не тільки українські дослідники з С. Д. П. А. та Канади, але й з Краю та європейської еміграції. Організуючи наукову роботу членства та українських вчених поза ним, Інститут має завданням у своїх Збірниках та публікаціях зробити її вислиди приступними ширшій суспільності.

На перший збірник склалися в першій мірі праці з празького осередку.

Олександр Грановський

*Сент Пол, Мінн.
29. VII. 1939.*

Др. Микола Андрусак:

Українська історіографія.

I. Погляд на розвиток і характер української історіографії продовж 900 років (1039—1939).

Початки української історіографії в'язуться з культурною діяльністю князя Ярослава Мудрого (1018—54). Літописання почалося в Україні при основаному цим князем київському Софійському соборі в 1039 р. й продовжувалося відтак у київській Печерській Лаврі та продовж XII ст. в інших осередках політичного й культурного життя Русі. Та всі місцеві літописи з XII ст. запропалися, твердження про їх існування можемо опирати тільки на вістках, що дісталися з цих літописів до центрального Київського Літопису. В XIII ст. в часах розцвіту галицько-волинської держави Романовичів центральне місце в українському літописанні займає літопис складаний при дворі князів Романа Мстиславича, Данила і Василька Романовичів, Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича на Волині, але названий Галицько-волинським. Та цей літопис не доведений навіть до кінця існування галицько-волинської держави, тільки вривається на 1292 р.

Чисельна й культурна перевага руського (українсько-білоруського) елемента в XIV—XVI ст. в литовській державі запевнює йому самоуправу й збереження давніх форм державного життя з часів Русі Рюриковичів. У литовсько-руській державі відроджується руське літописання, що плекає серед українського й білоруського населення привязання до литовської династії Гедиміновичів. Поруч з цими литовсько-руськими літописами розвивалося літописання по монастирях локального характеру продовж XVI—XVIII ст.

Третя фаза розвитку української історіографії припадає на добу козацької держави XVII—XVIII ст. Центральним моментом зацікавлення літописання цієї доби являється Хмельниччина; бачимо це наглядно в літописах Самовидця (здогадного М. Возняком Федора Кандиби, † коло 1702 р.), Самійла Величка († коло 1728) й Григорія Грабянки († 1734 р.). За цими чільними козацькими літописцями слідував у XVIII ст., ряд авторів козацьких літописів і мемуарів. Закликає козацьку добу української історіографії „Історія Русів“, якої автором виказують М. Возняк і А. Яковлів князя Олександра Без-

бородька (1747—1799), що був сином козацького генерального писаря й судді Андрія та канцлером російської імперії.

Ідеологія українського літописання продовж XI—XVIII ст. була державницька. Починаючи київськими літописними записками XI ст., що збереглися в наданій їм у початках XII ст. літописцем Нестором формі, а кінчаючи „Історією Русів“ помітна у всіх літописах тенденція висвітлити головне історичний процес державного життя в Україні. З признанням відмічується державних будівничих - князів Рюриковичів і вірних їм боярів у старокняжій добі, князів Гедиминовичів і князів - землевласників таких, як Острозькі, в литовській добі, гетьманів і запорозьке військо в козацькій добі. Натомість осуджують літописці руйнуючу державу силу, княжі міжусобиці ворохобних бояр, болохівських князів, тих гетьманів і козаків, що вислугувалися чужим, ворожим українській державности силам.

Попри те наша історіографія XI—XVIII ст. є показником розвитку нашої національної самосвідомости. В Несторовій „Повісті временних літ“ протиставиться спершу зайшлих на Україну варягів — Русь тубильним славянським племенам, згодом Русею означається князів — Рюриковичів, їхні дружини та опановану ними територію. В Київському Літописі, що подає вістки з усієї української національної території по 1200 р. назву „Русь“ прикладається не тільки до князів та їхніх дружин, але „руською землею“ зветься київська земля в протиставленні до інших земель, в яких княжили Рюриковичі, та в загальному всі ті землі, в яких княжили Рюриковичі, в протиставленні до інших, чужих держав. У Галицько-волинському Літописі „всею руською землею“ зветься українська національна територія, в литовсько-руських літописах українсько-білоруська територія разом. В козацьких літописах скупчується увага авторів на терен козацької державної України. Безбородько, що не обмежувався історією козацької доби, але подав також історію княжої й литовської доби та прикладав до України стару її назву, написав з досадою: „Відомо, що перед тим були ми тим, що тепер московці: уряд, першенство й сама назва Руси від нас до них перейшла“.

Хоча в нашому літописанні XI—XVIII ст. були прірви, літописи були писані в різних осередках, різних часах, серед відмінних умовин, все таки, наша історіографія цих вісьмох століть має однаковий прагматичний характер.*) У добі українського національного відродження наша історіографія прибрала еволюційний генетичний характер: її мета наукові досліди правди. Але в своїх пошукуваннях історичної правди не йшли наші історики одним шляхом продовж XIX і в початках XX ст.; їх підхід був різний під оглядом методологічним і ідеологічним.

---

*) Д. Багалій (Нарис української історіографії т. I вип. I, Київ 1923 ст. 4) пише, що українська історія „почалася літописними оповіданнями, де не було ще прагматизму, потім перетворилася в прагматичну історію, але ставила перед собою головним чином національні патріотичні завдання“. Слід згодитися з Багалієм у тому, що в первісних київських літописних записках не було прагматизму, який вже помітний в „Повісті временних літ“.

Перші історики першої половини ХІХ ст. Дмитро Бантиш-Каменський (1788—1850) і Микола Маркович (1804—1860) у своїх оглядах історії України обмежувалися компіляцією тих історичних джерел, які попали їм у руки, без основної їх критики. Критично почав розглядати джерела Михайло Максимович (1805—1873), що спершу заслужився в ділянці етнографії. Він звернув увагу на те, що народня словесність є також джерелом для пізнання минулого народу.

Використовуючи етнографічні дослідження для висвітлення історії Максимович перший увів до нашої історіографії етнографізм, що його в другій половині ХІХ ст. яскраво зазначив Микола Костомарів (1817—1885). Останній, виказуючи зв'язок етнографії з історією вказував, що давніше історики досліджували розвиток держави, а не народу. Звертаючись до дослідів історії народу історик мусить знати сучасний стан народнього життя, про що саме інформує етнографія. Безперечно, народня словесність зберігає в собі образки народнього минулого, але все таки цю народню традицію треба перевірювати по змозі актовими матеріялами. Адже немає сумніву, що в народній словесності текст переказу улягає продовж років постійно змінам, аж доки на папір не схопить його якийсь етнограф. Та Костомарів, а подекуди й другий визначний знавець архівних матеріялів Володимир Антонович (1834—1909) давали в своїх працях перевагу вісткам, зачерпненим із етнографічних матеріялів. Останніми покористувався в своїх працях і Михайло Грушевський (1866—1934), однак він цитував ці матеріяли для пояснення подій, виведених аналізом актових матеріялів.

Додатною сторінкою етнографізму в українській історіографії було охоплення історичними дослідженнями всіх проявів національного життя, отже не тільки політичного, але й культурного, соціального й економічного. Відємною сторінкою — надмірна переоцінка ролі народньої маси в історії. Для Костомарова не Хмельницький був головним діячем, а нарід, не Хмельницький підняв нарід, а народня потреба визвала Хмельницького на історичну арену. Народ — на думку Антоновича — дав силу Хмельницькому, якому він відмовляв політичного хисту. Ровесник Антоновича Олександр Лазаревський (1834—1902), досліджуючи соціальну й економічну історію старої гетьманщини, гостро критикував козацьку старшину за її відношення до козаків-селян, натомість одобрював російську політику в Україні. На його думку — заведена Катериною ІІ кріпаччина на Лівобережжі явилася як завершення й результат соціально-економічного процесу, що відбувався на протязі майже півтора століть. Ідею української автономії у козацької старшини зводив до самих тільки її змагань використовувати свободну людність. Тим давав Лазаревський зброю в руки москалів проти української державности, подібно, як Пантелеймон Куліш (1819—1897) своїм крайнє ворожим наставленням до козацтва взагалі.

Куліш, більше письменник ніж історик, не опирав своїх думок на докладному розслідуванні історичних джерел, лиш безкритично використовував чужі архівні матеріяли з неприхильними вістками про козаків і під їх впливом виробив собі хибний погляд на цивілізаторську місію польської шляхетчини й державницьку місію московського ца-

рату в Україні. Цим Куліш відокремився від сучасного йому етнографізму і народництва в українській історіографії й був звеличником тієї самої концепції, яка явилася в першій чвертині XIX ст. в компіляціях Д. Бантиш-Каменського, та починаючи 30-ими р. р. в компіляціях старих галицьких істориків Дениса Зубрицького (1777—1862), о. Антона Петрушевича (1821—1910) й проф. Ізидора Шараневича (1829—1901). Очевидно, названі галицькі історики виробили свій погляд на державницьку московську місію, не знаючи правдивого обличчя московської політики до такої міри, як це міг знати Куліш. Після останнього серед українських істориків Придніпрянщини були такі, що до 1918 р. погодилися зовсім із супремацією московського народу як державного народу в Україні. Був між ними й учень Антоновича Дмитро Багалій (1857—1932).

Інший ученик Антоновича Михайло Грушевський (1866—1934) став творцем новітньої української національної історіографії. Як професор львівського університету на кафедрі „всесвітньої історії з особливою увагою на Східню Європу“ в 1894—1914 р. р. та водночас як керманіч наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові (якого головою був у 1894—1914 р. р., директором Історично-філософичної Секції у 1894—1914 р. р.). Грушевський виховав низку істориків у Галичині. Не зриваючи звязків зо своєю тіснішою батьківщиною він оснував у Києві, як лиш полекшав там царський режим, Українське Наукове Товариство (1908 р.), при якому згуртував українських учених Придніпрянщини. Його і його учеників історичні розвідки у редактованих ним „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“, „Записках Українського Наукового Товариства“ і в „Україні“ промоували шлях до повного висвітлення історії України. Грушевський сам опрацьовував систематично джерела й довів історію України у 10 томах до гадяцького договору 1658 р.

Але звиж 30 років своїх історичних дослідів Грушевський, вихований у строгих традиціях радикального українського народництва був тієї думки, що в конфліктах народу й державної влади вина лежить по стороні влади. „Бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації і коли в державі цьому трудовому народові не добре, це його право обрахуватися з нею“. З тієї точки погляду виходячи, Грушевський симпатизує з болохівцями, „татарськими людьми“, що бунтувалися проти свого короля Данила й переходили на татарський бік. Не вдаючись у глибші досліді, з яких причин болохівські князі не почували свого обовязку повинуватися галицько-волинським князям у скрутній для останніх ситуації, Грушевський почав на львівському ґрунті свою працю саме розвідкою про нібито „Громадський рух на Вкраїні в половині XIII ст.“. До речі, Грушевський помилявся, коли ще й пізніше в 1920 р. був погляду, начебто „у звязку з татарським нападом 1240 р., прокинувся в нашому народі дуже цікавий і симптоматичний рух“, а саме „користаючи з нападу на Україну татар, поодинокі оселі, громади, а то й цілі краї українські переходили на сторону татар, піддавалися їм, обіцяли давати данину збіжжям та бути під безпосередньою татар-

ською владою в покорі і послуху і не хотіли більше знати своєї держави і князів“. Основніший розгляд джерел до проблеми т. зв. болохівців навів би Грушевського на те, що це були ще не засимільовані українським населенням кочовики, що почувалися ближшими до татар ніж до Руси.

Але дехто з післявоєнних критиків Грушевського переборщує, коли оцінює його роль в українській історіографії як негативну на основі розвідки його як початкуючого історика про „Громадський рух на Україні в половині XIII ст.“ та його журналістичної статті в віденському „Борітеся — Поборете!“ про „Українську партію соціалістів-революціонерів та її завдання“. В своїх журналістичних статтях і політичних потягненнях у часі української національної революції й після неї старий Грушевський був дитиною і вишукував аргументи, щоб доказати своє „соціал-революціонерство“ від літ своєї молодости. Однак як історик Грушевський був обережний з висуненням якоїсь необоснованої джерельними матеріялами думки. Не синтетик лиш аналітик у своїй 10-томовій „Історії України-Руси“ (не беру тут під увагу його популярних і чужомовних нарисів історії України) та історичних розвідках Грушевський часто не висуває сам висновку, а залишає тільки зведені разом сумлінно зібрані джерельні вістки. Тимто в його історичних працях губиться його негативне становище супроти своєї власної держави, коли входять в гру власні матеріяльні інтереси й принципіальна симпатія до всякої опозиції й активної боротьби з засиллям держави, яким то становищем він чванився у згаданій журналістичній статті. Навпаки, багатий джерельний матеріял у його працях дає змогу читачеві самому творити власні концепції. І ніде правди діти — матеріяли зібрані Грушевським в його „Історії України-Руси“ можна аналізувати й творити на їх основі висновки в національно-державницькому дусі.

Заслугою Грушевського для української національної історіографії було обоснування та впровадження до наукового вжитку схеми історії українського народу на цілому просторі його історичного життя на заселеній ним території, як одного суцільного й нерозривного процесу. Він виказав, що історія київської княжої Руси це виключно історія України й не можна її лучити з історією Московщини. Цю схему прийняли згодом усі українські історики й тимто Грушевський став батьком сьогочасної української історіографії.

Українське державне будівництво 1917—20 р. р. вплинуло і на характер української історіографії. На українському національно-державницькому ґрунті ставув історик Дмитро Багалій, що задумав згідно зо схемою Грушевського виготовити нарис української історіографії. Та свій задум виконав він тільки щодо літописання княжої й козацької доби (Збірник історично-Філологічного Відділу УАН, ч. 1, Київ 1923—25). На вступі до свого „Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті“ подав Багалій також огляд новішої української історіографії за останнє століття, починаючи 20-ими р. р. XIX ст., але сам він старався насвітлити зо свого нового становища марксистського історичного матеріялізму, що його прийняв він,

підпорядковуючись вимогам большевицького режиму. Всеж таки Багалій у своїх дослідях далі тримався строго історичних джерел.

Грушевський, що повернув у 1923 р. до Києва і згуртував в Історичній Секції Української Академії Наук придніпрянських молодих істориків, почав еволюціонувати в національно-державному напрямі. Національно-державні моменти підкреслені завжди в його статтях у виданнях Української Академії Наук, ще коли праця в останній не зазнавала великих перешкод зо сторони большевицького режиму. Грушевський передбачував, що цей режим прямує до знищення української державної думки. Передбачуючи сумний кінець Української Академії Наук, ще в квітні 1929 р. писав Грушевський з нагоди 150-тої книги львівських „Записок НТШ“: „Товариство ім. Шевченка, організуючи західньо-українські сили, виходячи в своїй роботі від проблем історії західньо-українських земель, обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства в цій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України — якими б дослідчими, видавничими й популяризаційними засобами вони не розпоряджали. А й проблеми загально-українського характеру дуже корисно й навіть необхідно бачити в аспекті взаємовідносин західніх і східніх українських земель і самі ці взаємовідносини повинні обслідуватися під кутом зору Наддніпрянщини і Наддністрянщини, щоби про них можна було виробити собі об'єктивний суд“. Цей натяк Грушевського про потребу історичного обслідування „під кутом зору Наддністрянщини“ означає, що для об'єктивної оцінки історичних подій не вистарчає розглянути їх „під кутом зору Наддніпрянщини“, де навіть наукова думка тепер придавлена.

Грушевський в Історичній Секції УАН у Києві та інші історики під проводом його досліджували головно різні проблеми з історії гетьманської козацької держави XVII—XVIII ст. Вже сама така тематика вказує, що їх інтересувала держава, а не сам нарід. Дослідники різних ділянок — історики політичної думки, права, культурного, соціального й економічного життя, всі підкреслювали в своїх працях національно-державні моменти. Слід звернути увагу, що навіть Петрик, який повстав за гетьмана Мазепи в 1692 р., вийшов у дослідях нового його історика (Олександра Оглобліна) речником незалежної української держави, а не, як у давнішій історіографії — речником інтересів запорозької черні. Найяскравіше національно-державне становище зайняв у своїх працях Осип Гермайзе, що між іншим пробував висвітлити українську політику в добі Руїни. Гермайзе оцінював політику гетьмана Петра Дорошенка як всеукраїнську, всекозацьку, але ця його політика спиралася на орієнтації степових козаків, що були у постійних торговельних і культурних зв'язках з татарами. Зновуж городові козаки в лісистій Сіверщині тяготіли до Москви. Але приписуючи Дорошенкові степову орієнтацію, що її старався гетьман накинути всім козакам, Гермайзе не бере під увагу того, що Дорошенко опирався на Туреччину, а не на Крим, що в тому часі змагав до незалежності і вів свою українську політику наперекір Стамбулові.

На західніх українських землях і на еміграції державно-творчі моменти є підкреслені в усіх сьогочасних істориків. Історики Іван Кривецький і Іван Крип'якевич підкреслюють переломове значення в переході від народницького до державницького напрямку праць Степана Томашівського (1875—1930), Вячеслава Липинського (1882—1931) і Омеляна Терлецького. Приймаючи факт „започаткування“ ними державницького напрямку в українській історіографії, треба однак зробити застереження щодо деяких концепцій Томашівського й Терлецького. Томашівський вважає українською галицько-волинську державу XIII—XIV ст., що їй — на його думку — мають українці завдячувати свою національно-політичну, культурну, а в частині мовну окремішність. Хибно, бо процес творення нашого народу спершу з назвою „Русь“, можна ствердити на основі розгляду літописів княжої доби від початків християнізації України. А далі, не маючи опертя в історичних джерелах, Томашівський прийняв ленну залежність галицьких князів від західньо-римських цесарів. Таку концепцію можна вважати прислужницькою і її можуть ужити чужі історики як зброю проти нашої державної незалежності в минулому*). Терлецький є радше популяризатором історії і в його нарисах історії української держави є багато не підпертих джерельними матеріялами тверджень, між іншими його негативне становище щодо ролі Запорозжя. Кращим від нарисів Томашівського й Терлецького є нарис історії Дмитра Дорошенка, хоч і в ньому є деякі огріхи.

Дорошенкові завдячуємо й загальний „Огляд української історіографії“ (Прага 1923) від найдавніших часів до початків 20-их р. р. XX ст. та кілька інформативних нарисів для чужинців. „Ukrainian Historiography since 1914“ (The Slavonic Review, London 1924, Vol. III, Nr 7, стор. 233—239), „Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18. Jhs bis zur Gegenwart“ (Jahrbücher für Kultur u. Geschichte der Slaven, Verlag Ost-Europa-Institut in Breslau, N. E. Bd. IV, Heft 3, 1928, ст. 363—379), „Die Entwicklung und die Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeit in der letzten fünfzig Jahren“ (Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin, Heft I, 1927, ст. 1—10), „Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjet-Ukraine in den letzten Jahren“ (ibid. Heft 2, 1928, ст. 35—56), і „Die ukrainischen historischen Forschungen in den J. 1914—30“ (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, Bd. V, Heft 3, Berlin-Königsberg 1931, ст. 453—462). Огляд історіографії XVIII—XIX ст. (до П. Куліша включно) подає також І. Крип'якевич („Українська історіографія“ — Львів 1923).

Д. Багалій задумував видати обширніший нарис української історіографії, але не здужав опрацювати її в цілості. Видав тільки огляд літописів княжої і козацької доби, попереджений його загальним нарисом теорії історії та його поглядом на схему української історії

---

*) Використав це навіть прихильний українцям німецький історик др. K. Lück (Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens, Plauen-Posen 1934, ст. 9—10 і 464); в рецензії цієї праці („Діло“, Львів 1934, ч. 342) я вказав німецькому автору, що думка Томашівського не має потвердження в джерелах.

і на зміст української історіографії („Нарис української історіографії“ т. I. вип. 1–2, „Збірник Історично-Філологічного Відділу У. А. Н.“ ч. I, Київ 1923 і 1925). Огляд української новітньої історіографії, починаючи 20-ими р.р. XIX ст. подав Багалій у вступі до „Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті“ (т. I. „Збірник І.-Ф. В. У. А. Н.“ ч. 72, Київ 1928, ст. 20—124). Крім того маємо ще його статті: про організацію української історичної праці в 1917—1927 р.р. („Бібліографічний Збірник“, Харків 1930, ст. 5—11) і про досягнення української історіографії в тому ж часі („Українські Щоденні Вісти“ Нью Йорк 1928 ч. 16 — передрук з кийвської „Пролетарської Правди“), все те з кадиллом марксизмові і большевицькій владі.

Зайвим тут вичислювати щорічні історіографічні огляди, що появлялися головно в редакційній М. Грушевським „Україні“ в 1926—30 р.р., бо вони є зібрані в обширній праці проф. Мирона Кордуби: „La littérature historique soviétique ukrainienne, Compte-rendu 1917—1931 (Varsovie 1938, Bulletin d'Information des Sciences Historiques en Europe Orientale). Др. Кордуба подав також огляд української історіографії за 1927—28 р.р. на західно-українських землях і в осередках української політичної еміграції в Європі („La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne“ — *ibid.* t. II, fasc. 1—2, V. 1929, ст. 73—119). Загальний огляд української історіографії за 1921—30 р.р. приготував я, та з нього тільки початкові розділи вдалося мені надрукувати в „Літописі Червоної Калини“ (Львів 1932, ч. 9—10) та в „Kwartalnik-u Historyczn-ім“ (р. XLVIII, Л. 1934, зш. 1, ст. 57—64, зш. 2, ст. 299—318), решта залишилася в рукописі.

Загальну характеристику української історіографії подали І. Кревецький (Записки Наук Т-ва ім. Шевченка у Львові“ 1924, СХХХІV—СХХХV, ст. 161—184; „Літопис“, Берлін 1924, ч. 3, ст. 38—40; „Нова Зоря“ Л. 1928, ч. 91) і І. Крипякевич (на зїзді істориків Східної Європи у Варшаві 1927 р. „L'état actuel de l'historiographie ukrainienne, Conférence des Historiens des Etats de l'Europe Orientale et du Monde Slave, Varsovie, le 25—26 juin 1927, II. Compte-Rendu et Communications. V. 1928 ст. 109—114).

II. Осередки й видавництва після світової війни.

Загальний перегляд осередків української історіографії від її початків до 1920 р. подав у своєму „Огляді української історіографії“ Д. Дорошенко. Тимто ще раз розглядати цю саму тему в нашому нарисі зайве й обмежимося розглядом осередків і видавництв української історіографії від 1920 р. до останніх днів.

До 1931 року головним осередком української історичної праці була основана в 1918 р. Українська Академія Наук, що складалася з трьох головних відділів (історично-філологічного, фізично-математичного й соціально-економічного) та низки спеціальних наукових комісій, секцій, комітетів, інститутів, лабораторій, бібліотек, музеїв і т. п.

Дослідами над минулим України кермував від 1924 р. Мих. Грушевський, як керманіч київської Науково-Дослідчої Катедри Історії України й голова Історичної Секції при УАН. Н. Д. К. І. У. випустила три томи своїх „Студій з історії України“. Органом Історичної Секції був відновлений у 1924 р. М. Грушевським науковий спершу тримісячник, згодом двомісячник українознавства „Україна“, якої в 1924—30 р. р. (її видавання припинено після випуску 43. ч. за вересень 1930 р.) появилoся 36 книжок: там були поміщувані короткі розвідки, матеріали з громадського й літературного життя України в ХІХ—ХХ ст. бібліографічні огляди й рецензії та хроніка наукового руху. Крім „України“ видавала Історична Секція ВУАН свої „Записки“ як продовження „Записок“ колишнього „Українського Наукового Товариства“ (основаного в 1908 р.) у Києві. На ці „Записки“, яких вийшло 16 томів (ХІХ—ХХІІ, ХХХVІ, ХХХVІІІ) зложилися „Наукові Збірники Історичної Секції ВУАН“ за 1924—29 р. р., Збірки студій: „Київ та його околиця в історії і пам'ятках“ (т. ХХІІ) і „Чернігів і Північне Лівобережжя“ (Огляди, розвідки, матеріали) (ХХІІІ), 6 книг матеріалів з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. п. н. „За сто літ“ (ХХІV, ХХV, ХХІХ—ХХХІ, ХХХVІІІ) і збірка науково-публіцистичних і полемічних та етнографічних писань Костомарова (ХХVІІ і ХХХV) та збірка розвідок і заміток І. Джиджори про „Україну в першій половині ХVІІІ ст.“ (ХХХVІ).

Крім того історичні праці містять у великій кількості видання Історично-Філологічного Відділу УАН присвячені дослідям української історії, письменства й мови. Сюди належать „Записки Історично-філологічного Відділу УАН“ (25 томів) і „Збірник Історично-філологічного Відділу“ (105 томів, деякі томи в кількох випусках). У цих „Збірниках І.-Ф. В УАН“ містяться праці спеціальних дослідних інститутів при УАН. Крім уже згаданих видань Історичної Секції належать туди видання Археографічної Комісії УАН („Пам'ятки українського письменства“ (т. І.), „Український Археографічний Збірник“ (І—ІІІ т. т.) та „Український Архів“ (т. І.). Дослідам первісної культури та її пережитків в Україні є присвячений науковий щорічник спершу Культурно-історичної Комісії, опісля Кабінету Примітивної Культури при Науково-дослідчій Катедрі Історії України „Первісне громадянство“ (4 річники 1926—9 по 3 випуски). Комісія для складання Історично-географічного Словника України видала 3 томи „Історично-географічного Збірника“, „Матеріали для культурної й громадської історії Західньої України“ (т. І.) видала Комісія Західньої України. 2 збірники праць присвячених декабристам в Україні видала Комісія для дослідів громадянських течій на Україні. 2 „Збірники праць“ разом з матеріалами до історії жидів на Україні видала Жидівська Історично-Археографічна Комісія. Туркологічна Комісія видала м. ін. важний для історії України том „Студій з Криму“.

Вартість для історичних дослідів мають видані Комісією Історичної Пісенности при Історичній Секції УАН, 2 томи „Українських, Народних Дум“, „Українські Грамоти“ (т. І.), видані Постійною Комісією історії української мови, 3 томи „Пам'яток мови та письменства

давньої України“ та 1 том „Праць Комісії давнього українського письменства“, виданих Комісією давнього українського письменства, листування й щоденник Шевченка видані Комісією пам'яток новітнього українського письменства. „Історичний Словник українського язика“ (т. I.) Комісії на уложення історичного словника української мови, I випуск „Української Бібліографії“, виданої Бібліографічною Комісією. Відділ Мистецтва при Всеукраїнському Археологічному Комітеті УАН видав „Історію українського орнаменту“. Етнографічна Комісія — збірку про „Дніпровських лоцманів“ і 9 книжок „Етнографічного Вістника“, де знайдемо також матеріали для історика.

З інших томів „Збірника Історично-філологічного Відділу УАН“ слід відмітити „Ювілейні збірники“ на пошану істориків-академиків Д. Багалія і М. Грушевського, „Нарис української історіографії (2 випуски) та „Нарис історії України“ (т. I.) Д. Багалія, „Волзький шлях та стародавні Руси“ П. Смирнова, „Українська драма“ В. Резанова (5 вип.), „Історія книжної справи на Україні“ й „Стара вища освіта в київській Україні“ Ф. Титова, „Історія української літератури“ (т. т. IV—V) М. Грушевського, „Матеріали для біографії В. А. Антоновича“, „Україна в російському письменстві“ (т. I.) В. Сиповського, 2 випуски „Наукового Збірника Ленінградського Т-ва дослідників української історії, письменства та мови“ та „Річник Українського Театрального Музею“ (т. 104 „Збірник I.-Ф. В. ВУАН“).

Діяльну участь в історичній роботі брав і III-тій Соціально-Економічний Відділ УАН. Низку цінних розвідок маємо в „Записках Соціально-Економічного Відділу УАН (7 т. т.) та в „Збірниках С.-Е. В. ВУАН“ (1—30 і 33—34 т. т.). Серед останніх слід відмітити „Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права“ (вип. I—VI і VIII), „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України“ (3 вип.), „Праці Семінару для виучування народного господарства України“ (3 вип.), „Праці Демографічного Інституту (т. т. I і IV—VIII) та „Праці Комісії для виучування фінансових справ“ (вип. 1—5).

Хоч свою наукову працю вела Українська Академія Наук серед дуже невідрадних обставин, все таки її наукові здобутки для українознавства взагалі, а для української історіографії зокрема — великі. Та наукова праця в ділянці історіографії припинилася у 1930 р.

Вже від 1928 р. большевицький уряд почав „реорганізувати“ ВУАН. У 1928—30 р. р. скасовано низку академічних наукових установ, що займалися студіями українознавства нпр.: Історично-філологічний Відділ УАН, Науково-дослідчу катедру історії України та Історичну Секцію при УАН, під керівництвом М. Грушевського, припинюючи всі його історичні видавництва, між іншими й двомісячник „Україна“, а створено зовсім ненаукові агітаційні установи (нпр. кафедра марксизму-ленінізму, комісія для досліджування релігійної ідеології, цебто для боротьби з релігією й ін.). Водночас большевики унеможливили працю відомим українським старшим і молодшим ученим (як М. Грушевський, С. Єфремов, М. Слабченко, К. Мельник-Антоновичева, В. Ганцов, О. Гермайзе, Г. Голоскевич й ін.), а зате

увели до Академії низку своїх агітаторів (М. Скрипник, О. Шліхтер, М. Яворський, В. Юринець й ін.). В яких умовах опинилася тоді УАН про це інформує нас брошура А. Я. Артемського: „Що таке Всеукраїнська Академія Наук? (ВУАН)“, що появилася її накладом у Києві 1931 р. та „Вісті ВУАН“ з 1931 р. З партійною заїлістю нападає Артемський не лиш на справжні світила української науки М. Грушевського, К. Воблого, А. Кримського й С. Єфремова за їхнє становище в обороні науковости й аполітичності, але також закидує „марксистському історикові“ М. Яворському що він „замаскував своє антирадянське минуле і провадив антипролетарську лінію в своїй науковій праці“. Зразком большевицької тогочасної критики наукових дослідів над історією України є „рецензія“ Ф. Ястребова в „Прапорі Марксизму“ (ч. 1 за 1930 р. ст. 133–148) на першу половину IX. тому Історії України М. Грушевського. Автор кінчить її висновком: „Тому девятого перша половина — ворожа нам книга!“ та передмова С. Гуревича до „Нарисів з історії капіталізму на Україні“ (вип. I, Харків—Київ 1931) Ол. Оглобліна.

„Реформуючи УАН большевицький уряд перевів з початком 1930 р. злуку першого Історично-Філологічного й третього Соціально-Економічного Відділів в один II-гий Соціально-Економічний й Історичний Відділ ВУАН. (Перший Природнично-Технічний Відділ це бувший 2-гий Фізично-Математичний). У звязку з цією „реформою“ обмежено працю й видання Академії в обсягу українознавства. Тому вже в 1930 р. появилася тільки три томи історичних видань Академії. „Київські Збірники історії й археології, побуту й мистецтва“ (т. I), видані Академічною Комісією історії Києва, появилися вже в 1931 р. (цей рік зазначений на обкладинці), але були зрадаговані усуненим з початком цього року поза межі України М. Грушевським. Крім того видали по одному томові Комісії: Історично-географічна (IV т. Історично-географічного Збірника) й українського письменства доби феодалізму та торговельного капіталізму. (IV-ий том, „Памяток мови та письменства давньої України“).

Після процесу Спільки Визволення України в 1930 р. нагінка советського уряду на українських наукових дослідників, у першу чергу істориків, Михайла Грушевського та його найближчих співробітників, прибирала чим раз більші розміри. В початках 1931 р. розв'язано Історичну Секцію при ВУАН разом із її установами, Грушевського примушено виїхати до Москви на заслання. Подібна доля стрінула найближчих співробітників Грушевського, з яких залишилися в Україні тільки ті, що „покаялися“ за свою дотогочасну працю для української національної науки. Ці „каяття“ — самобичування себе за те, що разом із Грушевським своїми дослідями обґрунтовували український націоналістичний сепаратизм, та наклепи на Грушевського й інших істориків, за те, що в їхніх працях пробивається українська національна державна (по большевицькій термінології „буржуазна націонал-фашистська“) ідеологія, заповнюють і нечисленні історичні видання ВУАН за 1932—35 р. р., а саме дві книжки журналу циклю історичних наук „Україна“ (1/2, січень — червень і 3, липень — вересень

1932), „Записки Історично-Археографічного Інституту“ (ч. 1, 1934) та 3 книжки „Наукових записок Інституту Історії Матеріальної Культури“ (1 і 2 з 1934 і $\frac{3}{4}$ з 1935 р.). Поза цими самобичуваннями й наклепами інший матеріал у більшості не відноситься до української історії; в журналі ж „Україна“, що узурпував собі назву славного українознавчого журналу, редагованого Грушевським у 1924—30 р. р., першою статтею є лист Сталіна до редакції журналу „Пролетарская Революция“ „про деякі питання історії большевизму“.

Наукову вартість з тих історичних публікацій ВУАН, що появилися від 1932 р., мають зретаговані Д. Багалієм „Нариси з соціально-економічної історії України“ (т. I. 1932) „Переписні книги 1666 р.“, видані В. Романовським (1933), тексти „Руської Правди“, видані С. Юшковом (1935), та врешті перша частина X. тому „Історії України-Руси“ М. Грушевського, що обіймає початки гетьманування Івана Виговського до гадяцької унії (1657—58 р. р.); це посмертне видання праці великого історика зретагувала його дочка Катерина (почався друк у 1936 р., закінчився у 1937 р.). Вражає дуже лихий папір, на якому надруковано цю цінну працю (є вістки, що її спалено, так, що залишилося тільки кілька примірників висланих негайно після появи за границю), підчас коли праці російської „Академії Наук ССРСР“ друкуються на першорядному папері. Треба знати, що російська „Академія Наук ССРСР“ має більшу свободу в своїй науковій праці, тому в її виданнях оповіщував деякі свої розвідки перед смертю й пок. М. Грушевський. Деякі з історичних праць московських дослідників, виданих цією Академією, як виданий Н. Н. Зарубином текст „Слова Данила Заточника“ (1932) збірник праць, присвячений друкареві Іванові Федорову (1935) та праця Б. Д. Грекова про феодалні відносини в київській Русі (1937), відносяться до української історії. Але таких праць небагато. Більшість історичних праць російської Академії Наук ССРСР відноситься то до московської історії, то до історії різних угро-фінських і тюрко-татарських народів.

З порівняння історичних видань за останніх 8 років української й російської Академії Наук бачимо, що остання видала багато великих історичних праць, підчас коли „Всеукраїнська Академія Наук“ (чи пак в останньому часі „Академія Наук УССР“) поза згаданими науковими публікаціями видає большевицькі агітки. Це зветься офіційно шумно „марксо-ленінсько-сталінська наука“. Гріхом проти неї є не тільки останні досліді Грушевського над історією України, але навіть публікація архівного матеріалу, як „Переписні книги з 1666 р.“ з коротким вступом історика В. Романовського. Закидає йому за те „буржуазно-націоналістичні концепції“ інший історик О. Оглоблін, якому в травні 1931 р. дискусія в Товаристві істориків-марксистів у Києві „допомогла усвідомити буржуазно-націоналістичний характер“ його власних давніших праць. Після того Оглоблін мусів себе „марксо-ленінською критикою“ самобичувати, що звалося „початком процесу марксо-ленінського переозброєння“ історика, щоб після того виступити з наклепом на праці інших істориків. Такі понижуючі гідність не тільки наукового дослідника, але й людини

„процеси методологічного переозброєння“ мусять переходити ті українські історики, що хочуть оминати заслання. Серед заломаних находимо перед тим поважних дослідників історії українського права Л. Окиншевича й С. Борисенка.

В „Тематичному плані Академії УСРСР“ на 1936 р. немає навіть окремої рубрики для історії. Ось який сумний епілог праці Української Академії Наук у ділянці української історіографії.

До 1930 р. проявляла ще окрему наукову працю й Всенародня Бібліотека України при УАН, що видала 4 книги „Журналу Бібліотекознавства й Бібліографії“, який являється помічним підручником для історичних дослідів. Подібну місію виконав і Український Науково-дослідчий Інститут Книгознавства виданням 4-ох томів своїх „Трудів“ та 7-ох історично-бібліографічних праць окремо (1923—30)

Участь в історичній роботі проявляла рівнож Секція для української історії про Марксистській Дослідній Катедрі в Києві під проводом засудженого в процесі СВУ 1930 р. О. Гермайзого. Історичні розвідки появлялися також у „Записках Київського Інституту Народньої Освіти“ (4 томи 1926—30).

Розвідки з обсягу економічної історії находяться в „Наукових Записках Київського Інституту Народнього Господарства“ (до 1930 р. 9 томів). Матеріяли до історії господарства з останнього часу містять „Записки Київського Сільсько-Господарського Інституту“ (1926-30, 4 томи).

У Харкові до 1930 р. історіографічну працю вела передусім Науково-дослідча катедра історії України, прозвана наприкінці свого існування „Катедрою історії української культури“ під управою померлого в 1932 р. Д. Багалія. Її видавництво „Науковий Збірник“ має 10 томів (т. т. 1—7 називаються також „Наукові Записки“), серед яких є два випуски „Бібліографічного Збірника“. Розвідки з обсягу української історії містять також „Наукові Записки Науково-дослідчої Катедри історії європейської культури“ (1924—30, 3 томи). Дещо з історичних праць видало до 1931 р. й „Державне Видавництво України“, серед них IX-й том Історії України М. Грушевського (1928—31) і I-ший том „Нарисів з історії України“ М. Петровського (1930). Українське Центральне Архівне Управління в Харкові видало в 1925—30 р. р. 15 книжок „Архівної Справи“ з цікавими статтями з обсягу архівознавства.

Праці у наведених харківських наукових видавництвах є здебільша суто наукові. Не такі вже є публікації Катедри для української історії при Інституті Марксизму-ленінізму з М. Яворським (також засланим по 1930 р.) на чолі, т. зв. „Істпарту“ (історії комуністичної партії [більшовиків] України) та видавництва „Українського Т-ва політкаторжан і засланиців“. Їхні періодичні видання „Прапор Марксизму“ (згодом „Прапор Марксизму-ленінізму“ орган „І. М.-Л.“), „Літопис Револуції“ (орган „Істпарту“) та окремі розвідки й матеріяли з револуційного руху на Україні є все з партійною закраскою. Проте науковий дослідник найновішої історії України не може ігнорувати й

тих матеріалів, тільки мусить заналізувати їх укупі з іншими історичними матеріалами.

З інших осередків українського історіографічного руху на Придніпрянщині до 1930 р. заслугує на увагу Ніжинський Інститут Народної Освіти з катедрою історії культури й мови; „Записки Н. І. Н. О.“ (1925—32 р.р. 12 т.т.) під редакцією М. Петровського містять здебільша історичний матеріал. У 1924—29 р.р. видав „Кабінет виучування Поділля Винницької Філії Всенародної Бібліотеки України при У. А. Н.“ 25 випусків своїх видань (1—24 і 26) з цінними розвідками з обсягу передісторії, історії та географії Поділля. Колиж усунено директора Винницької Філії В. Б. У. В. Отамановського (процес „СВУ“) це видавництво впало. В 1930 р. появилося ще в Винниці видання Винницького Вечірнього Робітничого Університету здебільша популярного характеру „Винниччина в екскурсіях“ (5 випусків). Кам'янець-Подільські видавництва „Записки К.-П. Інституту Народної Освіти“ (II-ий т.), „Записки Сільсько-господарського Інституту в Кам'янці на Поділлі“ видання „Краєзнавчого Комітету“ та „Плянової Комісії“ містять у собі також дещо історичного матеріалу.

В Одесі, де перебував засуджений в процесі „СВУ“ визначний дослідник економічної історії України М. Слабченко, історичну працю вели Соціально-історична та Історично-філологічна Секції Одеського Наукового при Українській Академії Наук Товариства, що видавали свої „Записки“. До 1930 р. вийшло 5 чисел „Записок“ Соціально-історичної та 3 числа Історично-філологічної Секцій. Остання видала також 5 розвідок окремо. Значну науково-дослідчу працю розвинула одеська Центральна Наукова Бібліотека, що видала три томи своїх „Праць“; розвідки ж її співпрацівників з обсягу бібліографії й архівознавства появилися також в інших видавництвах. Чимале місце для історичних праць приділила Одеська Комісія Краєзнавства у своєму органі „Вісник О. К. К. при ВУАН.“ 1—3 числа „Вісника“ появилися спільними заходами всіх секцій, а останні 4—5 числа видали окремо кожна секція О. К. К., а саме: с. вивчення природних багатств, соціально-історична, с. для вивчення грецької національної меншости, німецька й археологічна.

Історичні праці містять також „Записки Полтавського Інституту Нагодної Освіти“ (від 1928 р.: „Інституту Соціального Виховання“ 5 т.т.). Також „Полтавський Державний Музей ім. Короленка“ видав 2 т.т. свого „Збірника“ та дрібніші історичні розвідки в серії своїх науково-популярних видань. У Дніпропетровському йшла праця на полі української історіографії в Науково-дослідчій кафедрі українознавства під кермою заслуженого історика Запорожжя Д. Яворницького. За його редакцією вийшов I. том „Збірника Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного Музею“; деякі його праці появилися в різних видавництвах.

Спроби дослідів місцевої історії були по різних окружних містах Придніпрянщини. Займалися ними місцеві краєзнавчі музеї, наукові товариства й інститути народної освіти, як от у Чернігові (Чернігівський Державний Краєвий Музей і Чернігівське Наукове Товари-

ства), Житомирі (Волинський науково-дослідчий музей і Волинський Інститут Народної Освіти ім. І. Франка), Коростені (Коростенський Окружний Музей Краєзнавства), Шепетівці (Шепетівське Наукове при УАН Т-во), Миколаєві (Інститут Народної Освіти), Херсоні (Державний Херсонський Історично-орхеологічний Музей), Прилуках (Прилуцький Окружний Музей), Ізюмі (Ізюмський Окр. Музей) та в Луганському (Наукове Т-во на Донеччині).

У всіх цих осередках увалася історична праця у 1931 р. В „Літописі Друку“ за останні роки, в рубриці „історія“ подані популярні нариси з історії революційних рухів від кінця ХІХ ст., головню з історії поодиноких фабрик і робітничих у них партійних рухів — все те заправлене большевицькою агіткою, передруки в збірних виданнях статей Леніна, Сталіна й інших большевицьких провідників, спогади партійних большевицьких діячів, збірки промов із біжучих зїздів комуністичної партії, врешті підручники історії Росії та „клясової боротьби“ з марксо-ленінського становища. Всі ці видання це тільки матеріали до історії теперішнього лихоліття України під советським ярмом; вони показують нам, чим намагаються большевики вбити українську національну душу. В большевицькому педагогічному місячнику на українській мові „Комуністична Освіта“ находимо статті з ділянки дидактики історії, якої навчання зорганізовано в 1935 р. у всіх школах ССРСР. Навчанням історії сподіюється советські центральні власті виховати собі відданих громадян. З дидактично-історичних статей в „Ком. Освіті“ довідуємося, що при навчанні історії в школах на Україні звертається увагу головню на минуле Московщини, на події із всесвітньої історії, згадується про місцеву історію тільки з конечности, а про навчання історії України, як окремого курсу, нема зовсім мови.

Супроти такої долі української історичної науки в Східній Україні ввесь тягар дослідів над нашим минулим спадає на західно-українських істориків. Видатніші зпоміж останніх згуртовані в Історично-філософічній Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та в її комісіях. Приняті до друку Секцією праці своїх членів та її співробітників оповіщені в спільному органі Історично-філософічної й філологічної секцій „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ (у 1921—38 р. р. появилися т. т. 99—100 і 131—155). Крім того появилася збірка рефератів галицько-українських істориків на 7-ому Історичному Конгресі у Варшаві 1933 р. п. н. „Contributions à l'histoire de l'Ukraine“, 2 томи „Збірника Історично-філософічної секції (15 і 17), 3 томи „Українсько-руського Архива“ (11, 12 і 15), 2 томи „Студій з поля суспільних наук і статистики (4—5), 3 числа „Збірника Правничої Комісії при Іст.-філ. Секції Н. Т. Ш.“ та 4 випуски „Матеріялів до української бібліографії“ (4—7). У 1924—25 р. р. виходив спершу накладом Книгарні НТШ, згодом накладом Бібліотеки й Музею НТШ місячник присвячений історії й культурі п. н. „Стара Україна“, в 1937—38 р. р. — спільний місячник Комісії бібліології НТШ і Т-ва Бібліофілів в Львові „Українська Книга“.

Очевидно, сьогочасний науково-видавничий рух Наукового ТОВА-

риства ім. Шевченка далеко не дорівнює передвоєнному серед сприятливих умовин. Тимто немає систематичної праці над продовженням Історії України М. Грушевського. Старші галицькі історики займаються здебільша популяризацією історії у виданнях Т-ва „Просвіта“, І. Тиктора, молодші борються з важкими матеріальними труднощами, мусять не тільки досліджувати, але й подбати про видавництво, яке видало б їхні досліді.

Поза виданнями НТШ появились ще в післявоєнному часі 2 наукові збірки накладом львівської Ставропигії, а саме „Збірник Львівської Ставропигії“ (т. I. 1921) і „Матеріали отн. кь історіи Львовскаго Ставропигіона въ 1700—1767 г.г.“ А. Копистянського, при чому останні, як і видання „Временникъ“ зрадаговані москвофілами. Історичні розвідки з обсягу минулого української церкви появляются часом у видаваному від 1923 р. кварталнику Богословського Наукового Товариства „Богословія“, більші праці в „Працях Бог. Наук. Т-ва“ та в „Працях Гр.-Кат. Богословської Академії“ в Львові. Від 1924 р. розпочав Чин св. Василя Вел. у Жовкві видавати „Записки Чина С. Василя Великого“, присвячені виключно працям та матеріалам з історії української церкви (досі появились т. т. I—III і 2 перші випуски IV і VI томів).

Матеріали до історії визвольних змагань появляются накладом основаного в 1922 р. видавництва „Червона Калина“, що видала історію УСС і СС та спогади учасників визвольної війни окремими книжками та в своїх періодичних виданнях: „Календарі-Альманаху“ (від 1922 р.) і місячнику „Літопис Червоної Калини“ (від 1929 р.). Накладом цього видавництва появляются нариси з давнішої історії України, здебільша науково-популярного характеру.

Зацікавлення українського громадянства своїм минулим проявляється від 1930 р. науково-популярними нарисами з місцевої історії поодиноких повітів, міст і сіл. Музей „Бойківщина“ у Самборі видав у 1931—38 р. р. 10 томів „Літопису Бойківщини“ з науковими причинками до місцевої історії.

Для дослідів історії Карпатської України прислужився видаваний 1922—38 р. р. „Науковий Збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді (т. I—XIV). Статті з карпато-українського минулого появились принагідно в різних інших місцевих видавництвах. З окремих видань слід відмітити „Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси“ О. Мицюка (т. I і II, Ужгород 1936 — Прага 1938).

Немає об'явів наукової історичної праці, як і взагалі наукової роботи в румунській займанщині (Буковина, Бесарабія й Мармарощина), слабкі є прояви в північно-західніх землях, опанованих Польщею (Волинь, Холмщина, Підляшшя й Полісся), де тільки час від часу появиться популярний нарис з місцевої історії та наукова праця місцевого дослідника у львівських виданнях.

Серед української політичної еміграції в Середній Європі розвивалася також українська наука взагалі, а історіографія зокрема.

Перші спроби історіографічної праці бачимо у Відні, де з ініціативи М. Грушевського повстав у 1919 р. „Український Соціологічний

Інститут“ з завданням вивчення української суспільности й видавання відповідної соціологічної літератури. Поза виданнями праць із загальної соціології видав „УСІ“ також нариси і матеріали з історії України. Деякі видання УСІ друкувалися у Львові. — „Об'єднання українських видавців“ у Відні видало в 1921 р. I випуск бібліографічного журналу „Книга“. Від часу повороту М. Грушевського до Києва наукова робота серед віденської еміграції завмирає.

Найкраще розвивалася українська історична наука серед еміграції в Чехії, де основана низка українських наукових установ, товариств і видавництв. Оснований в Празі 1921 р. Вільний Український Університет видав 2 томи „Наукового Збірника“, 2 томи „Наук. Ювілейного Збірника“, присвяченого през. Т. Г. Масарикові, в більшості з історичними розвідками, та деякі більші історичні праці окремо, серед них „Огляд української історіографії“ Д. Дорошенка. 2 томи своїх „Праць“ і низку історичних розвідок окремо видало основане в 1923 р. „Українське Історично-філологічне Товариство“ в Празі, як рівнож оснований в тому самому році „Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі“. „Український Інститут Громадознавства (Соціологічний)“ видав низку більших праць та менших розвідок з ділянки соціології та політичної й економічної історії України. Літографовані праці з цих самих ділянок видав також празький Український Робітничий Університет“.

Розвідки з історії господарства й права в Україні містяться в „Записках Української Господарської Академії“ в Подєбрадах (1927—29 I—II т. т.). Бібліографічні замітки з обсягу українознавства подає видаваний в 1927—32 р. р. кварталник празького „Українського Товариства Прихильників Книги“ „Книголюб“.

На видавничому полі заслужився для української науки взагалі, а для історіографії зокрема „Український Громадський Видавничий Фонд“ у Празі.

Зорганізована Громада Кубанців у Чехословаччині видала збірник статей про Кубань і кубанців у минулому й сучасному п. н. „Кубань“ (1926). „Громада Українців з Кубані“ видала важні як історичний матеріал до історії Кубані твори наказного отамана чорноморського війська Якова Кухаренка (1928). Матеріали до останніх визвольних змагань на Кубані містяться в неперіодичному „Кубанському Краю“.

В Берліні появилася низка історичних нарисів і спогадів накладом основаного в 1920 р. видавництва „Українського Слова“. Його накладом появлявся в 1923—4 р. р. тижневик „Літопис політики, письменства і мистецтва“ в якому надibuємо цікаві історичні статті. З кінцем 1926 р. основано в Берліні „Український Науковий Інститут“, що видав 2 „Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftliches Institutes in Berlin“, 3 томи „Abhandlungen d. U. W. I.“, 6 випусків „Beiträge zur Ukrainekunde“ та видає літографовані „Вісти – Ukrainische Kulturberichte“ в українській і німецькій мовах.

Оснований в 1930 р. „Український Науковий Інститут“ у Варшаві згуртував у собі головні науковців емігрантів з Придніпрянщини. 48 томів „Праць У. Н. І.“, що появилися досі, містять здебільша розвідки й матеріали з ділянки політичної, культурної та економічно-соціальної історії України. Поза видаванням „Праць“ відбуваються в „У. Н. І.“ наукові реферати з дискусіями, а саме в економічному Семінарі, присвячені економічній історії та проблемам сучасної економіки України, в Комісії дослідження історії українського руху та в Історичній Секції для дослідів над польсько-українськими проблемами. Праці з історії церкви появиються в органі Православного Богословського Відділу Варшавського Університету „*Ελληνισμός*“ (досі 11 т. т.). Історично-літературні праці І. Огієнка появилися в видавництві „Студії до української граматики“. В 1935—39 р. р. видавав Огієнко місячник „Наша Культура“, в якій, як також і в „Науковому Збірнику“ з приводу 30-ліття його наукової праці є чимало цікавих історичних статей.

Військова еміграція з Придніпрянщини згуртувалася в „Українському Воєнно-Історичному Товаристві“ у Варшаві (спершу у Каліші). Її неперіодичного науково-воєнного журналу „Табір“ появилося досі 35 книжок. Крім того видало „У. В.-І. Т-во“ 8 збірників матеріалів до історії українського війська п. з. „За державність“ (1927—38).

Українські історики — ті, що живуть на західних землях Старого Краю і ті, що на еміграції в західно-європейських політичних і культурних центрах, оповіщують свої розвідки і в чужих доступних їм наукових видавництвах. Своє громадянство повідомляють вони про власні досягнення в ділянці своїх дослідів на сторінках своєї щоденної, тижневої й місячної преси.

З недомагань сьогочасної української історіографії кидається одно найбільше у вічі: це брак дослідів над історією української еміграції в Америці, брак українського видавництва такого, яким є для розкинених поза межами Німеччини німців видаваний д-ром Г. Й. Баєром у Штутгарті від 1937 року чвертьрічник „*Auslandsdeutsche Volksforschung*“. Такі принагідні видання як „Пропамятна Книга видана з нагоди 40-літнього Ювілею Українського Народнього Союзу“ (Джерзисіті 1936) не виповнюють ні трішки цієї прогалини в українській історіографії. А вже дивною чудасією є факт, що історик-емігрант в Америці Ол. Сушко випускає в Шікаго в 1936 р. книжку про Гавгамелю-Каракош у часах Олександра Великого,*) до якого ніяк не прив'язати української історії, хоч як автор не намагається це зробити, коли досліді над історією американських українців лежать облогом. Ці досліді слід повести й тут одно із завдань американського „Українського Наукового Інституту“.

*) На наголовному листку читаємо шумний титул „*Academia Scientiarum Ukrainica Americana, Series historico-philologica. Vol. IX. Origines Eurasiaticae or Materials elucidating the Ethic and Cultural Genesis of Eurasia, Edited by Aleksander Sushko. Gavgamela The Modern Qaraqosh, October I, 331 b. C. by A. Sushko*“ при тому різні несуттєві титули автора. Під його адресою слід замітити: більше поваги в наукових справах.

Dr. Mykola Andrusjak:

Ukrainian Historiography.

A view of the development and character of Ukrainian Historiography in the course of 900 years (1039–1939). The author deals with the most important stages of the growth of Ukrainian historiography: for instance, the annals of Ruthenia during the reign of the princes of the Rurik dynasty in XI–XIII centuries, the Lithuanian-Ruthenian annals and monastery chronicles in XIV–XVI centuries and the Cossack annals of the XVII–XVIII centuries, and finally the Modern Ukrainian Historiography of the XIX–XX centuries.

The Ukrainian annals of XI–XVIII centuries were of the same pragmatic character while the modern historiography of XIX–XX centuries were of an evolutionary and genetic character. From the ideological point of view the annals were of a national character and in the modern historiography some divergencies are apparent. In the course of the nineteenth and at the opening of the twentieth century up to the Ukrainian war of independence in 1917–1920 predominated a popular trend which, with Mychajlo Hruševskyj, had developed into negation of government, if it did not comply with the interests of the mass of the people. To be sure the national conception had been manifested by some historians of the nineteenth century but they were those who believed in the national supremacy of the Russian nation over the Ukrainian nation, and for that reason this conception actually came to be more harmful to the Ukrainian national idea. The Ukrainian national idea in historiography began to make its appearance after 1919 in historical studies in Eastern, and Western Ukraine. In Eastern Ukraine this conception was adapted by D. Bahalij who at length abandoned it, and adapting himself to the Bolshevik regime followed the Marxist ideology. In Western Ukraine S. Tomašivskyj was the first to treat Ukrainian history from the national point of view, but in his outline of history the process of the formation of the Ukrainian Nation is misrepresented. In his opinion it did not begin till the time of the Galicia and Lodomeria State, while in reality, it began in the time of the Kyjiv (Kiev) State after its Cristianisation in the X–XI centuries, and his assertion of the feudal dependence of the Galician princes, who in reality were sovereigns, on the Holy Ro-

man emperors remains without any historical justification. By his follower E. Terlečkyj the Cossacks are groundlessly denied their capabilities of statemanship.

The author is the first to remark that in the years 1924–34 Mychajlo Hruševskyj underwent an evolution and made the national conception his own. In 1924–30 he gathered together in the Historical Section of the Ukrainian Academy of Science in Kyjiv a group of historians of national ideology, among whom the most burning nationalist was O. Hermajze. Finally the writer gives a bibliography of studies containing surveys of Ukrainian historiography.

II. Centres and publications of the Ukrainian post-war historiography. The author deals with the historical publications in Eastern and Western Ukraine. He stresses a magnificent growth of Ukrainian historical study in the Historical Section of the Ukrainian Academy of Science in 1924–30 under the lead of M. Hruševskyj; this Section was destroyed by the Bolsheviķs in 1931. Next the author deals with the historical studies in the Ševčenko - Society of Science at Lviv and in the centres of Ukrainian political emigration in Europe—Vienna, Prague, Berlin, Warsaw – and at the conclusion he points to the urgent necessity of historical research among the Ukrainian population in America where no systematic researches on the history of Ukrainian Colonization has been carried on yet.

Др. Олександр Гайманівський:

Замітки до характеристики головних рис українського права доби Руської Правди.

Історія українського права має предметом свого дослідження еволюцію правового життя південної групи східно-слов'янських племен, що під різними назвами від далекої старовини заселяли та заселяють і нині терени українських земель. Після довгого історичного процесу ці племена, духово інтегруючись, витворили єдине суспільне явище, що ми іменуємо українською нацією.

Джерелами українського старовинного права були звичай та закон, що часто відрізнявся від звичаю більш формою ніж матеріальним змістом.

Для історика права головним безпосереднім матеріалом для студії та конкретних висновків являються писані пам'ятки права з доби історичної. Для українського права ці писані пам'ятки відносяться своїм походженням до X—XI в. по Р. Хр., але їх зміст ясно свідчить, що початкові елементи правосвідомості українських племен треба шукати значно раніше X-го віку, користаючись при цьому висновками вчених, що студіювали передісторію та протоісторію України.

В старій московській науці в рамках передісторії „русской“ над цим працювали І. Е. Забелін, гр. А. С. Уваров, Д. Я. Самоквасов а пізніше Ю. В. Готє, С. К. Богоявленський та В. А. Городцов та ін. В українській історіографії проф. В. Антонович перший науково довів, що без докладних студій археології неможливе вивчення Київської держави. Отже пр. пр. Штерн та Ростовцев, що пізніше зробили не мало для вивчення археології України є власне наступниками проф. В. Антоновича.

В цьому ж відношенні для дослідувача старовинної доби історії українського права першорядне значіння мають праці укр. археолога проф. В. Щербаківського, що вже довгий час студіює духові та фізичні взаємовідносини народів, предків народу українського, які заселяли терени України та причинилися до зформування загальних підвалин української духової природи та зокрема до зформування початкових елементів української правосвідомості.

Висновки проф. В. Щербаківського, щодо взаємовідносин в часах передісторичних та протоісторичних між пануючими верствами люд-

ности на Україні та верствами людности субстратної синтезуються окремою синоптичною таблицею. Ця таблиця може бути надзвичайно цінною підчас переведення порівнюючих історично-правних дослідів відносно окремих правових інститутів доби Руської Правди бо підкреслює: „з яких етнічних і антропологічних елементів (первнів) формувався український народ . . . з якими народами він має кровну спорідненість, а з якими не має“.¹⁾ Отже на думку проф. В. Щербаківського з прасловян вийшли тільки Балканські словяне, Українці та західні словяне ц. ін. Чехи, Словаки та Поляки. Ці народи об'єднують присутність в їх расовому складі ознак передньоазійської або динарської раси, що їх не мають зовсім Москалі, які за основу мають ознаки раси уральської, а з XIII. в. по Хр. велику домішку раси алтайської.

На протязі XVIII.—XX. в., починаючи від В. Н. Татищева, що за царським наказом описує „деяння и приключенія“ російської історії, десятки більш чи менш видатних істориків Московщини в численних монографіях студіюють пам'ятки „русской“ історії та історії „русского“ права, а також окремі питання згаданих дисциплін. До кола цих питань відносились історичні та історично-правні моменти з доби держави Київської. Не бажаючи недоцінювати окремих сторінок праць кращих заступників Московської науки, погоджуємося, що для історика українського права доби Руської Правди праці Н. В. Калачова, проф. М. Ф. Владимирського-Буданова, проф. В. И. Сергеевича, П. Н. Мрочек-Дроздовського та багатьох інших вчених мають відповідне значіння, але як підкреслює цілком вірно російський вчений проф. Г. В. Вернадський в передмові до книжки А. Б. Эфрона треба признати, що не дивлячись на працю декількох поколінь „русских“ вчених, Руська Правда — цей головний пам'ятник для студій старовинної Русі з її громадським та правовим побутом, не досліджена вистачально. На протязі майже ста років, між виданням в 1846 р. праці Н. В. Калачова про Руську Правду та надрукуванням 1935 року надзвичайно цінної праці на ту ж тему С. И. Юшкова, найбільш повна та систематична праця про Руську Правду написана на думку проф. Вернадського в р.р. 1910—1918 німецьким вченим Гецом („Das Russische Recht“). Російська модерна історіографія звертає особливу увагу на дефекти формального юридичного методу дослідження старої російської школи, що панував при студіях як самого тексту Руської Правди так і окремих правових інститутів доби Руської Правди. При цьому не зверталось належної уваги на моменти постійної еволюції правових відносин та на своєрідні риси побутові. Крім того, московські вчені посилаються часто на бідність пам'яток доби Руської Правди та на те, що сама Руська Правда в своїх артикулах далеко не охоплює цілого сучасного правового життя.

Українська наукова думка, визнаючи вищенаведені перешкоди для

¹⁾ Проф. Вадим Щербаківський. Формация українського народу. Нарис пра- історії України. Подєбради. 1937. УТГІ. Ст. 43—45.

²⁾ А. Б. Эфрон. Этюды по истории русского юридического быта. Вып. первый. Киевский период. Пред. проф. Г. В. Вернадского. Брюссель. Изд. евразийцев. 1939. Ст. 7—8.

успішних студій згаданої доби вже підкреслила ще одну більш загальну перешкоду, а саме ненаукову, непослідовну та нераціональну схему „русской“ історії. Критика цієї схеми в стислій, але вичерпуючій формі була зроблена проф. М. Грушевським, ще 1904 року.³⁾

Ще до видрукування згаданої статті проф. М. Грушевського, проф. В. И. Леонтович в статті: „Национальный вопросъ въ древней Руси“ висловився, що Руська Правда є „мѣстный . . . южнорусский уставъ“ та що рецепція цього уставу в інших землях на наказ князя чи за постановою віча не робить ще цього місцевого пам'ятника „общерусским“.

В книжці п. Сторожева⁴⁾ ясно висловлюється думка, що Русь Київська та Русь північно-східна — два відмінні явища. Проф. М. Ф. Владимирський-Буданов та його учні в студіях над так зв. „Западно-руским“ правом (по суті над історією українського права доби литовсько-українсько-білоруської) з одного боку часто підкреслюють органічний зв'язок Руської Правди та Литовських Статутів, а з другого боку не знаходять переконливих доказів для підтвердження таких зв'язків між тою ж Руською Правдою та пам'ятками права Московського.

Один з визначних московських істориків пізнішої доби проф. А. Е. Пресняков в своїй монографії, приймаючи власне висновки проф. М. Грушевського, відмовляється вважати північно-східню Русь за продовження Руси Київської та твердить, що розвій цих теренів відбувався рівнобіжно.⁵⁾

Московські вчені в ССРСР в своїх працях досить часто визнають окремішність культури взагалі а зокрема права українського народу. Але все ж треба визнати, що переважна більшість московських вчених визнає стару схему „русской“ історії та вважає період держави Київської в розумінні загальної еволюції загально історичних явищ та правових інститутів зв'язаним безпосереднє з так званим Московським періодом „русской“ історії. Останній час московські вчені звертають особливу увагу на так зване „Правосудіє Митрополичье“, що знайдено Горським⁶⁾.

Проф. С. В. Юшков в статті „Правосудіє Митрополичье“⁷⁾ відносить цей пам'ятник до XIV в. та гадає що „Правосудіє Митрополичье“ заповнить своїм змістом „провал“ який існує між Руською Правдою та царським Судебником 1447 р. та допоможе студіям еволюції багатьох інститутів Руської Правди.

Але далі сам Юшков визнає, що власне лише артикул „об уроках скоту“ виписано з Руської Правди до „Правосудія Митропо-

³⁾ М. Грушевський. Звичайна схема „русской“ історії і справи раціонального укладу історії східнього славянства. СПб. Статті по славяновѣдѣнію. Т. I. 1904 г.

⁴⁾ Русская история съ древнѣйшихъ временъ. Москва. 1898 г.

⁵⁾ А. Е. Пресняков. Образование великорусского государства. 1918.

⁶⁾ Надруковано в Описаніях славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотекы (отд. 2-е. Приб., № 1862, стр. 692—694).

⁷⁾ Летопись занятій Археографической комиссiи за 1927—1928 годы. Вып. 35. Ак. Наук ССРСР. Ленинград 1929. Ст. 115—120.

личього“ без змін, а арт. 27. та 28. особливо близькі змістом до відповідних арт. Руської Правди. Що торкається інших артикулів згаданого пам'ятнику, то з них 11 запозичено з Уставу кн. Ярослава, а 23 арт. містять в собі матеріал цілком новий, але такий, що стилем, змістом та мовою близький до Руської Правди. Близьких доказів справедливості цього твердження ані сам Юшков, ані інші московські вчені не представляють. Отже до часу переведення детального аналізу маємо підставу вважати, що „Правосудіє Митрополичье“ досить слабкий та небезпечний місток для переходу через ту історичну прірву, що її на наш погляд можливо заповнити лише ґрунтовним переглядом загальної старої схеми „русской“ історії.

Підводячи підсумки зробленого в галузі української історіографії можемо назвати поважну кількість видатних українських вчених, що працювали і працюють в галузі історії України, присвячували увагу також і періоду держави Київської.

Знаходимо твердження, що наукове дослідження історії України почав М. Костомарів, що залишив схоластику російської історично-юридичної школи та почав досліджувати історичний процес не зверху, але знизу, вважаючи народ тою активною силою, що від неї залежить напрямок історичного процесу. Але з другого боку цілком слушно зазначають, що республікансько-демократичні тенденції Костомарова, які відбилися не тільки в працях самого Костомарова, але й в численних працях його ідеологічних наступників, затемнили ясну уяву нашої державної відрубності, яка держалась ще у представників української історіографії початку XIX в.

Порівнюючи з великим успіхом в галузі студій питань загальної історії України, треба визнати малу продуктивність нашої науки в галузі історії українського права, а особливо для періода Руської Правди. Українські історики права досі не спромоглися видрукувати повного систематичного огляду історії укр. права. Проф. М. Грушевський присвячує в своєму монументальному курсі історії Руси-України окремі розділи питанням історії укр. права.

В 1922 р. у Львові вийшов літографований курс лекцій з історії укр. права доби княжої та литовсько-української, що їх читав на тайному укр. Університеті проф. др. М. Чубатий. („Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. ч. I. і II.). Нарешті в Празі Укр. Вільним Університетом видано 1923 р. книжку проф. Р. Лашенка під назвою „Лекції по історії українського права. Частина перша. Княжа доба“. З другої частини видруковано лише огляд джерел доби Литовсько-Української, а далі видання припинилося з причини смерті проф. Р. Лашенка.

Питання методології вивчення історії українського права взагалі, а зокрема надзвичайно складне питання вивчення періоду Руської Правди та поділу впливів правової думки української та білоруської на зміст відповідних артикулів Литовських статутів, не можна вважати опрацьованими вистачаюче. В цьому відношенні цінний доклад

прочитав проф. М. Чубатий підчас зїзду істориків у Варшаві в 1933 р.⁸⁾

Треба признати, що значною перешкодою для зрозуміння та кваліфікації старовинної правосвідомости є вже сама віддаленість доби та неможливість втиснути явища тогочасного життя до рямців категорій сучасного правового думання. Не треба забувати, що в старі часи понять і слів було мало. Поняття, які тепер є цілком ріжні, в добу Руської Правди визнавались, більш менш, як єдине ціле. Це підтверджується розглядом старовинної термінології, що вживалась для висловлення поняття „право“. В пам'ятках юридичних поняття право не передається терміном „право“. В літописах термін право часто вживається або як прислівник, або в значінні правди-дійсности. Іноді сучасне поняття право в старовину передавалось терміном „суд“. Напр. „Суд Ярослава Володиміровича“. Але найчастіше для поняття право брали термін „правда“. Хто виграв на суді — той взяв „свою правду“, „налезл правду“. Але той самий термін „правда“ передає й поняття справедливості. Літописець, вихваляючи справедливого князя, пише: „бѣ любя правду, кривого ненавидя“. Іноді термін правда значить правду Божу, предвічну справедливість, що карає за невиконання обіцянки. Крім цих основних значінь термін правда відповідав ще поняттям присяги, умови, закона, суда, судейника. Пам'ятки знають термін обичай і закон. Іноді розріжняють їх, але часто надають їм надзвичайно широке значення явищ правових, етичних і релігійних. У правничій мові Великого князівства Литовсько-Українсько-Білоруського поняття право передається вже терміном „право“, термін обичай ясніше відрізняється від терміну „закон“. Але зустрічаються вирази „позвать к праву“, „стать к праву“, де термін „право“ відповідає поняттю „суд“. Нарешті в тексті Більського привілею 1564 р. можемо знайти вирази, що свідчать про змішання поняття права та справедливости.⁹⁾

Отже в значній мірі справедлива думка проф. М. Шахматова про певний нормативний монізм староруського чи в нашій термінології старовинного українського права. Не стільки звичай, скільки „звичаєва правда“, як комплекс понять етично-релігійно-правових, керувала життям. Право ще не диференціювалось зовсім від етики та релігії.

Розглядаючи характерні риси українського державного права згаданої вище доби, мусимо перш за все відмітити в ньому відсутність єдності, сталости та ясної викристалізованости поняття всіх еле-

⁸⁾ Nikolaus Tschubatyj Gegenstand der Geschichte des ukrainischen Rechtes. Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII-e Congrès international des sciences historiques, Varsovie Aout 1933. La Societé scientifique au nom de Chevtschenko à Léopol. 1933. p. 69—95.

⁹⁾ Між іншим заміна терміном „правда“ терміну „право“ уживається і в народніх приказках. В збірниках Номиса та Франка знаходимо такі приказки: „Своя хата — своя правда“ (Номис 9607), „Правда не втоне в воді, не згорить в огні“ (Номис 6688). Безумовно, що ці вирази складено народом у звязку зі старовинним процесом і термін правда уживався тут в понятті права. Див. проф. А. Яковлів. Українські народні приказки і звичаєве право. „Життя і право“. Львів 1935, ч. 1.

ментів держави, а саме території, населення, влади. Були періоди, коли держава київська охоплювала всі землі східно-словянських племен, а також частину терену фінського, сусіднього з землями вятичів та радимічів. Іноді межі цієї держави зменшуються до 2—3 сусідніх з київською земель. Територія держави Київської розділена між окремими землями. „А из своего города в чужю землю свода нетуть“, читаємо в Руській Правді. Поділ цей не був сталий. Були випадки інкорпорації сусідніх земель, а ще частіше випадки дальшої диференціації. Як свідчить літопис, населення держави київської було досить різноманітне своїми племенними звичаями. З бігом часу намічаються ознаки трьох етнічних груп — ферментів сучасних українців, білорусів та москалів. Населення поділяється на вільних та невільних, при чому само право не проводить консеквентно до кінця тези, що раб це є res, а не persona.

Впливи християнства та характер службових функцій де-яких категорій рабів значно поліпшували їх безправне положення. Свобідне населення поділяється на кляси в залежності від суспільного положення, заможности, заняття. Поділу на стани немає, а перехід з одної кляси до другої *de jure* цілком можливий. *De facto* між окремими групами розділ досить великий, при чому кількість цих груп та характер взаємовідношення поступово міняються під впливом соціально-економічних факторів. Князь з дружиною стоять окремо від громади, звязані умовою вірности та спільністю огнища і хліба. Дружина держави київської по істоті подібна на дружину західно-європейську і була приватноправовою організацією, не дивлячись на виконання дружинниками публічно-правових функцій. В період інтенсивної концентрації земель дружина служила одним з головних факторів, що сполучали Руську землю.

Кляса людей „ліпших“, „старців градських“, „земельних бояр“ була старшою по часу походження, ніж дружина, та користалась особливими впливами за племінних князьків. Але й пізніше, зливаючись з дружиною, що осідала на землях та підсилена видатними представниками торговельної верстви, — кляса великих землевласників — бояр набирає великої ваги не тільки в галицько-волинській державі, але і в землі київській, здобуваючи собі навіть в законі де-які привілеї. Крім цих керуючих кляс — підставою цілого суспільства було вільне обивательство, що згідно з керівним в літературі поглядом носило назву „смердів“. Але вже в старшій літературі відомі спроби Лешкова, Цітовича, Нікольського, Романова, Владимирського-Буданова, довести, що смерди всі, чи де-яка частина їх, були залежні. Максименко зближає положення смерда до стану тяглового селянина, Пресняков вводить його до кола „княжого общества“, а Юшков вважає просто невільним. Залишаючи на боці неаргументований погляд Юшкова, треба признати, що постанови Руської Правди про спадщину після смерда та інші свідчення пізніших памяток дозволяють думати, що положення смерда з кінця XI ст. значно погіршало.

Відрізання кочовниками шляхів до Чорного моря, припинення далеких походів та зовнішньої торгівлі мало наслідком поруч з іншими

причинами зріст великого землеволодіння. Відбувається інтенсивне окняження та обоярення землі, осідають на землю дружинники та купці, росте монастирське землеволодіння, а разом з тим попит на працю свобідного робітника. Праця невільника визнається непродукційною. Все зазначене вище в звязку зі зростом населення викликало павперизацію селянства та поступовий перехід окремих груп смердів на землі князівські, боярські, монастирські, зі встановленням при цьому певної залежності від господаря земель. Наслідком вищезгаданого процесу є і зріст інституту закупництва, цеб-то верстви незаможного селянства, що власною працею відробляло взяту наперед платню, або господарське приладдя. Де ж іде свобідні закупи підлягали дисциплінарній владі господаря, мали правоздібність де в чому обмежену (напр. свідчення тільки в малих справах) та за провинки легко могли стати рабами. Між іншим, зміст артикулів Руської Правди про закупів малює нам характерну рису правосвідомости українців, а саме особливу пошану до свободи чоловіка незалежно від маєткового стану. В останій час А. Б. Эфрон намагається довести, що закуп — це наємний вояк, але це твердження потребує ще аргументації.¹⁰⁾

Питання про форму держави київської та про порядок заняття столів має велику літературу. У науці московській переважає думка, що в старовинній Русі держави, як єдиного цілого, не було, а кожна окрема земля-волость була державним тілом. Ці окремі держави були сполучені на підставах, що характеризуються різноманітно. Форма цього сполучення характеризується теж дуже різно. Відома в науці теорія родова, теорія здобування столів з наступною потім умовою з вічем, задружна теорія, теорія володіння по принципу сімейного споріднення, теорія федерації та конфедерації. Де які московські та українські історики відмічають період концентрації та релятивної єдності Руської Землі що за ним прийшов період зеднання федеративного чи конфедеративного. Не бракує й у нас погляду, що відкидає для згаданого періоду всяку державну єдність.

На нашу думку, треба перш за все пам'ятати, що поняття модерної держави — це витвір пізніших часів. Опреділюючи форму сполучення окремих східньо-слов'янських земель з IX ст., треба порівнювати їх з відповідними середньовічними сполученнями.

Вирішуючи питання про форму звязку окремих земель в IX—XIII в. треба розрізняти декілька етапів еволюції: 1) до смерті князя Ярослава (1054 р.), 2) від смерті князя Ярослава до занепаду Києва, як політичного центру, 3) період Галицько-Волинський — до переходу українських земель під владу Польщі та Литви. Перший етап — це доба далеких походів, період збирання земель, як мирним шляхом, так, головне, і примусом. Історичні факти свідчать, що це об'єднання керувалося тенденцією установаження єдиної центральної влади київських князів, що вимагалось з необхідністю умовами географічного поло-

¹⁰⁾ А. Б. Эфрон. Этюды по истории русского юридического быта. Выпуск первый. Брюссель. Изд. евразийцев. 1939. ст. 66—83.

ження осель українських племен. Це положення давало вповні можливість розвитку хліборобської культури, але ставило передумовою для нього організацію міцної держави, що мала б змогу боротися з кочовниками сусідніх східних степів. Характерно, що навіть боротьба між першими князями Рюриковичами, коли траплялась, — провадилась не за уділ і не за старшинство, але за знищення противника, як конкурента в стремлінні до єдиновластя. Спочатку звязки між Київом та окремими землями були несталі і слабкі, але князь Володимир Великий вже значно сконцентрував владу та зменшив партикулярні різниці в управлінні. Ярослав продовжує політику Володимира.

Правда, за Ярослава вже намічаються ознаки майбутнього розкладу, але з ідеологічного боку і принцип старшинства і особливий спосіб поділу Ярославом території при роздачі синам уділів свідчать, що ідея єдності влади Руської землі існує без змін. Цей принцип остільки засвоєно, як членами династії Рюриковичів, так і населенням, що після фактичного розкладу держави київської — Володимиру Мономаху та його синові пощастило знову на де-який час об'єднати у своїх руках владу. Після остаточного занепаду держави київської принцип єдності руської землі виставляється одночасово державою Галицько-Волинською та Суздальсько-Володимирською з фактичною перемогою на боці Галича. Лише для періоду від смерті Ярослава до занепаду Києва повстає питання про термін для назви форми сполучення.¹¹⁾ Фактично сойми князівські не можна вважати за постійний об'єднуючий орган федерованих держав — це була федерація не політична, а генеалогічна.

Більше підходить поняття конфедерації, але знов таки князі руські збирались на сойми не тільки, як володарі окремих земель, але як „братія“ — члени одного роду, а земля руська була для них чимсь більшим, ніж комплекс сполучених держав. Спілка руських земель не підходить цілком під модерні дефініції. Це був союз окремих держав, які були звязані передовсім традицією колишньої єдиної держави, а потім князівською династією, вірою та свідомістю певної культурної подібності і то не всіх земель. Принцип старшинства (*senioratu*) бореться після Ярослава з принципом „вотчинним“. Цей перемагає. Підстав для заняття князівського стола існує декілька. По звичаєвій правді найбільше відповідним для ідеї народовластя є обрання князя з заключенням „ряду“. Але згідно з тією ж звичаєвою правдою віче обирає лише членів династії Рюриковичів, прислухаючись до бажання умираючого князя, коли він був добрий, додержуючись принципа старшинства, беручи на увагу висліди умов князівських або примиряючись з фізичною перемогою одного з двох конкурентів.

Що до кількості елементів державної влади та їх взаємовідношення, то після невдалих спроб аргументувати моністичний принцип, академічна думка поділилась на два головні елементи влади — віче

---

¹¹⁾ Але і тут треба поставити окремо добу князювання Мономаха та його синів, коли наявність єдності української держави майже безсумнівна, трактуючи це поняття в середньовічному розумінні.

і князя, що має непостійний дорадчий орган — князівську „думу“, а друга вслід за проф. Владимирським-Будановим визнає три елементи вищої влади — віче, князя та постійний орган — боярську думу.

Треба перш за все зазначити, що такі по суті органи вищої влади ми знаходимо і в других народів: в Греції — *basileus, gerontes, agoga*. в Римі — *rex, senatus, comitium*, у Германів за римською термінологією — *rex, principes, conventus*. В добі племінних князків віче східних словян було *de jure et de facto* вищим органом державної влади.

Свідомість приналежності верховної влади громаді залишилась у східних словян і надалі, надаючи їх державному устрою вигляду народоправства з ідейної точки погляду. Але під впливом різних чинників виявлення цієї вищої волі відбувається несистематично. Віче діє як надзвичайний фактор. Князь Рюрикович зі своєю могутньою дружиною міг і не послухати віча. Зі свого боку віче вважає князя абсолютно необхідним чинником життя та надає йому не тільки суд, військову справу, адміністрацію, але і свої привілеї — міжнародні справи, вибір князя, коли князь виконує добре свої функції, і між громадою та князем існує „одинацтво“.

Великий вплив на активність віча мало боярство і цей вплив залежав від розвитку великого землеволодіння. В залежності від цього бачимо максимальну активність віча в Новгороді та Пскові, велике значення в Полоцьку, Витебську та Смоленську. В землі київській, коли князі Рюриковичі, оточені великими дружинами, об'єднували землі східних словян почасти мирним шляхом, а почасти примусом, віче мало себе виявляло. Лише після смерті князя Ярослава, коли із занепадом значення Київської дружини та князі „катори діючі“ втратили силу та авторитет, віче знову приходить до слова, втручаючись, як вищий чинник, в державні справи. Отже теорія нової переваги вічевого принципу на усіх землях держави Київської введена Костомаровим та прийнята між іншим і в підручнику проф. Р. Лашенка не відповідає дійсності.

В системі управління бачимо сполучення принципу приватно-правного та публічно-правного. Князівські урядовці державні суть одночасово і керівники князівського майна. Органи влади центральної та місцевої не розрізняються. Сполучено функції влади — законодавчої, судової, адміністраційної та справи військові. Зокрема адміністраційні завдання державної влади дуже недиференційовані. Межі громадського самоврядування надзвичайно широкі.

Українське карне право старішої доби подібно до права карного церкви інших народів в процесі еволюції переходить від приватно-правного поняття злочину до державно-правного, при чому в добі Руської Правди цей процес далеко не закінчений. Руська Правда вже розрізняє примітивно злочин умисний (розбій) від невмисного, намір заподіяти злочин від заподіяння, розрізняє стани притомности. В початковому вигляді мається вже поняття про інститут доконче потрібної оборони. Об'єктом злочину може бути свобідна людина, хочби це

був чужинець або особа з обмеженою правоздібністю. Класифікація злочинів мала такі характерні риси. До злочинів проти життя відносилось не тільки вбивство умисне (розбій), але також спричинення каліцтва. Відняття чи пошкодження менш значних органів, биття без образи чести, розглядались, як злочини проти здоров'я. образа чести по Руській Правді власне була образа дією. Відносно образи словом в залежності від положення людини згадує лише Устав Ярослава. Ріжниця між образою чести та злочином проти здоров'я полягає головне в тому, що кара за образу чести значно перевищує кару за ушкодження на тілі. Старовинне українське право з особливою увагою охороняє честь і свободу, як чоловіка так і жінки, незалежно від суспільного положення. Удар рукою, мечем в піхві, вирвання вусів — каралось 12 гривнями, тоді як за відняття пальця — лише 3 г. За удар нанесений замужній жінці чи дівчині — кара, як за убивство (умова з німцями 1195 р.), за зірвання хустки в жінки — кара 6 гривень (Там саме). За продаж закупа — 12 гривень „за обиду“. Коли звяжуть свобідного без вини — то 12 гривень „за сором“. (Договір 1195 р.).

Руська Правда не знає всіх модерних злочинів маєткових. Розбій — це злочин проти життя; грабїж карається разом з татьбою; відоме поняття зловмисної неспроможности та обману при продажу коней, але загального поняття про шахрайство немає.

Для правосвідомости народу хліборобського характерне визнання цілої низки злочинів — знищення ознак власности, а також сувора кара (поток) за конокрадіство та підпал. Злочини проти віри, родини та етики — розглядаються в церковних уставах. Руська Правда не знає злочинів політичних, але в цю добу вже передбачались проступки проти порядку управління та судової влади.

Щодо системи кар, то помста, про яку нагадують тексти умов руських з греками, в Руській Правді старшої редакції вже регулюється правом, а, крім того, поруч з помстою, як додатковий паліатив, примінюється грошева кара. В Руській Правді Ярославовичів, помста, як кара, відкидається зовсім, грошеві кари мають вже самостійний характер, але містять в собі, як форму приватно правову (головничество, урок), так і форми державно правні (віра, продажа). Поток та розграбування — перша спроба ввести чисто державно-правні кари, при чому на думку Калачова заміна слова „поток“ в пам'ятках словом „бїй“ показує, що наслідком цієї власне невизначної кари могла бути і смерть. Є дослідники одначе, що вважають поток цілком ясно окресленою карою, а власне лише видаленням з землі, при чому всупереч панівному погляду жінки та діти відповідали поруч з чоловіком ніби то лише тоді, коли доведена їх співучасть.

Що до розміру грошевих кар, то тут виявляється вже початок надання певним групам людности певних привілеїв у законі. Коли не в самій Руській Правді, то в пам'ятках цієї доби зустрічаються вказівки на примінення обмеження свободи, як кари: вигнання з

землі, замикання до льоху, до заліза, биття розложивши, продаж у рабство.

Правосвідомість українська була проти смертної кари. Не дарма ж князь Володимир вагається завести цю кару. Лише в церковних судах під впливом права візантійського кара смерти знаходить примінення, переходячи відсіля й до судів цивільних.

Приступаючи до розгляду головних правових ідей історії українського цивільного права доби Руської Правди зупинимо нашу увагу перш за все на праві родинному. В якості старших форм заключення шлюбу пам'ятки зазначають „умикання“, купівлю з рукобиттям та зарученням, з характером виключно маєтковим а потім для землі полян „привод“ нареченої женихові з виконанням обрядів подібних на римське *confarreatio*. Християнство приносить церковні форми шлюбу але при цьому бере від звичаєвого поганського обряду заручення, надаючи йому вигляд обряду церковного. Фактично ще довгий час залишається в силі і полігамія і старовинні обряди звичаєвого права. Характерно, що жінка не залежить рабськи від чоловіка. Право вважає злочином забиття жінки, навіть коли це була зрадниця. При розлуці обидві сторони рівні. Право дозволяє розлуку по взаємній згоді.

Коли шлюб відбувся через „привод“ то жінка має право на принесене майно. Пізніше під впливом християнства устанавлюється погляд, що жінка має право, як і чоловік, на спільне родинне майно.

Вдова залишається головою родини доки не вийде вдруге заміж. Ті ж права має старший повнолітній брат, коли вдова не головує. Лише за відсутністю згаданих осіб опікуном призначається „ближній“.

З галузі права спадкового відмітимо, що „ряд“ Руської Правди є, власне розподіленням майна родинного між законними спадкоємцями з додатком права церкви на частину майна. За відсутністю ряда все дістають діти. Отже, наслідування по закону є лише доповненням, але не обмеженням волі померлого. Лише в заповіті Климента з XIII в. читаємо про передачу майна стороннім, коли в померлого немає дітей. Жінка має більше свободи над своїм майном. Молодший син дістає оселю¹²⁾. Доньки наслідують лише тоді, коли немає синів. Чоловік і жінка оден другому не наслідують.

Українське право річеве згаданої доби поруч з рисами правового примітивізму містить в собі норми, що свідчать про значний поступ правової еволюції. Це цілком зрозуміле для народа хліборобської культури, що жив державно-правовим життям до прибуття Рюриковичів. У старших пам'ятниках укр. права знаходимо термін „имініє“ за-

¹²⁾ Цей звичай доби Руської Правди залишився в правових звичаях українського селянства до останнього часу.

місце абстрактного терміну „річ“. Вже старша Руська Правда захищає недоторканність володіння рухомим „имінем“ та знає різницю між володінням рухомістю та власністю на цю рухомість. Доказом цього є процедура зводу, коли власник не володіючий розшукує річ, що нею володіє другий. Можемо припускати, що цей розділ намічається вже й для нерухомости. Так, власник ґрунту означеного „межами“ та „перетесами“ захищається законом, хочаб він і не володів фактично цим ґрунтом. Але все ж абстрактний термін „власність“ в добі Руської Правди невідомий. Поняття набування у власність передається реченням „купити впрок“, „купити на віки“. Термін „володіти“ передає і „dominium“ і „possessio“. В порядку історії еволюції способів набуття права власности вживалось спочатку „occupatio“ по принципу набування права фактом приложення праці — пізніше вживали для тієї ж мети акту дарування, а нарешті — приватніх умов.

Питання відносно того, хто був суб'єктом власности на землю для доби Руської Правди вирішується в залежності від своєрідних меж прав держави та громади відносно тієї ж землі. Змішання публічно-правного та приватньо-правного погляду мало в середньовіччю той наслідок, що держава не тільки керувала порядком на своєму терені, але й приписувала собі право приватної власности на цей терен, як незаселений так і заселений. Прикладом може служити *dominium eminens* великого князя литовського.

Щодо прав на землю князів держави київської, то пам'ятки не дають безсумнівних доказів про визнання права власности цих князів на всю землю. Але право князя на спадщину після смерда, який не залишив синів, такі істор. факти як дарування князем цілої гори під Києвом печерському монастиреві та ціла низка подібних посвідчень в пам'ятниках дозволяють думати, що ферменти вищезгаданого *dominium eminens* князя спочатку в вигляді права на землі „пустопорожні“ вже виявлялись і в добі Руської Правди. З другого боку, знаходимо докази права розпорядження землею сільського населення, що жило в громадах та не було так зв'язане цим громадським землеволодінням, як це було в московській общині з її переділами. Численні досліди з приміненням методу поворотного для характеристики порядків в громадському землеволодінні в Україні доби Руської Правди, не дивлячись на всі суперечки, дозволяють думати, що лише ліси та пасовиська були у спільному користуванні, але землі орні були у вільному розпорядженні дворищ. Вищенаведене мало наслідком інтенсивний зріст таких форм посідання землею, що свободою розпорядження нагадують вже приватну власність. Суб'єктами являються князі, бояре, дружинники, купці, монастирі та окремі родини звичайного обивательства ц. т. смердів, що підтверджується численними артикулами Руської Правди та свідченнями інших пам'ятників.

Право обов'язуюче за доби Руської Правди було слабо розвинене. Характерно, що в наслідок умови виникало право не на дію зобов'язаного, але на його особу, відповідальність за виконання падала не на маєток, але на персону зобов'язаного. Тому напр. при

позичці виникає так би мовити заклад боржника. Умова заключається словесно з додатком символічних актів (могорича, рукобиття та інш.), а також послухів.

Щодо системи умов, то купівля зливалась з міною, позичка з „ссудою“ та наймом річей. Поклажа *depositum* по Руській Правді розглядалась більше, як етична послуга, а тому цю умову можна було заключити без свідків. Особлива пошана до персональної свободи та незалежності була характерною рисою старовинного українського права. Тому власне послугування в очах суспільства раннього періоду доби Руської Правди було чимсь понижуючим гідність вільної особи. Отже, не дивно чому *locatio cond. operatum* без виконання певних умов могло закінчитися переходом свобідної особи в стан людности невольної. Практика згаданої доби знає *loc. cond. operis*, але в тексті Руської Правди про це згадки не маємо.

Заставу рухомих річей зустрічаємо у взаємовідношеннях торговельних верств. Застава нерухомоти рівно як і продаж нерухомоти не були розвинені. Зазначаючи головні риси судоустройства та судочинства доби Руської Правди, треба підкреслити, що поруч з судом державним ц. т. судом князя, віча та князівських довірених, існувало право батька судити дітей, право господина судити рабів, а пізніше право землевласника судити свобідне залежне населення. Широку компетенцію мав суд громадський — копний, а крім того в суді державному брали участь представники громади яко знавці звичаєвого права. Отже характерним явищем була широка участь людности в процесі винаходження судової „правди“. Своєю формою судовий процес доби Руської Правди наближається до так званого „обвинувачуючого“ процесу, де роля органів держави пасивна. Органи суду лише іноді допомагають скривжденому, але цей скривждений чи позовник сам з власної ініціативи переслідує по верві, по землях, по копам особу, що його пошкодила, а спіймавши може притягнути навіть проти волі до суду, але платить велику грошеву кару „за сором“, коли цей привід вчинено над невинним.

Явка сторін на суд була обовязкова, а про заступництво Руська Правда мовчить. З інших пізніших памятників одначе відомо, що сторони приходили на суд з „помочю“ ц. т. в супроводі іноді цілого натовпу так зв. „пособників“. Проти цього звичаю вживає належних заходів державна влада доби Лит. Статутів. На суді нема поділу злочинів на карні та приватні. Кожний злочин розглядається лише з погляду матеріяльної шкоди, а розмір відшкодування залежить від ступня, що його займає скривждений в суспільстві. Більш активну ролю має сторона „пошкоджена“, що характерно для права народу хліборобського.

В старовинному українському процесі видатну ролю грають процесуальні обряди, ц. т. певні дії, що обовязково повторюються при конкретних обставинах з додержанням найдрібніших деталей. Без доконання цих обрядів немає юридичного ефекту. Характерні риси цієї обрядовости дають підставу казати про своєрідний символізм, що ним просякнутий судовий процес доби Руської Правди. До таких обрядів

належали „гоненіє слідом“, звод¹³⁾, „соченіє“ чи розшук, оголошення на торгу, проби гарячим залізом чи водою, рота (присяга), суд Божий у формі двобою, окремі форми допиту свідків та функції соприсяжників. Про деякі з цих обрядів знаходимо ясні вказівки в Руській Правді, а про існування других дізнаємося з памяток доби литовсько-українсько-білоруської, де знаходимо згадані обряди вже можливо почасти модифіковані, але маємо підставу зробити висновок про існування їх і в правовому житті народу українського в добі держави Київської.

Як спосіб довести свою правду „істець“ чи позовник а також злочинець чи сторона позвана могли поставити „заклад“, що відбувалося знов таки формально обрядово з доконанням таких дій як „кидання шапки“ особою, яка пропонує заклад та „приставлення шапки“ особою що приймає заклад. Уживалося також „ставлення ноги“ (замість шапки) та „приставлення ноги“ другою стороною¹⁴⁾.

Процес знаходження злочинця в справах карних лучився зі своєрідним проголошенням в прилюдному місці над мертвим тілом. Пізніше для цього уживається термін „поволання“ чи „обволання“.

Надзвичайно складним та спірним для характеристики правового ладу Київської держави є питання фєвдалізму. В модерних історичних студіях це поняття не звязують завжди з історією середньовічної Європи. Є тенденція уявляти фєвдалізм як соціологічну категорію, як історичний період, який переживав кожний народ.

Московська наука, визнаючи своєрідність російського історичного процесу, відкидала цілковито фєвдалізм, як певний період в історії Росії, або визнавала присутність родових ознак фєвдалізму в певному періоді згаданої історії, але заперечувала наявність видових його прикмет.¹⁵⁾

Проф. Н. П. Павлов-Сильванський перший спробував в низці праць довести, що в суспільно-політичному та правовому устрою т. зв. „Удельной Руси“ (13—14 в. п. Хр.) маються інститути подібні до відповідних інститутів Західн. Європи доби фєвдалізму¹⁶⁾. В державі Київській на погляд Павлова-Сильванського до кінця XII в. панувало громадське самоврядування, громадське володіння землею та вічевий устрій, отже не могло бути мови про якісь ясні ознаки фєвдальної системи.

Московські вчені віднесли до теорії Павлова-Сильванського за винятком проф. О. В. Тарановського, що в деяких точках погодився з ним¹⁷⁾.

¹³⁾ В той час як при „гоненні слідом“ покривджений іде по сліду, що його залишив злочинець, при сваді йдуть до тих особ, що на законній підставі дістали чужі речі.

¹⁴⁾ Проф. А. Яковлів. Українське звичаєве процесуальне право. Прага. 1931.

¹⁵⁾ Проф. П. Н. Милюков. Очерки по истории русской культуры. СПб. Стр. 207.

¹⁶⁾ Проф. Н. П. Павлов-Сильванский: Люди кабальные и докладные. СПб. 1895. Закладничество — патронат. СПб. 1897. Государевы служилые люди. СПб. 1898. Иммуитет в Удельной Руси. СПб. 1900.

¹⁷⁾ Проф. О. В. Тарановский. Феодализм в России. Варшава. 1902.

Щодо вчених українських то більшість з них, досліджуючи питання української історії Київського періоду, або зовсім замовчують питання про феудалізм, або відповідають на це питання негативно. Але в історичних монографіях відносно соціально-економічного та правового устрою держави Литовсько-Руської можемо знайти відділи, присвячені феудальним взаємовідносинам згаданої доби а також замітки, що коріння цього історичного явища треба шукати ще в добі держави Київської

Після опанування України більшовиками кожна історична монографія та кожний підручник історії, додержуючись „генеральної лінії“ марксистичного думання, мусів уживати для періоду держави Київської термін: „доби раннього феудалізму“. Пізніше окремі автори пробують під цю дедукцію підшукати більш чи менш наукові аргументи. До таких спроб належить праця Юшкова¹⁸⁾. Автор, виконуючи повинність все ж не має відваги підкреслити, що переважна більшість найбільш типових для феудалізму інститутів в добі Руської Правди були в стані початкового розвою та що немає підстав твердити, чи загальний стан економічно-соціяльних та правових відносин був сприятливий для дальшого розвитку цих інститутів, чи може й ні.

З менших розвідок того ж типу назвемо працю Н. І. Рубинштейна¹⁹⁾, що, між іншим, марно намагається переконати читача про подібність між прекаріатом Західної Європи та закупництвом Руської Правди, між смердом та колоном з другого боку.

Але найбільш героїчна спроба уявлення держави Київської як феудального суспільного організму належить проф. Б. Д. Грекову²⁰⁾. Коріння феудалізму для доби держави Київської автор вбачає не в норманському завойованні, але в певному напрямку розвою суспільно-економічних відносин. Період до кінця XI в. автор за Марксом іменує „готським“ періодом розвою Київської держави, при чому, спостерегаючи певну „невязку“, погоджується, що ця держава вступила до феудалізму безпосередньо з періоду патріархального життя, бо Русь київська не знала доби розвиненого рабського господарства. На думку Грекова вже в IX—X в. на теренах Київської держави існувало розвинене хліборобство з уживанням плугу, а населення було поділене на кляси після заможности, при чому панівна кляса шляхом економічного примусу здобувала від робочої незаможної людности велику працівну ренту (отрабочную ренту).

В підвалинах соціально-економічних відносин людности Київської держави лежав за Грековом чи після Грекова антагонізм між феудальним панством та членами колись цілком вільних сільських громад. Кінець кінцем перемагає феудал та на руїнах громади бачимо в маєтках феудала поруч з холопами та закупами різні категорії за-

¹⁸⁾ Проф. С. В. Юшков. Феодальные отношения в Киевской Руси. Ученые Записки Саратовского государственного Университета Т. III. 1925.

¹⁹⁾ Н. І. Рубинштейн. До історії соціяльних відносин в Київській Русі. Наукові Записки наук. дослідчої катедри історії укр. культури № 6.

²⁰⁾ Проф. Б. Д. Греков. Феодальные отношения в Киевском государстве. Ак. Наук СССР. Инст. истории. Москва—Ленинград. 1937.

лежних людей — як то рядовичів, вдачів, ізгоїв та смердів, що перебувають в стані близькому до осіб прикріплених до землі. Інститут рабства є в занепаді, бо праця раба мало продуктивна.

Таку фантастичну схему суспільних взаємовідносин подає Греків, роблячи при цьому цілу низку методологічних помилок, поводячись занадто вільно з матеріалом для доказів та залишаючи без уваги як еволюцію інститутів права в межах 2—3 ст. так і великі місцеві різниці етичні, побутові соц. економічні та правові, що не дозволяють об'єктивному дослідувачу користуватися пам'ятками XIV—XV в. Московщини для пояснення явищ X—XI в. Київської Русі. Висновки Грекова часто базуються на явній підтасовці фактів, наприклад, так, що користаючись певним варіантом тексту Руської Правди (вигідним для висновку автора), проф. Греків не зазначає наукових аргументів, з яких було б видно, чому дослідувач обрав цей варіант а не другий. Автор залишає без уваги великий матеріал, який свідчить про розвій звіроловства на Київській Русі, а також надзвичайне значіння торгівлі, що була могутнім детермінатором в господарському та політичному житті Київської держави та перешкоджала розвитку факторів феодалізму у всіх галузях життя. Нарешті треба умовитися, що розуміти під словом феодалізм. Наприклад феодалізм західньої Європи це певна система, що охоплює не тільки соціально-економічні але й політичні та правові сторінки суспільного життя та витворює такі своєрідні інститути як патронат, вассалітет, імунітет, комендацію, витворює характерний тип феодалного землеволодільця.

Отже, коли б докази Грекова відносно соціально-економічних ознак феодалізму в державі Київській і не були так слабо та однобічно аргументовані, ми могли б погодитися лише з фактом існування певних феодалізуючих процесів, певних економічних передумов феодалізму. Але треба було б ще довести існування розвинених правових інститутів феодалної системи. Оскільки проф. Б. Греков цього не зробив, можемо вважати, що його висновки уявляють дедукцію, запозичену з теорії марксизму без достаточного фактичного аргументування.

Отже, як бачимо, південна група східньо-слов'янських племен, відбувши до X в. довгу історичну еволюцію та маючи розвинену своєрідну правосвідомість, концентрується кінець кінцем в межах єдиної великої Київської держави, що поруч з високою загальною культурою хліборобського типу витворює розвинене правове життя. Як то вже зазначали вище, джерелом права цієї доби був переважно звичай, що виявлявся у формі певної дії, яка набувала характеру обов'язковості після довгочасового повторення та таким шляхом діставала визнання норми права, була тісно зв'язана з цілим світоглядом народу. Відсіла надзвичайна тривалість норм українського звичаєвого права та його консервативність. Витворення в Київській державі писаного закону не припинило функції звичаєвого права, бо тогочасний закон переважно лише оформлював та санкціонував це право. Крім того це звичаєве право продовжує діяти рівнобіжно з законом на судах громадських. Ті старші громадяни, що їх кликали як заступників народньо́ї муд-

рости на суд князя та його агентів, могли думати лише категоріями звичаєвого права.

Підчас занепаду Київської держави та в добі татарської навали значіння звичаєвого права ще збільшується — особливо на центральних українських землях, коли держава Галицько-Волинська перебрала на себе на короткий час політичну ролью Київської держави.

В XIV в. українські землі втрачають свою повну державну незалежність та поступово втілюються до складу зпочатку держави Литовсько-Руської а потім держави Польської. Як відомо литовські князі трималися принципу: „старини не рухати та новини не вводити“, шляхом привілеїв гарантували місцевому самоврядуванню та місцевому народньому судові самостійне функціонування і цим забезпечили спокійний дальший розвій українського звичаєвого права. Більше того, українське право, як право народу вищої культури входить (почасти без змін, почасти мало модифіковане) після засвоєння його в народі білоруському до офіційних кодексів.

Цим правом просякнуті так звані Литовські Статути, чому власне дослідувач історії українського права має підставу звертатися до цих Статутів, коли хоче простежити пізнішу еволюцію норм Руської Правди. Українське старовинне звичаєве право, що діяло в добі Руської Правди, діє і на „копних судах“, що набули надзвичайного розвитку в межах Литовсько-Української держави.

Під час перебування українських земель у складі держави Польської політичні обставини мало сприяли розвою українського права, бо польські уряди за піддержкою польської шляхти прагнуть накинути українському народові своє право. Але право українське у формі звичаєвого права продовжує існувати далі, а накинені силоміць норми чужого права перетворюються та пристосовуються до своєрідних поглядів української правосвідомості.

Копні суди зі своїм українським звичаєвим правом, продовжують функціонувати не тільки протягом XVI—XVII в. а навіть і в XVIII в., не гляючи на рішучу опозицію з боку панівної верстви населення. Найпізніший відомий документ про копний суд відноситься до 1773 р., але не має підстав думати, що після цієї дати копні суди вже не функціонували.²¹⁾

Під час гетьманщини козацькі суди лівобережної України після повстання Богдана Хмельницького, керувалися правом, що діяло на українських землях до повстання, а саме Литовським Статутом 1588 р. та старовинним звичаєвим правом, яке в своїх елементах було тісно звязане з українською правосвідомістю доби Руської Правди.²²⁾

²¹⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі. Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. ВУАН. Київ. 1928. ст. 68. Див. також проф. А. Яковлів *op. cit.*

²²⁾ Красномовним свідком чинности старовинного звичаєвого права поруч з правами чужими на Україні в добі Гетьманщини являється зміст славнозвісного проекту єдиного кодексу для України, що його склала в 1743 р. окрема комісія згідно з наказом цариці Єлизавети від 1743 р. Цей проект видрукований проф. А. Ф. Кистяковським в 1879 р. під назвою, що згідно рукопису починається словами: „Права по которымъ судится малороссійській народъ . . .“

Можливість користатися на землях Гетьманщини своїм старим правом та старим судовим устроєм підтверджується в 1763 р. гетьманом Розумовським. Навіть після введення загально-російського губерніяльного устрою (в р. 1781) наказом Павла I-го знову повернуто систему статutowих судів, що чинили на Україні до кінця першої чверти XIX в. В примітках до X тому Своду Зак. Рос. імперії. (Законах цивільних) знаходимо офіційне визнання російським урядом деяких своєрідних старовинних прав українського народу, при чому російське законодавство залишає ці норми діючими для Полтавської та Чернігівської губ. Крім того російський закон дозволяє судії в певних випадках користатися звичаєвим правом, що на Україні зберегло з певними змінами основні риси старовинного права доби Руської Правди.

Так звані волосні суди на Україні, керуються до часів революції 1917 р. тим же самим звичаєвим правом. Більше того, досліди над звичаєвим правом на Україні за часів панування большевиків виявляють, що це право існує й нині на Україні²³⁾ особливо в царині земельних відносин, спадщини, приймацтва, маєткових прав подружжя т. інш.

В наших стислих замітках ми фрагментарно відмітили деякі з головних рис українського права доби Руської Правди та підкреслили, що це право не дивлячись на перешкоди залишалось до нашої доби в душі українського народу, модифікуючись в деталях, але залишаючись консервативно незмінним в головних ідеях правосвідомості.

Отже студіювання історії українського права це ширше завдання ніж студіювання права тої чи іншої держави. Знати право держави, що діяла на теренах української землі, це не значить ще знати правосвідомість українського народу, бо дуже часто право держави, що панувала над українським народом було для цього народу не тільки чужим, але і насильницьким та ворожим. Історія українського права це історія народного права чи, кажучи інакше це історія правосвідомості українського народу.

Історик українського права повинен ознайомитись з передісторією та протоісторією України²⁴⁾ для освітлення питання про підвалини правосвідомості, що зафіксовані в Руській Правді та інших пам'ятках доби Руської Правди. Необхідно більш систематично проаналізувати

---

²³⁾ Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Вип. 2 та 3. Київ. ВУАН. 1928.

²⁴⁾ Проф. Г. В. Вернадський в передмові до згаданої вже праці А. Б. Эфрона висловлюється, що після появи робіт М. И. Ростовцева відносно походження Київської Русі (1921—1922) вже не можна ігнорувати сармато-готських передумов „русского“ історичного розвитку. Погоджуємося з цим, коли справа йде про походження Русі Київської. Але ледве чи буде служити для науки відкриттям нових шляхів книжка А. Б. Эфрона з огляду на парадоксальність, а місцями цілковиту фантастичність, цієї праці.

широту впливів хазарської культури²⁵⁾ та впливи Візантії. З пізніших пам'яток для історика українського права мають головне значіння лише ті, що в них, як в Литовських Статутах відбилися норми українського звичаєвого права. Пам'ятки чужого права, що діяло на Україні займають увагу історика українського права лише остільки, оскільки норми цього права перейшли до народнього українського звичаєвого права.

Dr. Alexander Hajmanivskýj:

Bemerkungen zur Charakteristik der Grundzüge des ukrainischen Rechtes aus der Zeit der »Ruška Prawda«.

Die Geschichte des ukrainischen Rechtes hat zu ihrem Gegenstand das Studium der Evolution des Rechtlebens der südlichen Gruppe der Ostslaven, die unter verschiedenen Namen noch in vorhistorischen Zeiten das Gebiet der Ukraine besiedelten.

Nach einem langen Entwicklungsprozess schufen die sich geistig integrierenden Stämme jene soziale Erscheinung, die wir das ukrainische Volk nennen. Eines der charakteristischen Merkmale in der geistigen Konstruktion dieser Nation ist ein ihm eigentümliches Rechtsbewusstsein. Besondere Bedeutung für die Geschichte des ukrainischen Rechtes haben die Forschungsergebnisse jener Gelehrten, die die Vorgeschichte der Ukraine studieren und wichtiges Material für die Klärung der Probleme jener ethnischen und anthropologischen Elemente liefern, aus denen das ukrainische Volk entstand, und insbesondere über die Hauptelemente, aus denen sich die Anfänge des ukrainischen Rechtsbewusstseins gebildet haben. Im Laufe des 18 bis 20 Jh., angefangen mit Tatiščew, wurden die geschichtlichen und rechtsgeschichtlichen Probleme aus der Zeit der »Ruška Prawda« im Rahmen der Geschichte des »russischen« Volkes von moskowitzischen Gelehrten studiert: jedoch die Inkonsequenz, das Unrationale und die staatspolitische Subjektivität des alten Schema der »russischen« Geschichte behinderten die objektive Erforschung des Materials. Besonders schädlich wirkte der Formalismus der juristischen Einstellung bei der wissenschaftlichen Bearbeitung der Denkmäler, die den Momenten der Entwicklung der Rechtsinstitutionen, sowie den regionalen Unterschieden im Rechtsbewusstsein des Volkes nicht die erforderliche Beachtung schenkten. – Die ukr. Historiographie wandte im Laufe der letzten Jahrhunderte ungeheure Arbeit an das Sammeln von geschichtlichem Material und in die Bearbeitung einzelner Fragen. Doch die übertriebene Begeisterung für die Ideen des Völkischen und der gesellschaftlichen Prozesse verdunkelten vielen ukr. Historikern die gesunde Vorstellung von der staatlichen Abgeson-

²⁵⁾ Проф. А. Пресняков в своїх „Лекціях по русской истории“. Т. I. (Москва. 1938) підкреслює окреме значіння хазарського царства для історії східного словянства.

derheit der Ukraine, die in der ukr. Geschichtsschreibung am Anfang d. 19. Jhs. so klar hervortritt.

Diese Einstellung hat sich ungünstig ausgewirkt an der Erforschung bestimmter Institutionen in der Geschichte des ukr. Staatsrechtes. Im Ganzen genommen, sind die Ergebnisse der Forschung auf diesem Gebiete gegenüber jenen in der Erforschung der allgemeinen Geschichte bedeutend im Hintertreffen; dies sowohl was die Herausbildung einer einheitlichen und klaren Methodologie und die Ausarbeitung systematischer Übersichten über die Evolution der Geschichte des Rechtes anbelangt, als auch die Erforschung einzelner noch nicht klargelegter Probleme in der Geschichte des ukr. Rechtes aus der Periode der „Ruśka Prawda“.

Zur Zeit der „Ruśka Prawda“ unterschied man den Begriff des Rechtes nicht von den Begriffen der Moral und Religion. Daher wird in dieser Periode bis in ihre spätesten Zeiten für den Begriff des Rechtes die Benennung „Wahrheit“ angewendet.

Im Staatsrechte ist der Begriff des Staates im modernen Sinne nicht entwickelt; es existiert jedoch der Trieb, diesen Staat zu bilden. Diese Tendenz wird zur Zeit der Herrschaft der fähigsten Kiewer Fürsten realisiert und so mit im Bewusstsein des ukr. Volkes eine Staatstradition zurückgelassen.

Sowohl die frühzeitige Entwicklung des Ackerbaus als auch der ausserordentlich schwungvolle Handel bestimmen die Struktur der sozial-ökonomischen Beziehungen unter der freien Bevölkerung, die zwar je nach der Grösse des Besitzes in Schichten geteilt ist, der es aber gestattet ist, aus einer Schicht in eine Andere überzutreten. Die Elemente der höheren Gewalt sind der Fürst, die Volksversammlung und die Bojarenduma (Rat der Bojaren), wobei aber die Machtverhältnisse dieser Elemente regional verschieden sind und mit der Zeit evolvieren. Der Begriff der Volksregierung (Demokratie) war dem ukr. Volke zur Zeit der „Ruśka Prawda“ zu eigen; jedoch konnte der Fürst – der weise Regent und tapfere Krieger – zur Alleinherrschaft gelangen; seinen Nachfolger bestimmte er nach eigenem Willen. Die Versuche einer Beweisführung marxistischer Gelehrten, dass es in der Ukraine im XI.–XII. Jh. ein entwickeltes Feudalsystem gegeben habe, ist als verfehlt abzulehnen; denn das Vorhandensein gewisser feudalisierender Prozesse auf ökonomischem und sozialem Gebiete ist bloss die Vorbedingung zur Schaffung bestimmter feudalistischer Rechtsinstitutionen, deren Entwicklung aber im Kiewer Staate nicht nachgewiesen werden konnte.

Bezeichnend für das Strafrecht zur Zeit der „Ruśka Prawda“ ist die negative Einstellung zur Todesstrafe, sowie die hohen Strafen für solche Vergehen wie Pferdediebstahl und Verletzung der Ackergrenzen; diese Einstellung ist typisch für ackerbaubtreibende Völker. Schwer bestraft werden Verbrechen, die an die Ehre oder die Freiheit eines Menschen, insbesondere einer Frau tasten.

Im Zivil Gegenstandsrecht lässt sich eine frühe Entwicklung des Sinnes für Eigentum feststellen. Das Verpflichtungs-, Verbindlich-

keits-, Dienstrecht ist nicht entwickelt und beinhaltet die charakteristische Ansicht, dass es eines freien Menschen unwürdig sei, jemandem durch lange Zeit zu dienen. Das Gesetz schützt die materiellen Interessen der Frau, welche in dieser Hinsicht im ukr. Recht bedeutend besser gestellt ist als im moskowitzischen. Das ukr. Prozessrecht der erwähnten Zeitperiode erinnert in formaler Hinsicht an das Schema des sogenannten Anklageprozesses, bei dem die Initiative zum Prozess bei dem Geschädigten liegt. Charakteristisch für diesen Prozess ist sein ritueller Verlauf, der ihm den Anschein einer symbolischen Handlung verleiht.

Das Gewohnheitsrecht, wie es in der „Ruśka Prawda“ aufgezeichnet ist, wurde von den Litauischen Statuten übernommen und wirkte gemeinsam mit diesen — in deren Redaktion vom J. 1588 — zur Zeit des Hetmanats. Ausserdem wurde es auf ukrainischen Gebieten bei den Amtshandlungen der „Gaugerichte“ (— копні суди) herangezogen. Später, schon im Rahmen des russischen Staates, wird es vom ukrainischen Volke in den Gemeindeggerichten angewendet. Im Gewohnheitsrechte, das in Einzelheiten bereits modifiziert ist, wahrt sich das Volk die ideellen Werte der altertümlichen Normen im Rechtsbewusstsein des Zeitalters der „Ruśka Prawda“.

Diese Tatsachen erwecken im Erforscher der Geschichte des ukrainischen Rechtes ein besonderes Interesse für die charakteristischen Züge der Rechtsverhältnisse zur Zeit der „Ruśka Prawda“. Sie weisen auch die Methoden für ein Studium der späteren Entwicklungsstufen dieses Rechtes, das sich oft von jenen anderer Völker stark unterscheidet. Das Recht anderer Völker hatte vorwiegend offizielle Bedeutung und konnte schon deshalb auch inhaltlich dem ukrainischen Rechte, das eine Emanation des Rechtsbewusstseins des ukrainischen Volkes ist, nicht entsprechen.

Проф. Др. Симон Наріжний:

Судівництво й кари на Запорозжжі.

Джерельний матеріал і літературна розробка теми. Чи був писаний закон у Січі? Хто виконував судові функції на Запорозжжі? Судова компетенція кошового, уряд військового судді, низчі органи запорозького суду (курінні отамани й паланкові полковники) — їхня компетенція; питання про інстанції. Судова процедура: переведення слідства, в'язнення в пушкарні, допити й тортури, поруки для підсудного, помилування й зменшення кари. Градація злочинів на Запорозжжі: вбивство козака козаком, мужеложство і скотоложство, злодійство, порушення дисципліни, погане виконання доручень, дезертирство, переховування й купівля краденого. Кари на Запорозжжі — їх ріжнومانітність та ціль. Смертна кара, способи її виконання, прості (повішення, втоплення, застрелення, відсічення голови) і кваліфіковані (садовлення на палю, закопування живим у землю, забиття киями). Виконавці смертних присудів. Місця страти злочинців. Невиконання смертних вироків. Кари на тілі — биття киями, питання про кари каліцтвом на Запорозжжі. Позбавлення волі — в'язнення в пушкарні, прикуття до стовба й до гармати. Кари проти честі й прав. Кари на майні й кари церковні. Покарання торговців у Січі. Чужий вплив на запорозькі кари. Втручання москалів у запорозьке судівництво. Контакт з гетьманським урядом. Деякі висновки.

Зазначена тема навряд чи буде колись усебічно й докладно опрацьована. Для вичерпання всіх питань, що можуть повстати в зв'язку з нею, дослідник ніколи вже не розпоряджатиме достаточною готівкою певних джерел. Тема торкається Запорозжжя, яке залишило по собі для пізніших дослідників лише крихти документальних джерел, та й ті ще — в наслідок різних, несприятливих для науки, причин — були або знищені потім, або втратили вартість, або ж лишаються ще й досі невідомими, неопублікованими й невикористаними. Аполон Скальковський, що розпоряджав матеріялами запорозького архиву, свідчить, що зшитки з судовими справами так пошкоджені, що вису-

шені на сонці аркуші розсипалися в прах, і він міг урятувати з них тільки малу децию.

До того ж, ці матеріали торкаються пізніших часів; для епохи ж ранішої, для часів перших січей запорозьких, ми не маємо майже що нічого й щоб доповнити картину нам треба ретроспективно конструувати правні звичаї й карну практику запорозького життя. А такими конструкціями історик ніколи не може вдовольнитися.

Яким же джерельним матеріалом розпоряджамо ми для наміченої теми? Це буде насамперед певна кількість судових актів запорозьких, що збереглися з часів останньої Січи й опубліковані А. Скальковським, А. Андрієвським і Дм. Яворницьким. Після них значний інтерес для дослідника представляють посвідки очевидців — тих, що особисто були більш або менш обізнані з запорозьким життям. Але вони також — принаймні, докладніші з них — торкаються пізніших часів існування Січи — назву М. Коржа, прот. Крем'янського, Ол. Рігельмана, кн. С. Мишецького, — хоч є й раніші, як Г. Боплан і Е. Лясота. Про народню традицію, як джерело для нашої теми, можна було б і не згадувати, бо, крім небагатьох переказів та пісень, мало що можна назвати.

От на основі такої джерельної бази, притягаючи часом посвідки ще таких письменників як Лесюр або Манштейн, і робили свої висновки ті, кому досі доводилося торкатися і висвітлювати поставлену нами тему. Це був насамперед А. Скальковський з своєю історією Нової Січи, в першому томі якої він присвятив спеціальний розділ (VI) „судовим звичаям запорожців“. Скальковський хоч і мав під руками значний архивний матеріал, але не брався давати повну картину запорозького судівництва, а наводив лише окремі моменти та подавав деякі свої міркування й висновки в цій справі. Торкався судівництва та кар на Запорожжі й Гр. Надхін в обох своїх працях про Запорожжя й Січ, в яких він так прихильно трактував запорозьке козацтво. Пізніше про суди й карі козацькі згадували — хоч здебільшого дуже коротко — майже всі, хто тільки писав про козаків. Згадки ці представляють інтерес хіба для бібліографа й тому реєструвати їх тут не вважаю потрібним.

З тих авторів, що або докладніше торкалися або оригінально підходили до цього питання, назву трьох — Д. Яворницького, А. Д-ського й М. Слабченка. Останній вже здавна заявив себе дослідником правного життя України. Про суд і право Запорозької Січи він найповніше висловився в своїй монографії про „Соціально-правову організацію Січи Запорозької“, яка своєю появою перед кількома роками наробила значного розголосу серед істориків. Свої думки, спостереження й уваги на цікаву для нас тему автор не виклав систематично, а розкидав їх у різних місцях цієї праці. Оглядаючи їх, можемо сказати про них те, що деякі дослідники висловили й про цілу монографію Слабченка. Автор, безперечно, не позбавлений значної інтуїції, використав величезний матеріал, про що свідчать його численні бібліографічні зазначення під текстом; до того ж має сміливість протиставляти свої висновки прийнятим уже твердженням, але

в цій своїй сміливості заходить часом аж до необережності, за що йому й довелося не мало потерпіти від критики. Все ж названу працю Слабченка треба признати таки видатною появою в історіографії Запорожжя, і то не тільки останніх літ. У цей твір вложено багато праці й цінних вислідів, хоч місцями в ньому попадаються й такі висновки, які мабуть ніколи інакше як парадоксами названі не будуть. Але як ті, так і другі піддають праці дослідникам — одні для засвоєння, другі для відкинення. Майже все сказане можна прикласти й до того, що подав Слабченко про суд і право на Запорожжі.

Другий з названих авторів, Дм. Яворницький, також спеціально працював над питанням, про те, як судили й карали на Запорожжі. В своєму нарисі з історії запорозьких козаків цей автор присвятив один розділ спеціально цьому питанню. А вислідами своїх дослідів на цю тему він частково ділився з читачами і в інших працях про Запорожжя та запорозьких козаків. Використовуючи відомі йому матеріали, Д. Яворницький менше спокушався на оригінальні висновки й свої власні теорії, а тому його виклад представляє менший інтерес для критики.

Праця третього автора, прізвище якого лишилося для нас незнаним — сам він підписався А. Д-скій — є єдиною в науковій літературі більшою розвідкою, що присвячена спеціально карам на Запорожжі. Її автор повно зібрав матеріал, простудіював його й представив читачеві у систематичному вигляді. В цьому власне й полягає головна цінність його праці, яка от уже скоро півстоліття не втрачає своєї первісної вартости. Його власні висновки не дуже численні й не всі однаково переконуючі, не становлять собою головного в праці.

А. Д-скій дуже мало торкається судівництва — він зосередився на карах; при чому він не тільки зібрав, упорядкував і подав систему кар на Запорожжі, а ще попробував, через порівняння з карами в сусідніх державах, пояснити походження окремих кар, що практикувалися на Запорожжі. Завдання це дуже поважне й висліди його не можуть не цікавити читача. На жаль, автор ухилився в цій справі в одну сторону, а саме на північ од Запорожжя, використовуючи для порівнянь найбільше Литовський Статут та працю Сергєєвського „Наказаніє въ русскомъ правѣ“, й майже зовсім не подав паралелів зі сторони півдня, головно татарських, які, щодо вироблення кар, вплинули на запорозьких козаків мабуть не менше ніж московські.

* * *

Якуж картину судівництва й кар на Запорожжі можемо скласти ми на основі згаданих джерел та покористувавшись працями попередніх дослідників?

Перше питання, на яке маємо відповісти, — чи був писаний закон у Січі, чи запорозькі козаки правувалися виключно звичаєвим правом? На це питання очевидці запорозького життя дають згідливу відповідь. „Прав і законів писаних — каже Рігельман — у них не було, а керувались і судились вони по своїм давнім звичаям,

словесно і так, як од давности в них було“. Або, як підтверджує кн. Мишецький, — „Права вони мають по старому їх звичаю на самих словах, а на письмі прав ніяких не роблять“. Ці посвідки були прийняті і в історичній літературі. Скальковський твердить, що запорозьке судівництво ґрунтувалося на звичаях, здавна прийнятих, і що ці звичаї строго виконувалися, т. щ. навіть коли пізніше царськими наказами й грамотами пробували міняти старі правні звичаї Запорожжя, то це не завжди вдавалося, а запорожцям завжди сильно не подобалося. Д. Бантиш-Каменський також твердить, що „запорожці не мали ніяких письменних законів; військовий суддя рішав справи сообразуясь з здоровим розсудком і давніми звичаями а в трудніших випадках радився з кошовим і іншими старшинами“. ¹⁾

Подібні ж твердження можемо вказати і в інших авторів. Нпр., А. Д-ський у названій праці підтверджує це такими виразами в запорозьких присудах, як „покарати по військовому звичаю“ або „по запорозькому обикновенію“. З такими поглядами на цю справу погоджується й новіший дослідник запорозького устрою — проф. Слабченко, хоч в інш. місці тієї ж самої праці він своїм твердженням ніби сам собі перечить. На Запорожжі, каже він, не було писаних законів, а був звичай здавна прийнятий; а далі, розрізняючи три етапи в розвитку запорозького права, зазначає: 1) період окремих вироків, що, повторюючись, витворили поняття про прецедент (цей період продовжувався до 1648 р.); 2) коли на ґрунті цих прецедентів появилися звичаї (1648—1709); 3) вже з писаними законами характерними для класового панування (від 1709 до 1775 р.). На доказ існування на Запорожжі писаних законів, Слабченко згадує про ухвали козаків, а це, видима річ, не може свідчити про існування писаних законів на Запорожжі. Безперечно, що запорожці в своєму судівництві аж до кінця керувалися звичаями; але, що їхня судова практика при вирішенні ріжних справ на основі тих звичаїв була вже досить усталеною й що під кінець судові рішення й записувалися, а ці записи (особливо — постанови рад!) могли служити для справок у дальшому при розгляді аналогічних справ — все це не дає підстав добачати тут записаних норм права. Та як би там не було, але одно з певністю можемо ствердити, що запорожці аж до кінця свого існування не витворили собі писаного судбника й що до кінця вони користувалися своїми судовими звичаями. Але що до останніх, то здається цілком правдоподібним твердження Слабченка, що запорозький звичай не був *lex antiquae patrum*, бо їх не було, а був *lex antecessorum*, й що цей звичай був нового походження й виходив з практики козацької а не звідкись інде.

У звязку з цим Слабченко цілком слушно корегує мотивацію Яворницького до твердження, що Січ правувалася тільки звичаєвим правом та що інакше ніби не могло й бути, бо, як каже Яворницький, „козацька громада дуже мало мала за собою минулого“, а по-друге — „все історичне життя запорозьких козаків було сповнене

¹⁾ Ист. Мал. Рос., вид. 1903 р., ст. 248.

майже безнастанними війнами, що перешкоджали їм дбати про устрій внутрішніх порядків свого життя“.²⁾ В дійсності, як зауважує й Слабченко, це не так, бо й життя Запорожжя було досить довгим (біля трьох сот літ) та й не всі козаки разом брали участь у походах; а коли й було так, то, логічно міркуючи, треба було б сподіватися, що й звичаї на Запорожжі не могли б усталитися — а тим часом сам же Яворницький в першому томі *Ист. Зап. Козаковъ* (ст. 206) твердить, що звичаї були й не тільки загально січові. Катерина II у 1768 р. згадувала про запорозькі „обрядки“, а певна річ, що для установлення цих „обрядковъ“ потрібний був і час, і більш-менш упорядковане життя.

Друге більше питання, що з черги повстає перед нами — хто ж виконував судові функції на Запорожжі? Кн. Мишецький про це говорить лаконічно, що судить військова старшина, а в Рігельмана не знаходимо й того. Зате докладніші відомості про суд і судові інстанції на Запорожжі знаходимо в устному повіствованні запорожця М. Коржа. З його оповідання виходить, що найнижчою інстанцією був паланковий полковник од якого в разі потреби позовники переходили до курінних отаманів, звідти до військового судді, а коли й там не доходили задовольного полагодження своєї справи, то йшли аж до кошового отамана. Існування такої системи підтверджується й деякими інш. вказівками джерел й не викликає сумнівів. Судові функції на Запорожжі дійсно виконували всі названі уряди — від паланкового аж до кошового отамана.

Само собою, що компетенція цих урядів не була однаковою, хоч окреслити природу й розміри її для кожного з них не так то легко. Трудність цього значно усугубляється моментом еволюції окремих урядів (а в тому й судових) на Запорожжі. Уряд військового судді, який за відсутністю кошового отамана в Січі механічно ставав його заступником, появився пізніше від інших. Можливо, що перед тим функції судді виконував сам кошовий, пізніше наказний кошовий; можливо, що саме тому, як це думає й Слабченко, військовий суддя потім і ставав механічно наказним кошовим — все це вповні правдоподібно. Але чи мав і пізніше кошовий якісь певні судові функції й які саме та як розмежовувався з військовим суддею — це питання. Скальковський уважав кошового верховним суддею, виконавцем закону й приговорів, володарем життя й смерти козаків. Він твердить, що суддя на Запорожжі лише підготовляв ціла та давав свої поради що до вироків, а що все ухвалював кошовий сам. Не можемо пояснити, чому в цій справі Скальковський не зважає на свідoctво М. Коржа, якому так некритично довіряє в багатьох сумнівних справах. Корж виразно свідчить, що військовий суддя таки рішав справи, що був він третьою інстанцією в запорозькому судівництві (після паланкового полковника та курінного отамана, які так само самостійно могли рішати належні до них судові справи). Компетенція вій-

---

²⁾ Очер. по истор. Зап. козак., ст. 81.

ського судді, як апеляційної інстанції, була повною, але — в якій формі й мірі в сферу його уряду втручався кошовий отаман — визначити з ясністю трудно, бо ці втручання залежали від часу, обставин та мабуть і характеру осіб.

Уряд військового судді, хоч витворився й пізніше, набув великої ваги в запорозькому правлінні. Суддя не тільки ставав наказним кошовим, він — як твердить Слабченко — виконував і обов'язки січового скарбника. Інші дослідники приписують судді ще й інші функції — так, Чарновський гадав, що за мирного часу в завідуванні судді була й січова артилерія; правда, Слабченко не погоджується з таким твердженням, зауважуючи, що для цих функцій на Січі був пушкар і обозний. Зате той же Слабченко компенсує це інш. вказівками на важливість уряду військового судді, а саме — що на суддів покладали часом важливі дипломатичні доручення (нпр., за Сірка військовий суддя Багаченко їздив до Польщі провадити дипломатичні переговори з королем; згадує також випадки, що суддів посилали в депутаціях до петербурзького уряду для захисту запорозьких вольностей, особливо від сербських колоністів); Слабченко пояснює це тим, що такі справи вимагали знання законів, а їх коуж було знати як не суддям? Проти цієї компетенції можна було б зауважити, що тут, як і в Чарновського, мабуть маємо до діла з окремими випадками й що ці випадки правдоподібно були зв'язані з окремими особами, а зовсім не можуть пояснюватися як прерогативи уряду. Та як би там не було, це мало міняє справу — уряд військового судді серед запорозької старшини був дуже значний; вже одно те, що військовий суддя, як наказний кошовий, був фактично заступником кошового в Січі, свідчить про його вплив і значіння в січовому житті.

Чи були такі справи, де рішення військового судді вважалися за остаточні й не підлягали обжалуванню до кошового або ради, не знати. Щож торкається судової компетенції кошового, то вона територіально не була обмежена. Кошовий судив не тільки в коші, а й на цілім просторі запорозьких вольностей. Він мав право й милувати злочинців. Інші ж судові органи цього права не мали; „отъ смерти освобождали“ ще, як свідчить Рігельман, „по приговору цѣлого общества“ с. т. ради. Гр. Надхин у своїх спогадах про Запорожжя наводить і випадок такого помилування кошовим засудженого до смерті злочинця. Був це якийсь попович, що випадково пристав до гайдамаків, і хоч нічого злого не вчинив, але, коли був пійманий, його засудили на смерть. Його батько, священник, довідавшись в останню хвилину про це, кинувся до кошового і вже в час самої страти виблагав у нього помилування для сина — кошовий послав з козаком свою булаву, щоб припинити виконання кари, але було запізно — поповича вже скарали.

Чи мав кошовий право засуджувати до смерті своєю владою? Боплан свідчить, що „влада гетьмана не обмежена, він має право карати злочинців смертю, або сажати на палю“. ³⁾ Думаю, що це сто-

³⁾ „Опис. Укр.“ СПб. 1832. ст. 61.

сується лише часу походів, коли кошовий ставав необмеженим диктатором; але в мирній обстановці він, як то й бачимо в окремих випадках, скликав раду, навіть і для таких справ, коли б можна було сподіватися покарання винного адміністративним способом.

Яворницький на основі актів архиву МИД з 1691 р. наводить у своїй Історії Запор. Козаковъ⁴⁾ такий випадок. За кошового Івана Гусака був у Дерев'янівському курені веселий, хоробрий і взагалі видатний козак Матвійовець. Будучи якимось у Москві, цей Матвійовець умовився з людьми імеретинського царя, що набере в Січі дружину козаків і прийде служити імеретинському цареві. Повернувшись з Москви на Січ, Матвійовець дійсно захопив до цього багатьох козаків, вони організувались, намітили вже й маршрут поїздки (а саме — Дніпром, Конкою, по суші до Кальміуса, Кальміусом і Озовським морем аж до землі імеретинського царя). Для здійснення задуманого підприємства Матвійовець просив у кошового морські судна, а коли той вагався дати, то Матвійовець ніби намовив своїх людей взяти один дубовий човен, не питаючи дозволу. Кошовий, дізнавшись про це, покликав Матвійовця на допит. Матвійовець явився до кошового, але не сам, а в супроводі своїх товаришів. На допиті дійшло до сварки й бійки — кошовий ударив Матвійовця по щоці, а цей тоді хопив кошового за груди; стали битися — за кошового вступилися присутні курінні отамани, а за Матвійовця його товариші. Вислід суперечки був такий, що Матвійовців перемогли, повязали й обвинуватили в бунті. Справа була передана на вирішення ради. Скликавши раду й зreferувавши на ній справу, кошовий запитав, яку кару накласти на злочинців. Рада засудила Матвійовця й одного його товариша (інші якось позникали ще перед судом!) на смерть.

Щодо судової влади кошового, та й військового судді, був висловлений погляд, що вона не була одноособовою а колегіальною — що судили вони з старшинами. Підперти цей погляд джерельним матеріалом ніяк (твердження кн. Мишецького, що судить військова старшина, не вистачить!), хоч він і не позбавлений часткової правдоподібності. Справді, в судовій практиці Запорозжя мабуть були випадки, коли кошовий і суддя нараджувалися з іншими старшинами — своїми близькими співробітниками — з приводу тої чи іншої судової справи. Обстановка кошового життя, близькість військової старшини могла цьому сприяти. Але такі випадки, чи навіть звичаї, не були регламентовані, з часом мінялися, й нам годі тепер їх ясно означити.

Крім військового судді й кошового отамана та ради, судові функції повнили також і курінні отамани та паланкові полковники. Це були низчі органи (чи інстанції) запорозького суду. Компетенція їх поширювалася лише на певну, підлеглу їм, територію. Чи поширювалася вона на всі справи, чи деякі важніші не належали до їхньої компетенції — сказати з певністю не можемо. Можна думати, що в цивільних позовах їхня компетенція була

⁴⁾ Т. III, ст. 116—119.

значно ширшою, ніж у карних. Щодо цих останніх, то Слабченко твердить, ніби курінні отамани не мали права життя й смерти над злочинцями. Та й Скальковський наводить випадки, коли карних злочинців посилали з паланок на суд до кошу. Нпр., якийсь житель Протовчанської паланки, Василь Баркут, був обвинувачений одною жінкою й щоб уникнути відповідальності та з пімсти до неї, убив її і ножем порізав, але сам же в паланці й признався. З паланки його послали на суд до коша, де признали, що він заслуговує смерти. Про дальшу долю цього Баркута скажемо потім.

Та всеж, мабуть, не завжди тяжких злочинців провадили на суд до коша. Можливо, що так стало пізніше, коли російська влада (р. 1749) заборонила вироки смерти на Запорожжі; а перед тим, мабуть, бували й такі випадки, що за певні злочини карала смертю й низча запорозька влада. Це тим правдоподібніше, що суд у Січі був короткий, що, як твердить Слабченко, репресія настигла злочинця на Запорожжі зараз же по вчинку, а здійснювано її за допомогою засобів, що були тут же під руками: була вода — топили, дерево — вішали, а коли не було ні того, ні другого — стріляли, чи закопували живцем. Це твердження Слабченка почасти уважаємо дискусійним, але погоджуємося, що суд па Запорожжі справді був скорий і переводився без проволікання. Цеж підтверджує й Корж (волокити не було, каже він, хоч би яке діло — за тиждень буде рішене; і так саме рішались й найважніші злочини — злодійство, грабіжництво, убивство й інші, — що тягли за собою смертну кару).

З оповідання Коржа виходить, що коли позовники належали до різних куренів, то до судової процедури притягалися отамани обох тих куренів.

З історичних джерел не виходить ясно, чи в запорозькому суді додержувалися строго системи інстанцій, чи в цьому відношенні траплялася нагода та випадковість. Корж, як ілюстрацію, в своєму оповіданні, наводить саме такий випадок, коли позов, почавшись у паланці, був закінчений аж у кошового. При чому з його повісткування виходить, що вища інстанція вважала на постанову низчої. Але відомі й такі випадки, коли справа розглядалася відразу на самій раді й там же закінчувалася. В спогадах про запорожців, що їх опублікував П. Куліш⁵⁾ наводиться саме такий випадок, коли з доносом на козака за злочин звернулися прямо до кошового (не до судді або до курінного чи паланкового — а до кошового отамана!); той зібрав докази й винуватець був покараний.⁶⁾

Щодо самої організації судового процесу й процесуальної сторони взагалі, то вона при кінці існування Січи була вже мабуть досить виробленою. Знаємо, що не тільки вислухувалися

⁵⁾ Записки о Южн. Руси т. I.

⁶⁾ Мова тут про одного запорожця-ногайця, який з коша внадився до паламарки; запорожці поскаржилися на нього кошовому, той вислав козака, щоб застукати того ногайця на місці; ногайця застукали, побили там нагаєм, а коли той просився, щоб хоч кошовому не зясовували, то його таки не пожаліли — передали кошовому й справа кінчилася біля стовпа з квіями.

сторони, а переводилося слідство і провадилися записи. Щодо останніх, то Скальковський, не маючи по-первах судових актів (зшитків) з справами цивільними, висловив у своїй Іст. Нов. Січи⁷⁾ припущення, що цивільні справи рішались словесно, а записувалися лише справи карні. Але в дійсности це не так. Той же Скальковський наводить судові справи про грошові претензії, борги, договори, давнину володінь і т. д. Що діловодство в суді провадилося (принаймні в коші!) можна думати ще й тому, що в суді уважали на писемні докази. У Скальковського наведена справа про договір попаді Акулини. Ця попадя була винна військовому старшині Лукяну Великому 500 руб., але їх оддала й мала на це росписку. Але Л. Великий почав домагатися ще $\frac{1}{100}$ на стовп і до виплати забрав її худобу й коні. Та кіш, ознайомившись з матеріялом, розпорядився негайно повернути попаді забране в неї майно. А ще виразніше про це може свідчити той факт, що кіш про свої присуди повідомляв на місця — певно доручав місцевій владі виконання їх, й у ділах, як зазначає Скальковський, при присудах коша є повідомлення паланок про виконання їх.

Про переведення судового слідства й про перебіг судового процесу взагалі маємо свідоцтво Коржа в його оповіданні. Як два козаки між собою поспорять, або побються, або один другому по сусідству шкоду зробить... й не можуть помиритися, то обидва, купивши на базарі по калачу, йдуть до паланки позиватися. Там кладуть калачі на стіл, кланяються й викладають справу (спочатку потерпівший, потім обидчик). Обидчик признає шкоду, але не може — чи вірніше — не хоче винагородити за неї, бо вважає претензії перебільшеними. Паланка посилає на місце від себе вершників, пересвідчитися про шкоду; ті дають своє заключення про вартість шкоди. Судді після цього намовляють сторони до мирової; коли це має успіх, то справа й закінчується мировою, а коли ні — то з паланки обох позовників направляють до куреня. Курінний отаман — а коли позовники належать до різних куренів, то обидва курінні отамани, — вислухують справу й уважають на суд паланки. Курінні отамани теж намовляють позовників до мирової. Коли ж позовники не пристають на мирову, то отамани запроваджують їх до військового судді. Там повторюється все від початку — вислухують справу, нахиляють до мирення, а коли й там не щастить закінчити справу миром, то військовий суддя відсилає позовників з їхнім курінним отаманом до кошового. Кошовий розбірає справу, намовляє до миру, а коли якась сторона не хоче приставати на установлені умови, то він заохочує киями (навіть по 50 і 100!). Кошовий у цьому випадкові остання інстанція, й він доводить справу до полагодження. В цій ілюстрації Коржа є кілька й побутових деталей, є дещо, що на ділі може не завжди й виконувалося, але в цілому вона дуже показна.

Про переведення судового слідства маємо посвідки і в актах опублікованих Скальковським, нпр., в справі Глухого. Ко-

---

⁷⁾ Т. I, вид. 1846 р.

зак і мешканець відомства Протовчанської паланки с. Байбаківки, Яків Глухий, поскаржився на бувшого тамошнього отамана Прокопа Самарського. Справа розглядалася в коші. Кіш 8 грудня 1772 р. видав військовому осаулу Ф. Завезіону ордер про переведення в цій справі на місці слідства. Завезіон мав поїхати в Байбаківку і зробити там „по самій справедливости, зрілим оком, розбор, і хто виявиться винуватим, той мусить обижену сторону задовольнити так, щоб більше про це скарг до нас не поступало“. Цікаво, що в цій справі кошовий доручає розбір діла й навіть вирішення його військовому осаулу. Чи це одинокий, чи принаймні рідкий випадок, чи такі позноваження практикувалися частіше, — треба ще досліджувати.

Підчас слідства в карних справах підсудних тримали в пушкарні. Умови в'язнення там були досить таки погані — арештанти терпіли голод і холод, бувало що „з голоду й мерли“, як значиться в актах.⁸⁾ Ув'язнених підчас слідства брали на допити, часом уживали й тортур — батожжя. Бувало, що від таких допитів підсудні й мерли через кілька днів, як це було, нпр, з таким Швецем.⁹⁾

Судова процедура на Запорожжі знала й таке явище як поруки для підсудного. Практикувалося воно звичайно в карних справах, коли обвинуваченого підчас слідства тримали у в'язниці (в пушкарні). Як твердить Скальковський, брання на поруки практикувалося на Січі досить широко. Для прикладу можна згадати випадок з 1762 р. — його наводить Скальковський. Це як два сини одного батька, багатого козака, були обвинувачені в убивстві й грабінництві; їх тримали в арешті, але перед великим постом кіш приговорив віддати обох підсудних батькові в зімовник для приготування їх до свята; можна думати, що батько прохав про це і його прохання було вдоволене, але під умовою, що на вимогу коша він негайно представить синів до суду. Тут, як бачимо, грав ролю релігійний момент.

Крім такого роду порук (до суду, чи підчас слідства) в судовій практиці Запорожжя були відомі й інші, що наближувалися фактично до т. зв. умовного засудження. Це було звільнення засуджених за порукою певних козаків, які гарантували, що звільнений не допустить більше злочинів. У того ж Скальковського наведена така справа запорозького козака Полтавського курія Шульги, який конокрадував і гайдамачив у Польщі й Буджаці. Пійманий і привезений на Січ, він був приговорений тут майже що до смертної кари, а саме — до київ під шибеницею. Та присуд над ним виконаний не був, бо засудженого взяли на поруки брати й інші товариші, які запевнили, що Шульга більше красти не буде, а якби так сталося, то вони обов'язуються „обидимихъ довольствовать и его сыскивать къ поставкѣ въ кошѣ“. ¹⁰⁾

Таке ніби поблажливе відношення до злочинця в даному випадку певно мало якісь причини, — можливо те, що злочини поповнені десь

⁸⁾ Гл. у Скальковського, т. I., ст. 168.

⁹⁾ Ibid. ст. 169.

¹⁰⁾ Скальковський, т. I., ст. 65.

поза Січчю, що вони не торкалися козаків, та ще може не дуже були й доведені; або, можливо також, що присуд тут мав більше демонстративний характер, щоб показати чужим властям, як суворо карають запорожці за гайдамацтво. У всякому разі за такі злочини на самому Запорозжжі, коли від них терпіли козаки, не милували.

Крім таких порук, що були фактично помилюванням злочинця, й крім справжнього помилювання, яке також практикувалося в запорозькому судівництві (згадаю посвідку Надхина про поповича, про інші випадки далі), відомі ще випадки часткового помилювання або зменшення кари. У згадуваній уже нами справі про Василя Баркута, який убив і порізав ножем жінку, саме й маємо приклад такого зменшення кари. В коші, куди Баркута прислали на суд з паланки, його признали заслуговуючим смертної кари; але тому, що Баркут мав дружину й дітей, про яких мав дбати, його, замість смерти, присудили покарати жорстоко киями й повернути на місце на покаяніє. Діялося це в 1767 р.

Крім таких випадків помилювання, як маємо тут з Баркутом, коли по виразу Рігельмана „жалѣли цѣлым обществом“, засуджених злочинців, як свідчить той же Рігельман, часом милували з огляду на їхню хоробрість або видатність у запорозькому товаристві.

* * *

Для питання про градацію злочинів на Запорозжжі, чи принаймні про якесь розрізнення їх по степені важности, ми знаходимо деякі — хоч, правда, не дуже ясні — вказівки у кн. Мишецького та Рігельмана, а дещо можемо установити з самої практики накладання кар. Мишецький і Рігельман твердять, що за найбільший злочин на Запорозжжі уважалося вбивство козака козаком. Далі у тих же авторів читаємо, що таке „безчеловѣчье“ як мужеложство і скотоложство вважалися у козаків за найтяжчу вину. Також за велику провину, як твердять названі автори, вважалося, коли козак у козака щось украде.

Але мабуть не меншим проступком уважалося й порушення дисципліни та субординації. Ми вже згадували про Матвійовця, який р. 1691 звів руку на кошового отамана й за це його самого та його співучасників присудили скарати на горло. Тут же можна згадати й про справу з 1769 р. — т. зв. бунт у Корсунському курені. Курінним отаманом тоді був там Петро Остроух (був депутат од Запорозжжя до Законодавчої Комісії 1767 р.). Цей Остроух мав перевести в своєму курені вибори т. зв. „столичника“ для одержання од царського уряду хліба й грошового жалування для запорожців. При цих виборах 6 козаків образили курінну старшину а самого Остроуха назвали зрадником. Старий козак Мусій Скапа вступився за отамана й ударив „самого дерзкаго изъ возмутителей“ Дорошенка. Дорошенко з товаришами кинулися на Скапу, почалася бійка й заколот у курені. Курінний отаман заскаржився до кошового, той за-

рядив слідство (перевели його два старшини), вияснив справу й заарештував через довбиша винуватих і заслав їх у тюрму Новосіченського ретрашементу. Пізніше їх судили й присудили до стовпа й заслання на Сибір.

Важким злочином уважалося й погане виконання старшинами доручених їм справ. Знаємо, нпр., про Филоненка, який мав допомогти Гуні, але не зробив цього добре й своєчасно, що він „знатного не увійшов карання“. Теж саме було й простим козакам, коли вони підчас бою не виявляли мужности або дезертували.¹¹⁾ Кошовий Кальнишевський у 1770 р. давав своєму заступникові, військовому судді, такий наказ у справі дезертирів: „Піймавши дезертирів, які відлучилися з експедиції під Очаків і Хаджибей, покарати на базарі киями і тримати біля стовпа“ до його повернення на Січ.¹²⁾

Щодо злодійства, цікаво — що на Запорозжжі так само як злодіїв („сущихъ воровъ“) карали й тих, хто переховував крадене, або навіть тільки купував завідомо крадені речі. Про це згідливо свідчать кн. Мишецький і Рігельман.

* * *

Оглядаючи кари, яких уживали на Запорозжжі, бачимо досить різноманітні форми їх, хоч не всі вони й розвинулися в однаковій мірі. На Запорозжжі широко вживали смертної кари, потім кар на тілі злочинця (але не каліцтва), також кар спрямованих проти чести засудженого та його майна, й значно менше практикували такий універсальний для наших часів спосіб кари, як позбавлення волі. Ціллю кар на Запорозжжі не було перевиховання чи виправлення злочинця. Ця ціль вимагає складної системи впливу на злочинця і лишається недосяжною навіть для сучасних державних організацій, тим паче була вона не під силу військовій організації Запорозжжя. Ціллю кар було гарантувати запорозьке суспільство від злочинців. І цього досягали двома способами — або знищенням злочинців, або терором, каранням для остраху: „въ страхъ протчимъ“, як писав кошовий самарському полковнику 7 грудня 1772 р. про покарання одного злочинця киями публічно на базарі, „дабы и другіе такихъ непристойныхъ худостей дѣлать не отважувались“.¹³⁾

Смертна кара на Запорозжжі вживалася широко, як радикальний засіб гарантії суспільства від злочинів — вона нищила злочинця, застрашувала інших, до того ж легко здійснювалася, не потребуючи великих затрат. До певної міри треба погодитися з Слабченком, який твердить, що здійснювали цю кару за допомогою засобів, що були тут же під руками, що спосіб кари залежав од конкретної обстановки: була вода — топили, дерево — вішали, ні того ні другого —

¹¹⁾ Гл. у М. Грушевського, Іст. України-Руси, т. VII., ст. 242.

¹²⁾ Про це в Скальковського, т. I., ст. 94—95.

¹³⁾ К. Ст., 1886 р., ст. 613.

стріляли чи закопували живцем. У надзвичайних обставинах, як в час походів тощо, це мабуть справді так і було, але на Січі, та ще пізніше, безперечно, грав роллю й момент кваліфікації кари.

Щодо злочинів, за які по запорозькій практиці карали смертю, то шкаля їх була досить високою й самі вони дуже різноманітними — від найтяжчих до менш значних. Можемо нарахувати з півтора десятки різних злочинів, за які карали смертю. Між ними такі: 1) убивство козака козаком, що вважалося за дуже тяжкий злочин; 2) убивство взагалі; 3) злодійство — розрізнялося „велике“ й таке, коли злодій багато разів був пійманий — непоправний рецидивіст; 4) блуд, мужеложство й скотоложство; 5) грабування, розбої й гайдамацтво (це останнє вже пізніше й то з огляду на вимоги рос. уряду); 6) порушення військового порядку, ламання вірності козацтву, недодержання дисципліни, замах на незайманість січового майна, піяцтво в час походу, погане виконання старшинами доручених їм справ, боягузство і програ старшиною бою. Крім того в деяких пам'ятниках, як гідних смертної кари, згадується ще тих, що не хотіли підлягати рішенням більшості (на загальних радах), а окремо тих, що не хотіли приймати за вибором обов'язків кошового отамана. Як здогадується А. Д-ський, в цих двох випадках маємо діло не з карою, а з розправою з непокірними. Генерал Манштейн у своїх записках твердить, що смертю карали ще й тих, хто, помимо писаря військового, провадив листування. З його викладу виходить, що в запорозьких козаків тільки один писар їхній мав право писати й одержувати листи, а якби хтось інший задумав вести листування, навіть коли б це був і сам кошовий, то його негайно скарали б смертю. Іншими пам'ятниками це не підтверджується; можливо, що тут малося на увазі не просте листування, а випадки шпигунства або чогось подібного.

Але на ділі смертну кару застосовували не завжди, коли траплявся один з названих злочинів. Бувало, як це ми вже й згадували, що смертну кару заміняли іншою або й зовсім звільняли злочинця. Це мабуть не практикувалося дуже часто, але все ж траплялося. Примінення смертної кари в останніх десятиліттях існування Січі значно зменшилося. Сталося це під впливом домагань рос. уряду, який своїм указом з березня 1749 р. і зовсім заборонив кошові виносити смертні присуди. Однак без смертної кари Запорожжя обійтися не могло. Як свідчить Рігельман „смертная казнь хотя имъ по указу, такъ равно и прочимъ правительствамъ безъ донесенія о дѣлѣ винного и безъ повелѣнія чинить запрещено было, но однако жъ мертвили“.¹⁴⁾ З донесень самих же рос. офіцерів довідуємося, що в 1760 р., підчас боротьби з гайдамаками, з розпорядження кошового Білицького в роз'їзді повішено 2 чоловіки. Про це доносить капітан Мижуєв з Новосіченського ретрашементу.¹⁵⁾ Той же Мижуєв доносив у 1761 р., що 24 січня запорожці при зібранні старшин

¹⁴⁾ Лѣт. пов., ч. IV., ст. 82.

¹⁵⁾ Яворницький, Сборн. Мат. СПб. 1888 р., ст. 166.

і війська повісили 6 козаків, а за що — невідомо напевне, ніби за кражу коней.¹⁶⁾

Скальковський наводить, що навіть у 1770 р. з розпорядження кошового повішено якогось козака Зиму за злодійство. Але в останніх роках це були вже мабуть тільки окремі випадки та й ті вже відбувалися за особливим приговором. Карання смертю в паланках у цей час мабуть таки не практикувалося зовсім.

Приймаючи поділ видів смертної кари по способу виконання, як його установлював А. Д-ський, маємо розрізняти прості й кваліфіковані, а ці в свою чергу поділяються на кваліфіковані мучительні (це з продовженням фізичних мук) і кваліфіковані обрядові (зв'язані з принизливими обрядами й церемоніями).

Найпоширенішим способом смертної кари на Запорозжжі було повішення. Про спосіб повішення свідчить Корж і Рігельман. Шибениці були майже в усіх паланках і то звичайно на великих дорогах,¹⁷⁾ а якщо не було шибениці, то вішали на деревах. Вішали трьома способами: 1) простий — злочинця садовили верхи на коня, підвозили під шибеницю, накидали йому петлю, били коня, кінь тікав, а злочинець лишався висіти. У Рігельмана це описано так: „... или если повѣсить надобно было, то посадя того на лошадь, подвозили къ дереву подъ петлю и приказывали ему оную самому на себя наложить и притянуть, а лошадь потомъ вдругъ изъ подъ него выводили, и тѣмъ того обвѣшивали“.¹⁸⁾ Старий Розсолада свідчить про вживання замість коня драбини.¹⁹⁾ Про інший спосіб повішення — повішення вниз головою, за ноги — твердить тільки один Корж. 3) Повішення за ребро на гак було вже кваліфікованим способом кари (про нього згадується в народній традиції, а також у Коржа й інш.). При цьому способом злочинця лишали на залізному гакові не тільки до смерті, а й потім — доки його кості не розсипалися — робили це на страх іншим. При чому з гака не смів ніхто повішеного зняти, бо за це також карали смертю. Цей спосіб вішання (на гак) на думку А. Д-ського, практикувався рідко й то за самі тяжкі злочини проти власності, а під кінець Січи про вживання його вже й не чути.

Повішення накладалося за різні злочини, а найчастіше за злочини проти власності — за крадіж взагалі, особливо за крадіж коней і худоби, а також і за переховування краденого, за розбій і грабунок та гайдамацтво; а тому що ці злочини часто супроводились і вбивством — вішали й за вбивство. Крім злочинів проти власності, повішенням же каралися й злочини розпусти, як „блудодіяння їх междуусобное“.²⁰⁾ Що до вживання цієї кари можна установити певну подібність з практикою Лит.-руськ. держави й А. Д-ський припускає, що тут маємо певний вплив Литовського Статута (особливо щодо кар за злочини проти власності). Та звужувати цього на вплив Лит.

¹⁶⁾ Ibid., ст. 171.

¹⁷⁾ Корж, ст. 24.

¹⁸⁾ Лѣт. пов.

¹⁹⁾ Яворницький, Запорозжє в ост. стар., т. II., ст. 29.

²⁰⁾ По виразу Рігельмана, ч. IV., ст. 72.

Статута не доводиться, бо повішення практикувалося скрізь. Практикувалося воно й на Московщині. Варто підкреслити, що вішання на гак литовське право не знає, а на Московщині цей спосіб смертної кари практикувався, особливо у XVIII ст. й то найчастіше проти розбійників і повстанців.

Давнім способом смертної кари було втоплення. Воно широко практикувалося козаками не тільки на Запорозжжі а й на Україні. Року 1585 запорожці втопили королівського посланця Глембоцького, що хотів одшукати тих, хто шкодив татарам.²¹⁾ Про цей же спосіб згадує в своєму деннику й Ерих Лясота, як козаки хотіли кинути в воду члена його посольства, авантюриста Олександра Хлопницького²²⁾. „Під міст посадили води пити“ в 1618 р. запорозькі козаки протопопа Антонія Грековича, уніята, присланого до Києва Іпатієм Потієм²³⁾. Року 1628 гетьмана Мойженицю втопили за те, що покрав військові суми²⁴⁾. Про втоплення згадує вже й Боплан, у якого читаємо, що „козаки під час походу (тут морського!) завжди тверезі, а якщо запримітять п'яного, то отаман наказує викинути такого за облавок“.²⁵⁾

Як уже сказано, цей спосіб смертної кари практикувався й на Україні. На початку XVII в. посадили „під лід води пити“ київського вїйта Хведора Ходику. Але цей спосіб треба вважати не так юридичною карою, як способом народньої розправи. Примінявся він часто й тоді коли „карали“ відразу багатьох — жидів, поляків, — але це практикувалося вже не на самому Запорозжжі.

Як саме переводили акт топлення, про це прямих указівок не маємо. Може кидали прямо в воду, а може привязували раніше якийсь тягар — не знати. У донських козаків, як читаємо у Рігельмана²⁶⁾ утоплення призначали жінкам „за продерзости, чужоложство й за інші провини“. Засудженим звязували руки й ноги, насипали за сорочку повну пазуху піску й зашивали, або каміння привязували й „метали в воду й топили“, а бувало що надягали мішки, насипали туди каміння й пісок, завязували й кидали в воду. Чи так само робили це й запорожці, чи якось інакше, не знаємо.

По литовському праву такий спосіб смертної кари призначався за вбивство батька або матері; такого злочинця по Литовському Статуту 1588 р. мали смертю карати — „по ринку возечи клещами тело торгати, а потомъ въ мехъ скуриный всадивши до него пса, кура, ужа и котку и тое все посполу въ мехъ всадивши и зашити и где наглубей до води утопити“. На Московщині втоплення практикувалося також широко, особливо при масових стратах.

Застрелення, як смертна кара, практикувалося на Запорозжжі не так часто. Про нього маємо менше загадок у джерелах. Таку

²¹⁾ Про це в М. Грушевського Іст. України-Руси, т. VII, ст. 168.

²²⁾ Мемуари . . . т. I, ст. 173.

²³⁾ Сборн. Лѣт., ст. 85.

²⁴⁾ Мемуари . . . т. II, ст. 166.

²⁵⁾ Опис. Укр., СПб 1832, ст. 63.

²⁶⁾ Ист. или Пов. о Донск. коз.

згадку маємо в Окольського²⁷⁾ для 1637 р., а також у Межигірському літопису під р. 1636, коли „розстрѣлянъ былъ отъ запорожцовъ С. Москаль и Оношковичъ писарь“²⁸⁾. Про щось подібне згадує і Розсолода, кажучи — „вихопить пістоль, бацне в груди, от йому й капут — це за зміну“. Можливо, що тут був не юридичний акт, а просте застрелення. Загалом же цей спосіб смертної кари вживався на Запорозжжі дуже рідко; А. Д-ський обережно висловлює думку, що може й зовсім не практикувався, хоч цьому протиречать згадані свідоцтва. Та в тих часах ця, так поширена тепер на Україні „найвища міра кари“, мало практикувалася й у сусідніх державах. Так, литовське право її зовсім не знає, а на Московщині до Петра I вона була також рідким явищем.

Так само мало поширеним способом було й відсічення голови. А. Д-ський і тут сумнівається, що така кара практикувалася на Запорозжжі. Справді, джерельні свідоцтва в цій справі не дуже ясні. Рігельман каже, що голови „рубали только правительствомъ и то измѣникомъ“. Це пояснюють так, що ніби стинання голів стало практикуватися на Запорозжжі пізніше, вже під кінець Січі та й то під впливом москалів (А. Д-ський). У Чернігівському літопису є звістка про Сагайдачного, що він р. 1621 „обачивши непорядки Бородавки військової справе, казав Бородавце шию втяти“²⁹⁾. Рубання голів у тих часах дуже широко практикувалося на Московщині, особливо підчас т. зв. стрілецьких бунтів (плахи й топори!).

Всі наведені способи смертних кар — вішання, топлення, застрелення й відрубання голови — були простим відібранням життя, не звязаним з довгими муками смерті. Але поруч маємо звістки й про кваліфіковані способи смертної кари; при чому, вони накладалися часом за тіж самі злочини, так що межі тут провести ніяк. З таких кваліфікованих способів смертної кари, крім згадуваних уже способів вішання (вниз головою й на гак), відомі: садовлення на палю, закопування живцем у землю й забиття киями.

Найстрашнішою і в той же час широко вживаною на Запорозжжі аж до останніх часів існування Січі карою була паля, на яку садовили живих злочинців. Це була кара давня. Про неї згадує Боплан і Рігельман, а також і Корж. За які саме злочини накладалася ця кара, звісток не маємо. Є в одному місці — ніби за злодійство при рецидивах, але це не певне³⁰⁾. Можливо, що цей спосіб кари перейшов до козаків от татар, де його вживали широко. Так само поширеною була ця кара й на Московщині, де її практикували в XVI, XVII й XVIII в. в., особливо ж за т. зв. Смутного часу. Про садовлення на палю згадується й у литовському праві, а саме — по Статуту 1588 р. за убивство або поранення „зрадливымъ потаемнымъ обычаемъ“ шляхтича шляхтичем було определено карати „смертью четвертованіємъ, або на палъ битьемъ карать“. Сама паля уявляла з

²⁷⁾ Dyaryusz . . . , Краків 1858.

²⁸⁾ Сборн. Лѣт., ст. 95.

²⁹⁾ Гл. у Слабченка, ст. 284.

³⁰⁾ Зап. Стар., Харків 1833, ч. 1.

себе деревляний хрест заввишки 6 арш. і більше, на горі залізний шпиль арш. зо два заввишки. На цей шпиль і сажали злочинця, так що він виходив йому в потилицю; посаженого залишали на палі, доки він не висохне там, як вялена риба. Корж свідчить, що посажений крутився на палі на всі сторони, куди вітер його повертав, і висихав так, що його кости починали тарахкотіти. Ця кара була дійсно страшна. Посажений на палю довго мучився. Є посвідки, що днів по три лишалися живими³¹⁾ Вони просили пити; але ніхто, під загрозою смерти, не смів їм дати води.

Другим способом кваліфікованої смертної кари було закопування живцем у землю. А. Д-ський вважає, що ця жорстока кара була мало поширена на Запорозжі й що в останніх часах вона не практикувалася зовсім. Про неї згадують не всі джерела, а тільки — Мишецький, Рігельман і Клавдіус Рондо в донесені 1736 року лорду Гарінгтону. Інші джерела її не згадують; не згадує й Корж. Та й названі автори не свідчать про цю кару як очевидці. Можливо, що справді вона вживалася в окремих випадках, більше для застрашування, як взагалі можлива кара. По Мишецькому закопування живцем накладалося за найтяжчий злочин — за вбивство козака козаком; у Рігельмана свідoctво в цій справі не дуже ясне — ніби кара закопування примінялася до смертовбийців й інш. злочинців „по состоянію винъ ихъ“. Рондо ж твердить, що таким способом карали всіх убивців. Докладного опису самого процесу кари не маємо, а з окремих місць виходить, що убивцю разом з убитим клали в яму й засипали землею („убийцу живого кладутъ подъ гробъ убіенного и обоихъ землею засыпаютъ“, як читаємо у кн. Мишецького).

Закопування живих у землю практикувалося в тих часах на Московщині аж до 1740 р., але там частіше закопували по плечі (особливо жінок за вбивство чоловіків). По Литовському Статуту закопування живими у землю не передбачалося, зате там вживали інших страшних кар (четвертування й спалення живих!).

Третій спосіб кваліфікованої смертної кари — забиття киями — не завжди доводив до цілі; часом справа закінчувалася хоч і тяжким але просто биттям киями й засуджений відпускався й відживав. Правда, у Мишецького супроти цього маємо посвідку, що тих, які не вмیرали під киями, потім брали й вішали. Та й витримати биття киями, часто кількадедне, мало хто міг. Про цей спосіб кари згадується в багатьох джерелах, але докладніше описує його Корж. З його оповідання виходить, що злочинця вяжуть або кують до стовпа на площі, в Січі або паланках, ставляють біля цього наптки (горілку, мед, пиво й інш.), кладуть калачі й кільки оберемків кийв. Привязаного годують і поять по нікуди, а потім починають бити. Кожен прохожий, випивши чогось, мусить обов'язково вдарити привязаного кием, по чому й як хоче. При тому, звичайно, приговорює: „оце тобі, такий сину, щоб не крав і не розбивав, бо ми всі за тебе курінем платили...“ чи щось подібне. І так б'ють аж до

³¹⁾ Гл. у Надхина, Пам. о Зап., ст. 53.

смерти. Більш-менш так саме описують це й Рігельман та Мишецький. Манштейн твердить, що кожен може годувати й поїти привязаного й бити скільки хоче. До забиття киями присуджували за такі злочини як мужеложство й скотоложство, рецидивистів-злочинців та за спілку зі злочинцями.

Щодо виконання смертних присудів, то треба сказати, що професійних чи то присяжних катів на Запорозжжі не було. Справа була поставлена так, що смертні присуди виконували інші злочинці, також засуджені до смертної кари. В тих випадках, коли таких не було, то й виконання смертних вироків ніби відкладалося на неозначений час надалі. Найвиразніше про це свідчить Рігельман. Перерахувавши способи смертних кар на Запорозжжі, цей автор каже, що „для оныхъ казней они палачей и отъ древности не имѣли, а когда надобно было злодѣевъ казнить, то добышъ съ командою выходя за городъ, злодѣю злодѣя вѣшатъ, или другою обществомъ приговоренную казнь, совершить приказывалъ, и то такому, который самъ смертною же казни подлежитъ; еслижъ случился одинъ и исполнить того некому, то оставляли его въ тюремной ямѣ до того времени, доколь другой злодѣй же будетъ, и такъ вѣшалъ всегда новый старого злодѣя“.

В інш. актах маємо вказівки, що не завжди була така практика. В згадуваній уже нами справі Матвійовця та Москальця, засуджених на раді до смерти, негайно піддано страті; при чому, ролю ката повнив полонений татарин; був він мабуть не дуже великий майстер цього діла, бо Матвійовцьові він одрубав голову відразу, а Москальця тричі бив по шиї й не міг відрубати; т. щ. Матвійовця негайно там же й поховали, а Москальця „недорізаного“ товариші взяли й стали лікувати.³²⁾

Цікавий у цьому відношенні випадок згадує й Надхін у своїй Памяти про Запорозжжя., а саме про батька, який мусів сам свого засудженого сина зачепити на гак, але зволікався чи не міг цього зробити, т. щ. вже сам шибеник напав його лайкою: „Не вмів учити змалку добра, так тепер катуй... проріж отут і зачепи!..“ Але оскільки ці свідчення правдиві, не можемо судити, бо їх не має чим перевірити.

Смертні кари на Запорозжжі виконувалися, звичайно, поза населеними пунктами (на шляхах, нпр.), хоч деякі способи, як забиття киями, відбувалися в Січі на площі. Тут приходив в увагу і момент залякування. Про самі акти смертної кари багато не знаємо. Надхін у своїх спогадах про Запорозжжя розповідає випадок, коли вїшали одного визначного запорозького старшину в самарській паланці (в Новомосковську). Коли засудженого вели на місце страти, по ньому дзвонили як по мертвому і його супроводив священник з хрестом і охрестами; по дорозі кілька разів зупинялися, священник читав Євангелію й відправляв літію, а засуджений підходив і нахилив голову під Євангелію. А. Д-ський припускає, що така урочистість відбувалася мабуть не часто; але можливо, що в паланках і частіше — прово-

³²⁾ Яворницький, Ист. Зап. Коз., т. III, ст. 116—119.

жали на страту як покійника. На свята та в пости виконання смертних присудів припинялося.

Ми вже згадували раніше такі випадки, коли смертні присуди лишалися невиконаними, а саме — коли засуджений діставав помилування. Милував кошовий, милувала рада, коли питання про присуд передавалося на рішення всього товариства. В таких випадках смертна кара замінялася звичайно інш. карою, треба думати, що близькою до смертної (як биття киями). Але бувало й так, що смертна кара над засудженим не виконувалася самими виконавцями й тоді засуджений звільнявся. Правда, джерельні свідоцтва в цій справі трохи суперечні. Одні, а саме Рігельман, свідчить, що коли товариство не поділяло рішення судді в справі забиття киями, то не було привязаного до стовпа (у других — било, але про око) і його через певний час звільняли. „Случалось же иногда — читаємо у Рігельмана — что и ни одинъ человекъ злодѣя во всѣ три дни ничѣмъ не трогалъ и не оскорблялъ, но еще ему жъ денегъ надавали, а по окончаніи трехъ сутокъ, если живъ осужденный оставался, освобождали“. Кн. Мишецький всупереч цьому свідчить, що декого „бравъ отъ столба, вѣшаютъ“. Та на ділі мабуть практикувалося і так, і так — в залежності від часу й обставин (характер злочину, особа засудженого й т. п.).

Був ще один спосіб, якщо вірити джерелам, для звільнення засуджених від смерти. Про нього маємо в оповіданні Коржа. Це коли засудженого на страту хотіла взяти за чоловіка якась дівчина — в такому разі його звільняли, й замість страти був шлюб. Про один такий випадок і згадує Корж. Було це в Самарській паланці. Засудженого вели на страту, а по дорозі дівка, закрита хустиною, заявила бажання одружитися з засудженим. Той ніби сказав дівці відкрити обличчя, побачив, що вона негарна аж бридка, й заявив — „як мати таку дзюбу вести до шлюбу, так ліпше на шибениці дати дубу“, й пішов на страту.³³⁾ Та здається, що такий спосіб помилування або не практикувався зовсім на Запорозжжі, або ж був обставлений інш. умовами (огляди на родинні обов'язки засудженого, як це бачили в справі Баркута, або щось под.).

Друга категорія кар, до яких засуджували на Запорозжжі, були кари на тілі, якими малося завдати фізичний біль злочинцеві. Такі кари примінялися на Запорозжжі дуже широко, але самі вони були одноманітними й далеко не відзначалися тою винахідливістю й аж рафінованістю як в тодішніх державах Західньої Європи або на Московщині. З кар на тілі загально-призною й уживаною була власне одна — биття киями. Як ми вже бачили, ця кара могла бути досить легкою, але могла закінчитися й смертю засудженого. Кії самі по собі були знаряддям досить таки небезпечним. Мабуть не дуже далеко від правди таке зауваження про кії: „А там уже таке чортове заведення, що сім раз як ударить кием, то вже хліба не їстимеш...“³⁴⁾

³³⁾ Корж, ст. 24.

³⁴⁾ В Зап. о Южн. Руси — Куліша, т. I.

Справді, той ногаєць, якого за вчашання до паламарки поставили до стовпа, занедужав після того та і вмер незабаром. Мабуть так кінчалося частіше.

Киями били за найріжноманітніші провини — проти майна, тілесної незайманости, моралі й дезертирства. В актовому матеріалі знаходимо свідоцтва, що киями били за 1) пренебреженіє до старшини,³⁵⁾ 2) за побої з смертельним кінцем винуватого били жорстоко киями й потім пустили на покаяніє (з присуду 1767 р., навед. у Скальковського), 3) за побої в п'яному виді козака Рябого били киями й він од того вмер (теж у Скальковського), 4) за гайдамацтво й за конокрадство в Польщі (було це, як свідчить Скальковський, в 1759 р.), 5) за розбій і грабунки купців козака з наказу кошового нещадно били під шибеницею киями (це в 1747 р.), 6) дезертирів — козаків, що самовільно відійшли з війська підчас експедиції на Очаків р. 1770 (в Скальковського!), 7) за підкуп вартового й допомогу вязневі до втечі (1749 р.), 8) козака канівського куреня Ф. Маляра за те, що „опорочив не по пристойности“ самарську жительницю Ганну Перехристку (бо цей „порок“, як писали в мотивації цього присуду, не тільки на Перехристку а й „къ обезславленію и всего войска запорожского простирается“,³⁶⁾ 9) маркитанта Григорія Носа за те, що був пійманий „з блядною“³⁷⁾ і т. д. — можна навести ще деякі злочини, за які карали киями.

Киями били при ріжних обставинах, в залежности від характеру злочину — на військовому зборищі, на базарі біля стовпа й під шибеницею. Кара виконувалася завжди публічно. Самі кий, по опису Коржа, були звичайні дубові, подібні до бичів біля ціпів. Рігельман твердить, що били „немилоствиво полѣномъ, или чѣмъ попало“ (ст. 83), але це не дуже правдоподібно. Пізніше в Задунайській Січі, де ця кара накладалася й за менш важні провини, вживали для цього кизілових прутів.³⁸⁾

Биття киями практикувалося інколи і в справах цивільних. У тій суперечці, про яку так докладно розповідає Корж, коли два козаки за шкоду не можуть помиритися й по інстанціях доходять аж до кошового й там не погоджуються на мирову, кошовий вживає кий. Киями б'ють як і різками: кладуть, оголюють, сідають на руки й ноги, щоб спокійно лежав, і б'ють (по 50—100 ударів!); кошовий припиняв екзакуцію, допитував, а потім, коли вважав за потрібне, знову били. Але такий спосіб екзакуції близький уже до тортур.

Кий в Запорозжі вживали не тільки в судових справах. Лясота у своєму деннику згадує про кий не як про засіб кари, а в звязку з зібранням козаків на раду — що ніби осаули, скликаючи „въ коло весь народъ, иныхъ даже загоняли туда киями“ (ст. 163).

Старий Розсолода свідчить, що „за дівчат до стовпа привязували“ й кожен прохожий мусів узяти кий і вдарити привязаного тричі,

³⁵⁾ Зап. Одеськ. Общ. И. Др., т. VI., ст. 645.

³⁶⁾ Скальков., ИНС т. I., 1885, ст. 161.

³⁷⁾ Матер. для ист. Южн.-рус. края, ст. 134.

³⁸⁾ Про це в Кондратовича „Зад. Сѣчь“, Київ. Ст.

а якщо цього не робив, то його самого били. Той же Розсолода, крім того, твердить, що на Запорозжжі карали різками й били по підощвах та пятах. Але ніяких інших свідоцтв для підтвердження цього не маємо.

Кара киями (дубці, пуги) практикувалася й по Литовському Статуту 1588 р., і то за ріжноманітні провини проти власности. А. Д-ський вважає це за джерело впливу для Запорозжжя. На Московщині биття киями в XVII ст. не було, натомість там широко уживали кнута, батогів і плеті. З них до кари киями найближче підходили батоги. Можливо, що кара „батожемъ“ була при кінці існування Січі занесена й на Запорозжжя, принаймні Скальковський наводить випадок, що в 1774 р. допитували „батожемъ“ якогось Шевця, хоч це непевно, бо можливо, що в цьому випадку назви батожъя вжито для київ.

До кар на тілі належать також і т. зв. кари членовредительні або кари каліцтвом. Чи вживалися вони на Запорозжжі? А. Д-ський досить переконливо доводить, що загалом не вживалися, а коли й були випадки, то окремі й то не в коші, а в паланках, і десь аж при кінці існування Січі. Справді, на Запорозжжі було два головних типи кар: тяжких непоправних злочинців нищили, легчим давали памятного. Але карати каліцтвом для самих козаків було не вигідно, бо калік потім треба було всеж утримувати, а Запорозжжя потребувало здорових членів товариства. Отже: або смерть, або биття киями — а намірене каліцтво (сліплення, відсічення руки, ніг, пальців, відрізання язика й т. п.) противилося самому устрою Січі. Ті окремі випадки, що про них згадується в джерелах не збивають такого погляду. Маємо згадку в документі 1767 р., коли Кальміуська паланка присудила покарати „уломленіємъ ноги“ якогось наймита Капустенка, що служив на заводі одного козака, напився паний і на рибальнях поранив ножом якогось козака. Коли цей присуд і був виконаний, то треба мати на увазі, що він торкався не козака а наймита. Далі прот. Кремянський, був. запорожець, свідчить у своїй записці,³⁹⁾ що „за большеі вины преламывали руку и ногу“; та ще Розсолода твердить, що за зраду злочинців четвертували (відрубували праву руку й ліву ногу, а потім праву ногу й ліву руку). Але до посвідок Розсолоди треба ставитися з великою резервою, зрештою так саме як і до посвідки прот. Кремянського, надто коротких, неповних і белетристичних. А інших свідоцтв ми не маємо . . .

В Литовському праві кара каліцтвом уживалася дуже широко, теж саме і на Московщині, але Запорозжжя цих кар мабуть аж до останніх часів не приймало, бо вони справді суперечили його природі й організації.

Третій спосіб кар на Запорозжжі було в'язнення або позбавлення волі — найбільш поширена в наші часи кара. Але на Запорозжжі в чистому вигляді ця кара майже не практикувалася, а якщо її й уживали, то була вона зв'язана з моментом приниження або й обезчещення провинильця. Пояснюється це тим, що позбавлення

³⁹⁾ Зап. Одеськ. О-ва ИД, т. VI., ст. 646.

волі вимагало певної організації (в'язниць), до того ж — протирічило завжди рухливому військовому життю Запорожжя. Ув'язнення здебільшого вживали на час слідства, щоб підсудний не втік. Це був засіб пресічення. Вязнили також засуджених злочинців до виконання смертних присудів. Місцем в'язнення в Січі служила пушкарня, де в ямі, часом закутих у ланцюгах і забитих у колодки, тримали злочинців. Умови в'язнення там були, як уже й згадано, досить жорстокі: в'язні терпіли від голоду й холоду, й часто мерли в тій в'язниці.

Та на Запорожжі вживали й справжнього позбавлення волі, як кари. Була це кара звичайно короткотермінова. Відомі два її способи і обидва вони зв'язані з обезчещенням засудженого. Перший — приковування до стовпа. Накладалася вона за різні провини — злодійство, дезертирство й т. д. „Когда жъ козакъ у козака что укралъ, читаемо у Ригельмана, въ городѣ или за городомъ, или гдѣ бы не случилось, и въ томъ приличенъ былъ, такого приковывали на базарѣ къ столбу, нарочно для того поставленому, и держивали до тѣхъ поръ, доколѣ возвратилъ или заплатилъ покраденому, и хотябъ онъ и тотчасъ того удовольствовалъ, однакожъ трои сутки у столба выстоять долженъ былъ“. Подібно ж свідчить і кн. Мишецький. Це прив'язування до стовпа, як кара, було близьке до биття киями й часом переходило в це останнє. „Когда жъ кто сдѣлалъ великое воровство, пише Ригельман, или неоднократно въ такомъ приличался, таковыхъ обнародовавъ, къ столбу жъ на трои сутки поставя, бьютъ всѣ мимо ходящіе, какъ то каждой, а паче пьяные подходятъ къ нему, ругаютъ всячески, даютъ калачей, а иной и деньги, заставляютъ его пить вина, хоть бы онъ и не хотѣлъ, грозятъ а принуждаютъ говоря: ѣшь, скурвый сыну и пый, злодій! Не будешь пыты, будемъ быты!“ Когда жъ тотъ выпьетъ, говорятъ: „Дайже теперь, пане брате, трохи тебе побьем!“ и бьютъ . . . Хотябы тотъ и просилъ . . .“ і т. д. А кн. Мишецький з приводу цього твердить, що коли було „великое воровство и много разъ приличался“, то таких „бравъ отъ столба, вѣшаютъ“.

Другий спосіб позбавлення волі було прикуття до гармати. Ця кара направлялася головню проти чести засудженого й часом служила додатком до тілесних кар, а саме — після того, як набють киями, вязали ще на якийсь час до гармати (інколи також до стовпа).⁴⁰⁾ Взагалі ж ця кара вважалася другорядною й призначалася за менші провини. Нпр., в 1763 р. прикували до гармати одного запорозького старшину, який виявив неповагу до російського генерала підчас перебування запорозьких володінь. Прикутим його тримали з тиждень. До гармати на Запорожжі кували також і збанкротованих боржників, що не могли виплатити або знайти ручителів за свої борги. „Когда жъ козакъ деньгами долженъ былъ — читаемо у Ригельмана — а платить не хотѣлъ, или желалъ бы да нечѣмъ а заимодавецъ болѣе не

⁴⁰⁾ У Донських козаків, як свідчить Ригельман, вживали замість стовпа й гармати, а часом і замість шибениці — якоря; на якорі серед міста вшали, під якорем били плетями й це вважалося не тільки тілесною карою а й безчестям. (Ист. или Лѣт. Пов.).

ждалъ, то таковыхъ винныхъ къ пушкѣ приковували, которой до тѣхъ поръ содержался, доколѣ виплатитъ, или черезъ ручителя освобожденъ“. Теж саме говорить і кн. Мишецький. Але це треба розглядати не так як кару, а скорше як засіб примусу, свого роду спосіб правежа.

Всі названі кари (а особливо така, як биття киями під шибеницею) були звязані з обезчещенням караного. Але були ще й кари, спрямовані спеціально проти чести й прав. Здійснювалися вони в спосіб докору, позбавлення певних виборчих прав караного й т. п. Нпр., для 1764 р. знаємо присуд ради про позбавлення чести одного курінного отамана, — цим приговором постановлялося, щоб цього козака надалі в курінні отамани не вибирати й не ставити. Виговор, докори й под. робилися звичайно публично при зборах козацтва. В документах згадується присуд для одного старшини, що він має „при собраніи всего коша жестоко быть избранень“, а в другому випадку козаків за згон товару від татар присудили „словесному терзанію въ церкви“. За службові зловживання запорозьких достойників часто обмежували в правах, а саме — усували від урядів і забороняли вибір їх надалі. Це також була кара скерована й проти чести тих осіб.

З дальших способів кар на Запорозжі треба згадати ще кари на майні й кари церковні. Останні мали форму або публичного каяття, або ж заслання на каяття до монастиря; бували й такі випадки, що обидві ці кари зєднувалися в одну. Церковні кари накладалися здебільшого як додаток до інших кар. Пригадаємо, що Баркута в 1767 р. після жорстокого покарання киями пустили на покаєніє.

Кари на майні не так часто прикладалися в коші як у паланках; розвинулися вони особливо при кінці існування Січі, коли розвинулося й набуло складніших форм і саме господарське життя на Запорозжі. Навряд чи можна вважати за кару на майні те, що довбиш брав у злодія одяг, як це робить А. Д-ський. Але маємо й інші матеріали для цього питання. В присуді ради 1764 р. є натяк, що в осіб, посягнувших на військову казну, віднято худобу. У згадуваній уже двічі справі Баркута маємо відомості, що з коша послали осаула в Лебедівку до Баркута, щоб той забрав худобу підсудного; при чому цю худобу поділили на три частини — одну на кіш, другу на військового старшину Порохню, як найвищого місцевого начальника, а третю частину й усе рухоме майно — головній старшині Січі, яка й віддала це жінці Баркута на прогонування дітей. Кн. Мишецький та Рігельман свідчать, що коли злочинців забивали киями, то їхнє майно відбирали на Військо.

У тих же авторів (кн. Мишецького й Рігельмана) маємо цікаве свідоцтво про покарання на майні торговців у Січі за здрожження цін (свого роду „спекуляцію“). Рігельман говорить про це такими словами: „Если жъ шинкари, крамари, мясники или калашники, что свыше установленной отъ войска цѣны продажу чинили, и оное войсковою старшиною и отаманами по слѣдствію сыскано было, то

давали за то козакамъ дозволеніє виноватого грабить, что тотчасъ толпою и дѣлали, и все что у продавца того было, не только товаръ но и платъе, посуду и деньги, все себѣ брали, а бочки съ пойломъ разбивали, пили и выпускали даже и по улицамъ поливали и все разоряли у того до основанія“. Про теж саме свідчить і кн. Мишецький, додаючи ще трохи деталей: „И козаки собравшись гуртомъ чело-вѣкъ со сто и болѣе, и будутъ грабить и что найдутъ, то все себѣ берутъ, а вино пьютъ и по улицѣ льютъ, и у куфы съ виномъ об-ручи рубятъ и дны выбиваютъ, и хотя деньги или платъе найдутъ, то все себѣ берутъ; такожъ и у крамаровъ и мясниковъ все, что есть, тѣми же мѣрами забирають“. Але й тут треба підкреслити, що це відносилось до сторонніх осіб, а не січовиків.⁴¹⁾

* * *

Торкаючись чужих впливів у запорозьких карах, маємо згадати й про те, що під кінець існування Січи в запорозьке судівництво намагаються втручатися москалі — вони домагаються покарання злочинців, або й видачі їх для покарання в своїх судах, приміняють до запорожців свої карні засоби тощо. Ми вже згадували про розпорядження російського уряду (указ Правит. Сенату з 24. березня 1749 р.) в справі заборони запорожцям карати злочинців смертю. В цьому розпорядженні наказувалося пійманих злочинців присилати до Києва, тамошньому ген.-губернаторові, де їх мали тримати під кріпким караулом, а справи про їх злочини мусіли подавати на рішення Правит. Сенату й чекати звідти указу, а до указу ніяких „казней не чинить“⁴²⁾.

Досить показним у цьому відношенні можна вважати й діло з 1750 р., а саме про вбивство запорозькими козаками московського драгуна Гаврила Давидова. Це діло маємо опублікованим у матеріялах для історії Запорожжя А. Андрієвського⁴³⁾.

31 грудня 1750 р. Колегія Закорд. Справ прислала на імя тодішнього гетьмана Розумовського царську грамоту, з якої видно, що Колегії доносив київський генерал-губернатор Леонтієв, а Леонтієву майор Головин із Січи, про вбивство запорозьким козаком драгуна. В цій справі Леонтієв домагався безпосередньо від кошового негайного розслідування й покарання винних; того ж самого домагалася й Колегія Закордон. Справ, але через гетьмана. Гетьман Розумовський звернувся через Ген. Військову Канцелярію до кошового отамана а кошовий отаман на це дав відповідь, у якій спростував відомості рапорту Леонтієва. Леонтієв представляв справу так, що 20 жовтня 1750 р. козаки Минського куреня в кількості більшій 50 чоловік

⁴¹⁾ Про щось подібне, але в приміненні до підсудного, згадує й Рігельман у своїй Історії Донських козаків, коли каже, що „по состоянію дѣла виновного и его пожитки грабили“.

⁴²⁾ Про це в матеріялах А. Андрієвського — Зап. Одес. О-ва ИД, т. XVII, ст. 126.

⁴³⁾ Зап. Одеськ. О-ва, т. XVI, ст. 217.

прийшли умисно на караул і били там стоящих московських вартових смертним боем, так що одного вбили зовсім, а трьох тяжко поранили. Кошовий же ствердив, що було всього два запорозьких козака (а не 50!) і що сталося це не „на караулъ“, а на базарі, де драгуни, напившись п'яні, на цих козаків напали і в сварці того драгуна забито. До цього кошовий повідомляв, що винуваті козаки (якийсь Лелієць і Таранець) „взяты были подъ караулъ и настояще въ своихъ куреняхъ содержались“, але що Лелієць вночі втік, а Таранцеві „за силу полученного мною зъ старшиною и товариствомъ“ від Леонтієва в цій справі „ордера“ „по нашому войсковому обыкновению безъ всякія пощади жестокое киевое наказаніе при собраніи обыкновенной войскової сходки, въ страхъ другимъ, дабы такъ легкомысленно чинить было неповадно, учинено“, і про це ж рапортовано Леонтієву. Що ж до Лелійця, то його шукали й не могли знайти; його ж майно в курені було продане й від продажу виручили три рублі; ці гроші з коша переслані „майору Головину при извѣстии для отдачи за убитого драгуна Гавриила Давыдова священнику на помяновеніе отослани, которіе и приняты“.

В документальних матеріялах є ще й інші свідоцтва того, як запорозька юстиція відбувалася при участі московських чинників. І то не тільки справи карного порядку, а також і акти цивільних позовів, як нпр., „Искъ“ кременчуцького козака до запорозького полковника, вирішений р. 1749 при участі київського ген.-губернатора.

На основі донесень російських офіцерів з гарнізонів на Запорожжі А. Д-ський робить висновок, що в останній час запорозьке судівництво перебувало „до нѣкоторой степени подъ контролемъ русского правительства“. Та здається, що тут маємо справу не з контролем чи впливами, а з звичайними втручаннями, які давали для московської сторони добрі наслідки головню завдяки політиці останнього кошового, що старався виявити, де тільки було можна, свою лояльність до московського уряду.

Запорозьким судам при вирішенні деяких справ доводилося з другого боку кореспондувати й з гетьманським урядом. Для прикладу наведу одну таку справу, почату р. 1745 й закінчену десь аж у 1764 р. Це справа така. Бувший військовий писар Кальміуської паланки, а пізніше поміщик, Олексій Петруша, ще як писар, караючи за щось козака Степана Чорного, забрав у нього худобу й інше його майно. Чорний прибув у паланку з скаргою, але Петруші там не застав (той саме відбув до коша на раду) — а тому пішов до нього до дому й самочинно забрав у нього худобу, 1 карб. 50 коп. грішми, бурку й деякі інші речі. Через кілька літ Петруша залишив службу й поселився на Гетьманщині, збіднів і надумав через гетьманський уряд домагатися відшкодування в Чорного на суму 146 руб. 80 коп. Чорний тим часом розжився, одружився й жив уже як посполитий в с. Чернечому, Самарської паланки. Доставши через гетьманський уряд претензію Петруші до Чорного, кіш покликав Чорного і, розібравши справу, не признав Чорного винним, хоч кошовий Гр. Федорів усеж „приказалъ“ Чорному з огляду на збідніння Петру-

ші дати йому добровільно 40 рубл., що Чорний і виконав. Петруша розпискою зобов'язався більше в цій справі Чорного не турбувати, але цього не додержав і за якийсь час знову через Військову Канцелярію домагався від Чорного відшкодування й покарання його самого. Кіш знову розібрав справу, яка тяглася кілька літ і р. 1764 таки остаточно рішив її на користь Чорного, з тим, щоб Петруша не смів цієї справи вже ніколи більше розпочинати.

Щодо московських втручань у запорозькі справи, то треба згадати й про засилання запорожців на Сибір — „Сибірію“, як маємо в Коржа. Була це незапорозька кара — призначалася вона для тих, що попадали в руки московського уряду й яких судили по московських законах. Таких випадків було більше, особливо за останнього кошового. Відомі випадки (їх наводить Скальковський в І т. Історії Нов. Січи), що навіть сам кошовий відсилав ув'язнених козаків у тюрму Новосіченського ретрашементу, звідки їх по суду мали заслати на Сибір. Такий випадок трапився нпр., р. 1769 під час т. зв. бунту в Корсунському курені. А коли козаки почали домагатися звільнення засуджених товаришів, то кошовий звернувся до московських командантів з проханням піддержати своєю владою виконання військового приговору. І гр. Панін дійсно піддержав — засуджених козаків під кріпким караулом одправлено в Білевську кріпость, а потім і на Сибір.

Досить показним у цьому відношенні може вважатися діло „о дерзости противу пограничного начальника“, що сталося в 1763 р. з приводу межування запорозьких володінь. Тоді саме новосербський корпус перетворювався в Новоросійську губ., до якої прирізали й частину запорозьких земель. Для визначення межі витребували з Січі й трьох запорозьких старшин. Один з них, Андрій Семенів, при цьому межуванні протестував („замѣтивъ многія злоупотребленія, противныя смыслу высочайшихъ повелѣній“ як читаємо у Скальковського⁴⁴) і ніби сказав: „хіба тут таке місце, що всіх насильно граблять?“ Генерал-поручник Мельгунов почувся цим ображеним, поскаржився кошовому і кіш, щоб довести свою непричетність „кѣ такимъ дерзостямъ“, відкликав старшину й присудив його „... при собраніи всего коша жестоко быть избранену и по обычаю держиму на базарѣ публично на пушкѣ цѣлюю недѣлю“.

Останній кошовий своєю лояльністю супроти Москви сподівався врятувати запорозькі вольності, особливо під час гайдамацького руху. У Скальковського маємо постанову з 1764 р. ухвалену екстраординарною радою 23.XII в зв'язку з гайдамацьким рухом, а саме — щоб „ни на какія поруки воровъ и ихъ согласниковъ не давати а кто придетъ за такимъ ручитись, то и того оковати и зъ воровъ равно держати“.⁴⁵) Таку постанову в зв'язку з гайдамаками ухвалили, щоб не було приводу нарікати на запорозьку причетність до гайдамаччини.

⁴⁴) Т. I — 1841 р. ст. 94.

⁴⁵) Київ. Стар. 1882, т. IV, ст. 528.

Москалі засуджували запорожців не тільки на заслання на Сибір, а також і до інших своїх кар, як клеймування, виривання ніздрів, каторга й т. д.

* * *

Оглядаючи в цілому систему запорозьких кар, бачимо, що вони були досить суворі, особливо звернені на життя й тіло злочинця; зате інші, скеровані на волю, честь і майно підсудних, не здобулися на більший розвиток.

Цікавим представляється питання про природу цих кар в порівнанні з тогочасними карами в інших державах. На основі таких порівнянь, звичайно, прийнято судити й про саме суспільство. В цій оцінці між дослідниками не має повної згоди. А. Д-ський вважає, що запорозькі кари, при всій їхній строгості й грубості в них, не мають тої рафінованої винахідливості для продовження муки засудженого, яка практикувалася в тих часах у Західній Європі. Для підтвердження свого погляду автор посилається на порівняння з *Constitutio criminalis Carolina* (1532) та з *Codex'ом juris bavorici criminalis* (1751 р.) — які були складені, за його висловом, у дусі Дракона. Новіший дослідник запорозького устрою — проф. Слабченко — не погоджується з таким поглядом А. Д-ського; він вважає, що не можна порівнювати *Carolin'u* з військовим правом, але сам він цим питанням докладніше не займався й свого непогодження з А. Д-ським глибше не обґрунтував; правда, він твердить, що страта в Січі дістала широке признання, особливо кваліфіковані її види, як паля, закопування живими в землю, повішення за ребро й т. інш. (ст. 284), але цього твердження не обґрунтовує.

Та здається, що в погляді А. Д-ського в багато вірного. Переглядаючи запорозькі кари, мусимо признати, що своєю жорстокістю вони далеко не дорівнювалися карами в Західній Європі та на Московщині. Пригадаймо, що там у тих часах широко практикувалися такі способи смертної кари, як четвертування, заливання в горло розтопленого металу, закопування по плечі в землю, спалення живим, закопування живого в землю, здирання шкіри, витягування кишок, колесування й т. д.; крім того, різні способи каліцтва. Все це вважалось звичайним для тих часів і не викликало протестів. Таким був тодішній дух часу!

На Запорожжі також практикувалися деякі кваліфіковані способи смертної кари (Пригадати хоч би сажання на палю!). Але всеж найчастіше вживали там звичайного вішання (В останньому столітті існування Січи власне про нього тільки й відомо). Загалом же, способи смертної кари не були на Запорожжі такі рафіновані як на Заході або в Московщині. З часом же в цьому відношенні на Запорожжі зайшли значні зміни. Більш жорстокі кари смерті зникають і замінюються простим умертвленням. Затє в карах на тілі система чим далі все більше ускладнюється — появляються навіть ніби кари каліцтвом (хоч про це ми й не маємо певних свідоцтв).

Головніші джерела й література.

- Д. Бантышъ-Каменскій: Історія Малої Россіи . . . Київ, 1903 р. (4. видання).
- Г. де Боплан (Le Vasseur de Beauplan): Description d'Ukraine . . . Руан 1650 і 1660 рр. Рос. переклади 1832, 1896 і 1901 рр.
- Г. Грабянка: Дѣйствія презѣльної брани . . . Київ 1854.
- М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII.
- А. Нирре I. Von den Kosaken. Рига, 1790 р.
- А. Д-скій: Система карательныхъ мѣръ въ Запорожьи (историко-юридич. очеркъ). К. Ст. 1893 р. т. 40 ст. ст. 1—19, 209—239, 442—459.
- Д. Эварницкій: Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ. СПб. 1888; Історія запорожскихъ козаковъ; Очерки по історіи запорожскихъ козаковъ. СПб. 1889; Сборникъ матеріаловъ для історіи запорожскихъ козаковъ. СПб. 1889.
- Запорожская Старина, ч. I. Харків 1833.
- Каманинъ и Истомянъ. Сборникъ историческихъ матеріаловъ извлечен. изъ древн. актовъ Кіевск. центр. архива при Универ. св. Владимира. Київ 1890, вип. I.
- Кондратович: Задунайская Сѣчь. К. Ст.
- Н. Корж. Устное повѣствованіе бывшего запорожца . . . Одеса, 1842.
- Прот. Кремьянскій: Записки . . . 1836 р. Записки Одес. ОИД т. VI.
- П. Кулиш: Записки о Южной Руси, I. СПб. 1856.
- M. Lesur: Histoire de Cosaques, I.
- Литовський Статут.
- Манштейн, ген.: Записки о Россіи (1727—1744). СПб., 1875.
- Матерьялы по історіи Запорожья и пограничныхъ отношеній (1743—1767) Сообщ. А. А. Андріевскій. Записки Одес. ОИД, т. XVI (1893) і XVII (1894).
- Матерьялы для історіи Южно-русского Края въ XVIII ст. Одеса, 1886.
- Мемуары относящіеся къ історіи Южной Руси. Вип. I. (XVI ст.), Київ, 1890.
- Г. Ф. Миллеръ. Разсужденіе о Запорожцахъ. Чтенія МОИД, 1847.
- Инж.-подпор., кн. С. И. Мышецкій: Історія о козакахъ запорожскихъ . . . Москва, 1847. Одеса 1851.
- Гр. Надхинъ: Паденіе Сѣчи и запорожская церковь въ Новомосковскѣ. Рус. Вѣстн. 1873, т. 106; Память о Запорожьи и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи. Чтенія МОИД, 1876, кн. 3; Москва, 1877.
- А. Ригельманъ: Лѣтописное повѣствованіе о Малої Россіи . . . Чтенія МОИД, 1847. і окремо.
- Кл. Рондо: (Донесення англ. резидента в СПб. Кл. Рондо лорду Гаррингтону 24. IV. 1736 про звичай й устрій Запорожжя). Кіев. Стар. 1889, кн. 11.
- Сборникъ лѣтописей относящихся къ історіи Южн. и Зап. Руси К. 1888.
- А. Скальковскій: Історія Новой Сѣчи . . .; Какъ судили и рядили в Сѣчи Запорожской; Київ. Стар. 1886, т. 14, ст. 604—621.
- Проф. М. Б. Слабченко: Соціально-правова організація Січи Запорозької. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, вип. III. Київ 1927.

Prof. Dr. S. Narižnyj:

Das Gerichtswesen und die Strafordnung bei den Saporoger Kosaken.

(Zusammenfassung).

Zur Aufklärung aller mit diesem Thema verbundenen Fragen gebietet es dem Forscher an festen Daten. Als Quellenmaterial dienen die von A. Skalkowskyj, A. Andrijewskyj und D. Jawornyckyj veröffentlichten Dokumente; auch den Schilderungen, Memoiren und Berichten von N. Korž, G. Beauplan, E. Lasota, S. Myšeckyj, Kremjanskyj, A. Riegelmann u. a. kann die Bedeutung von Quellen beigemessen werden. Bisher haben sich mit den einzelnen, auf unser Problem bezugnehmenden Fragen A. Skalkowskyj, A. D-skyj, M. Slabčenko, D. Jawornyckyj u. a. befasst.

Nach einem Einblick in das erwähnte zugängliche Material und die Literatur, gelangt der Verfasser zu folgenden Schlussfolgerungen:

Die Saporoger Kosaken hatten bis zur Auflösung der Ssič (1775) keinen schriftlich festgelegten Strafkodex besessen, sondern handelten in Straffällen nach dem Gewohnheitsrecht. Die Gerichtsbarkeit im Saporoger Gebiet wurde von verschiedenen Organen geübt, angefangen vom niedrigsten Vorgesetzten bis zum Ssič-Otaman einschliesslich. Dem besonderen Amt des Kriegsrichters wurde in der Verwaltung der Ssič grosse Bedeutung beigemessen.

Das Gerichtsverfahren im Gebiet der Saporoger Kosaken hatte seine ziemlich feststehenden Formen. Zuerst wurde die Untersuchung eingeleitet, während welcher der Angeklagte im Waffenraum festgehalten wurde; bei der Einvernahme wurde manchmal auch die Folter angewendet. Die Angeklagten konnten gegen Gewähr freigelassen werden.

Die Strafen im Saporoger Gebiet waren verschiedenartig, obwohl nicht alle Strafarten in gleichem Ausmasse entwickelt waren. Die Strafen verfolgten nicht so sehr den Zweck, die Verbrecher zu bessern, als den, das Saporoger Gebiet von unerwünschten Elementen zu säubern. Deshalb wurden nur selten Freiheitsstrafen, dafür aber oft Körper- und Todesstrafen verhängt. Dieser wurden die Verurteilten wegen der verschiedenartigsten Verbrechen unterzogen, z. B. wegen Militärverrat, wegen des

Tötens eines Kosaken, wegen Desertierung und Feigheit; Offiziere wurden wegen einer Niederlage im Kampfe mit dem Tode bestraft, ebenso wegen mangelhafter Ausführung der Befehle, wegen Vergehen gegen die Disziplin, wegen Irreführungen, wegen Homosexualität, wegen Diebstahl, Raub u. dergl. Zur Exekution diente am häufigsten der Galgen; oft wurden die Delinquenten auch ertränkt, selten erschossen oder geköpft. Ausser diesen einfachen Todesarten wurden auch Qualifizierte angewandt, so pfahlte man die Verurteilten, begrub sie lebend, hängte sie bei einer Rippe auf einen Haken oder schlug sie mit Stöcken zu Tode. Aber diese letzteren Praktiken verschwanden mit der Zeit und wurden durch die oben erwähnten einfachen Verfahren ersetzt. Im Allgemeinen war man im Saporoger Gebiet nicht so raffiniert im Erdenken von körperlichen Qualen wie im Westeuropa jener Zeit oder in Moskowien.

Die meistverbreitete Körperstrafe waren Stockhiebe. Verkrüppelungen wurden den Kosaken niemals zugefügt.

Die Freiheitsstrafen beruhten darin, dass man die Schuldigen im Waffenraume einsperrte, auch schmiedete man sie an Pfähle oder an Kanonen an.

Weitere Strafen waren der Verlust an Ehre und Recht; dazu gehörten Tadel und Verweis, Verlust des Wahlrechtes u. ä. m. Ausserdem wurden noch Kirchen- und Eigentumstrafen verhängt.

Михайло Мухин:

I. Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова.

I. Питання впливу на Франка порад Драгоманова.

Один поважний дослідник біографії та творчості Франка вважає, що: „Першим політичним учителем, що під його програмою міг молодий Франко підписатися, хоча не знав його особисто, був побіч В. Навроцького, що поміщував цікаві статті в „Правді“, О. Терлецький, і через те цінить його наш поет і пізніше дуже високо й не вважає М. Драгоманова за свого політичного вчителя, як це роблять загально критики на підставі Драгоманівських листів до редакції „Друга“, що мали величезну вагу для галицької молоді й робили на неї великий вплив.

„Навіть у листі до Драгоманова відмовляє йому Франко впливу на зміну свого політичного світогляду й підкреслює інший вплив на себе. Тут уже Франко не був би замовчував, якби було инакше. Виразно читаємо в листі (Франка до Драгоманова з 26 квітня 1890 р.): „З Ваших листів до редакції „Друга“ я вчитав лиш тільки, що треба знайомитися з сучасними писателями, й кинувся читати Золя, Фльобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена й т. п.“¹⁾

Взагалі досить твердо вкорінена й поширена в суспільстві легенда про приналежність Франка до москвофільського табору перед знайомством з листами Драгоманова до редакції львівського студенського журналу „Друга“ — є цілком безпідставна. Для того, щоби це в'яснити, мусимо уважно переглянути вже Музичкою цитований автобіографічний лист Франка до Драгоманова.

Отже в цім листі є цілком виразні відомости про захоплення поезією Шевченка ще в нижчих клясах гімназії, про збирання народніх пісень, про писання фонетикою і переконані суперечки — з учителем-старорусином. Франко в цім листі м. і. пише:

¹⁾ А. Музичка: Шляхи поетичної творчості Івана Франка, Одеса, 1927, ст. 16—17. Повний текст наведеного тут листа Франка уміщений у т. I. Творів Франка, видання Книгоспілки 1925 р.

„В нижчій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка друкована фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видання „Переяславської ночі“ Костомарова, але я не зрозумів ані язика, ані річи. Так само не зрозумів я „Русалки Дністрової“ . . . За то Шевченка (львівське видання) я вивчив майже всього на память (а память у мене була така, що лекцію історії, котру учитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово!).“

Про те, що було у старших клясах Франко подає: „Я писав фонетикою і провадив за неї горячі спори з учителем історії і старорущини, дром Антоновичом. Від Сельського я дістав був перші річники „Правди“ і читав з них тільки белетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Цей останній (крім Шевченка і Марка Вовчка) зробив на мене найсильніше вражіння своїм оповіданням „Лихий попутав“. Публіцистики і „наукових“ річей в „Правді“ (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались) я не читав“.

По скінченні гімназії в Дрогобичі поет рушає на університетські студії.

„Прийшовши до Львова до Академічного Кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і не зрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу і хитався довго то на цей то на той бік . . . Сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі“ мусів з разу друкувати „язичієм“, то все таки у себе писав фонетикою і народнім язиком“.²⁾

Отже слід уважати, що вплив на Франка знаних листів Драгоманова до редакції „Друга“ був справді досить обмежений, а вже за цілковито легендарний належить уважати широко розповсюджений погляд, що „без Драгоманова Франко був би пропав для України“. Як видно з цього листа, Франко ще в середній школі був добре обізнаний з українською літературою, а в радикально-москвофільській редакції „Друга“ опинився випадково, головно через попередню незнайомленість з політичними питаннями, бо ж його перед тим, як свідчить цей лист, цікавила тільки література, а публіцистичних розправ він зовсім не читав.

Взагалі треба підкреслити цілковиту правильність погляду А. Музички щодо глибини і тривалости ідейного звязку Франка не з Драгомановом, а з Навроцьким, твори якого так старанно видав по його передчасній смерті Франко у 1884 р. Франко цілком неорганічно опинився в гурті сторонників Драгоманова, з яким у нього вічно повставали то менші, то більші непорозуміння й конфлікти, — головним чином саме через те, що „вождеві“ занадто були ясні прихильність Франка до Навроцького і ціла незнищимість нахилу Франка до ідейного кругу Навроцького, з яким у Драгоманова дійшло до цілковитого розходження і розриву на ґрунті неможливости погодження між націоналізмом Навроцького і москвофільством в інтернаціоналістичнім

²⁾ Франко. Твори під ред. Лизанівського, т. 1., ст. 175, 177, 178.

убранні — яке саме тоді почав Драгоманов кольпортувати до Галичини.

Через ціле кількатомове листування Драгоманова з його найвідданішим учнем М. Павликом червоною ниткою простягаються скарги на Франка, без яких не обходиться майже жадний лист Павлика до шефа і в численних листах шефа також немало гірких скарг на зрадливість і змінність Франка, але не слід брати ці обвинувачення за надто трагічно: одинока причина їх лише та, що Франко дуже часто проявляв свою охоту до співпраці з тогочасним національним табором українства — головним чином з київською Старою Громадою і часто чинив після директив з Києва, з яким у Драгоманова від самого початку перебування на еміграції були не блискучі відносини, а з кожним роком все ближче приходило до неминучого розриву, з тих самих причин, з яких стався раніше і розрив з Навроцьким.

Характерним прикладом критичного ставлення Франка до ідей тоді в молодих його літах ним ще шанованого Драгоманова може бути його лист до Івана Белея з 16 жовтня 1881 р., де м. і. читаємо:

„Що з біографією Гоголя? Ладь сам, тільки з узглядненням, а хоч би і з виписками із Драгоманової „Література українська, великоруська, російська і галицька“ („Правда“ за р. 1873). Там про Гоголя багато і гарно пописано. Тільки до висказу Драгоманова, буцім то Гоголь і для українства більше зробив ніж ціла українська література враз із Шевченком, додати би примітку, що хоч Гоголь і зробив багато для прояснення думок української інтелігенції, то 1) проясняв ці думки в напрямі загальнолюдським без згляду на народність, а пишучи по великоруськи радше відводив українців від українства ніж приводив до нього, 2) задля тоїж причини його писання не дійшли до рук українського люду, як дійшли й доходять твори Шевченка і не могли мати для нього прямої ваги.“³⁾

Тут і праця Драгоманова похвалена і разом з тим внесена кардинальна поправка до явно російських поглядів Драгоманова.

II. Незадоволення й скарги Драгоманова на Франка.

В досі оголошенім листуванні Драгоманова з його дописувачами знаходимо дуже часті прояви незадоволення його з Франка. Особливо гостре й постійне незадоволення викликав Франко в добу редагування ним „Зорі“, бо за це редагування Франко взявся тому, що Київська Стара Громада, з якою тоді рвалися останні звязки у Драгоманова, благословила цей „протиприродний слюб“⁴⁾ Франка з „Зорею“. Потім було теж за часів редагування Франком „Народу“. Але вже й перед тим Драгоманів інколи давав вислів своєму незадо-

³⁾ Культура, лютий 1925, ст. 48—49.

⁴⁾ Вираз самого Драгоманова в листі до Киян з 8 лютого 1886 (Листи до Франка, т. I, с. 156.)

воленню Франком. „Франко — легкомишлений“, — читаємо в не-
висланім листі Драгоманова до Павлика з середини жовтня 1883 р.⁵⁾

Лист Драгоманова до самого Франка з 14. квітня 1884 р. свід-
чить про незвичайно гостре обурення Драгоманова з приводу співро-
бітництва Франка й Навроцького (що вмер більше як два роки перед
написанням цього листа) в народовецьких органах. При цій нагоді
Драгоманов закидав Франкові, що той підтримує „приміром своїм
опортунізм, близький до ренегатства“, закидає йому також „безприн-
ципність, компроміси, нещирість до товаришів (до Павлика), повер-
ховність і уривчатість у праці, маси помилок“ ...⁶⁾ Правдоподібно,
що цим разом однією з причин незадоволення Драгоманова було те,
що кілька місяців перед написанням цього Франко склав вірш з на-
годи смерти вождя тодішніх галицьких українців-народовців, Воло-
димира Барвінського († 3 лютого 1883 р.). Вірш „На смерть В. Бар-
вінського“ був уміщений на сторінках тоді народовецького „Діла“
(1883 р. чч. 9—10), а все це разом взяте — і написання вірша па-
мяти В. Барвінського і уміщення його в „Ділі“ — викликало незви-
чайне незадоволення у Драгоманова, що дуже вороже ставився до
В. Барвінського, так само, як і останній до нього.⁷⁾

Цей досить довгий, октавами писаний вірш Франка має подекуди
гарні й чулі місця, що свідчили про цілком певну прихильність
Франка до Вол. Барвінського:

І знов борця одного нам не стало,
Одного ратника за рідний люд!
Велике серце битись перестало,
Рука трудяща опустила труд...
Прощай же нам, наш милий друже, брате,
Товаришу по праці і любові,
У цвіті літ, мов дерево підтяте
Ти ляг в тяжкій, нерівній боротьбі...

У листі до Павлика з дня 2 квітня 1891 р. писав Драгоманов
з приводу їх спільного незадоволення деякими кроками Франка, що
саме тоді був редактором львівського радикального журналу „Народ“:

„Ще з поводу редакційних порядків у Народі з Вашого
листу видно, що деякі з трудно для мене вообразимих гене-
ральських розпорядків зробив Франко. Цего треба було жда-
ти, — бо в Франка капризи така ж природня річ, як і скоки в
боки... Позаяк Франко приятель і чоловік для діла цінний,
то вже, як це не нудно, — а треба з ним возитись, вмовляючи,
коли его вкусить капризна муха“⁸⁾.

⁵⁾ Переписка з Павликом, т. IV, ст. 226.

⁶⁾ Драгоманов: Листи до Франка, Л. 1906, т. I, с. 43—44.

⁷⁾ Трильовський: Іван Франко, як поет і громадянин, ЛНВ, 1926 Вересень,
ст. 43, Порівн. також: М. Возняк. З життя й діяльності Ів. Франка в рр. 1881—
84. „Культура“, 1925, січень, ст. 63.

⁸⁾ Переписка том VI, 165.

На „Франкові скоки“ скаржитися Драгоманов Павликові й у листі з 25 квітня тогож року⁹⁾)

В листі з 18 травня 1891 Драгоманов пише: „й скакунства його (Франкового) боюсь“. ¹⁰⁾ Дещо пізніше, 27 січня 1893 р. Драгоманов в досить урочистій формі парафразує цю свою вічну скаргу на „скакунство“ Франка, потішаючи Павлика: „Ви ж знаєте, що сей (Франко) бѣ скакунъ искони“. ¹¹⁾

Пишучи своїй небозі Лесі Українці (Ларіссі Косачівні) Драгоманов 17 травня 1893 говорить: „На що вже Франко. Тебе дивує його стаття в Зорі. Але він увесь свій вік такі сюрпризи робить на право й на ліво. Може тут винна і „поетична натура“ (avec votre permission, mademoiselle la poetesse!) Найгірше, що він такими скоками шкодить і справам і собі самому. Найменше всего тут „лакомства нещасного“; се якась натуральна, наївна асиміляція до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надійний чоловік один тільки й єсть на всю Галичину, — Павлик, — і я зо страхом думаю, що стане з усім рухом (радикальним, прим. моя М. М.), коли він умре“ . . . ¹²⁾ Як виходить з приміток Авраменка, що переглянув особисто косачівсько-драгоманівський архів у Полтаві, аналогічне осудження Франка міститься ще в двох листах Драгоманова до Лесі Українки: з 23 січня 1893 р. та 26 січня 1894 р.

Пишучи Лесі 4. липня 1893 Драгоманов узагальнює свої скарги на цілу Галичину: „горе Галичини в тому, що там дивитись ясними очима ніхто не хоче. Смійся, коли хочеш, а я тобі скажу що й досі з усієї галицької інтелігенції один єдиний Павлик має ясні очі і за него одного можна ручатись, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того й жди, що стрибнуть в таке, що „только плюнешь . . .“ В самій Коломійській редакції Народу і Хлібороба треба дивитись в обидва ока, щоб . . . з народовцями не побратались“. ¹³⁾ Франко тут хоч і не названий, але його в першу чергу мав певно на увазі, пишучи ці темпераментні рядки, Драгоманов.

25 грудня 1893 р. Драгоманов згіржливо пише до Павлика про „пташину породу“ Франка, а в листі з 18 січня 1894 р. іронічно вигукує: „О Рутенія! Довго ти ще житимеш, коли такі радикали, як Франко, так багато тебе в собі носять!“ Трьома днями пізніше, 21 січня, він знову скаржитися: „а що Франко плута — то се йому вже так Бог велів і вольтеріянци напрасно проти того говорять“. По двох місяцях, 23. березня 1894 Драгоманов знову ремствує Павликові: „а Франко, як Франко — скакун. Може такі і мусять бути поети“ . . . ¹⁴⁾

⁹⁾ Переп., VI, 180.

¹⁰⁾ Переп. VI., 200.

¹¹⁾ Переп., VII., 139.

¹²⁾ Див. Іван Авраменко „З листування Драгоманова“. Записки Іст.-Філ. Відд. ВУАН, К. 1928, т. XVIII., ст. 259.

¹³⁾ Ibidem., ст. 260.

¹⁴⁾ Переп., VIII, 6, 20, 27, 65.

Проф. Михайло Грушевський, обговорюючи взаємовідносини між Франком та Драгомановом, так висловлюється про причини їх розходжень та непорозумінь між ними:

„Франко не йшов так сліпо за Драгомановим, як Павлик. Талантом і ріжносторонністю Драгоманов значно перевищав Павлика, а Драгоманова Франко, але ріжниця в літах і становищу не давали змогу сього відчутти відразу“. Грушевський вважає, що Драгоманов і Павлик „до Франка вони обидва були безпощадні, і се псувало відносини Франка до Павлика, а часом викликало і на Драгоманова гнів“...¹⁵⁾ Рівнож Михайло Мочульський, обговорюючи у своїх спогадах „З останніх десятиліть життя Франка“¹⁶⁾ статтю Кирила Трильовського „Іван Франко, як поет-громадянин“,¹⁷⁾ пише: „Коли Трильовський думає, що Франко був маріонеткою в руках Драгоманова чи Грушевського, він грубо помиляється. Коли-б Трильовський прочитав листи Драгоманова до Франка, він пересвідчився б, що Франко не так сліпо йшов за Драгомановим і що з того приводу було багато між ними непорозумінь, які мало-що не спричинили розриву Драгоманова з Франком. Що більше, в дні ювілею Франка, коли то Павлик мріяв, що колись не буде іншої всенародньої політичної партії, лише радикальна, а може й ще скорше, драгоманівська лінія у світогляді Франка вже була заламана“.

Взагалі не можна твердити, щоби Франко коли б то не було на всіх 100% тримався драгоманівської лінії. Коли б так було — не було б безнастанного незадоволення Драгоманова з Франка. Франко лише деякий час був до певної міри випадковим попутником Драгоманова, але й тоді між ними були глибокі розходження. Гармонії в їх взаємовідносинах і повної згідности поглядів у них не було ніколи.

Але від певного часу, приблизно від року 1900 можна говорити про цілковитий відхід Франка від ідей Драгоманова.

III. Франкове становище в полеміці з приводу „Самостійної України“ М. Міхновського.

Року 1900 у Львові під фірмою Революційної Української Партії вийшла брошура званого українського самостійника Миколи Міхновського (1873-1924) під назвою „Самостійна Україна“. Поява цієї брошури викликала жваву полеміку на сторінках тогочасної західньо-української преси. „Молода Україна“ та „Діло“ поставилися до гасла самостійности України прихильно, натомість черновецька „Буковина“ зайняла вороже становище.

Дещо пізніше, в жовтневій книзі „Літературно-Наукового Вістника“ за р. 1900, виступив проти антисамостійницького становища „Буковини“ Іван Франко. У своїй статті „По за межами

¹⁵⁾ М. Грушевський: Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень 1921, ст. 56.

¹⁶⁾ За сто літ, кн. III, ст. 242—3.

¹⁷⁾ Літ. Наук. Вістник, кн. IX, 1926 р., ст. 42—43.

можливого“ він ставить з приводу цієї газетної дискусії ряд питань „про деякі основні питання нашого національного розвитку“. Ці питання поставлені в такій послідовності:

„Що значить народне відродження? Які сфери матеріального й духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народньому рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і не змінне, чи може слід товкти об них — руками або й головами, і старатися відсувати їх усе далі й далі?“

Потім Франко дуже гостро кваліфікує протисамостійницькі докази „Буковини“:

„...контр-аргументація „Буковини“, основана на вбогій арсеналі „простого хлопського розуму“, блискучо доказала повну незгожість і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і скomплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за цю аргументацію накликати небесні громи на голови бідних публіцистів „Буковини“ — вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали, — але вважаємо цей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ, що становище холодного і практичного політика часом буває, як раз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значіння тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або наклюваються в суспільності і без найтіснішого контакту з життям те розумовання робиться сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, впливи) може принести народньому життю необчислені шкоди“.

В останніх рядках, де Франко з такою явною нехіттю креслить образ відірваного від життя політика-доктринера, не названо імені особи, яку, пишучи про це явище в загальних рисах, Франко власне мав на увазі, але з певних причин назвати ще не міг. Та співпоставивши образ цього ще неназваного доктринера з пізнішими закидами, які Франко підносив проти Драгоманова, ми ясно бачимо, що тут саме його має Франко на думці. Всі негативні риси неназваного цим разом — небезпечного для народнього життя доктринера — Франко пізніше, і то навіть у цій самій статті, буде витикати Драгоманову: відірваність від життя та нерозуміння його, сірість і безплідність доктрини територіяльної автономії і т. п. — за все це картатиме Франко Драгоманова й у своїх пізніших критичних статтях про нього.

Повертаючись знову до протисамостійницьких газетярів, Франко зазначає, що цим разом „самі вони против ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату“ — жолудкові ідеї, цеб то важливість економічного чинника в народнім житті. Але Франко легко доводить, що власне економічні інтереси нації вимагають усунення в першу чергу чужих визискувачів, і відразу ж запитує:

„А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного?“

На це питання він відразу дає ясну відповідь:

„Значить жолудкові ідеї, тоб-то національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійности, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску — цеж утопія, це неможливість. Головна річ удержання політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина по якій одні йдуть у гору, а другі в долину“.

Далі Франко малює суспільно-політичний ідеал тих, що на аргументи про потребу державної самостійности для української нації не наче б то говорять: „Не викликайте вовка з ліса, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше“. Як приклад неслухности такої програми Франко зазначає, що такі великі багаті, як Харитоненки та Терещенки, „можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися“.

І от тут ніби раптово Франко переходить до апології тактики Київської Старої Громади з її знаним гаслом „неполітичної культури“, і разом з тим береться до критики її ворога — Драгоманова:

„Далеко висше від цього еґоїстично-матеріялістичного погляду треба поставити той, який покійний Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою „неполітичної культури“. Ця назва не зовсім добре характеризує саму річ, бо ж само поняття „культури“ містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народньої освіти й т. п.), що неполітична культура, се *contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більше-менше фразами: „Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народа, а в політику, себ-то в активну „політику не мішаймося“. Для зрозуміння і відповідного оцінення цієї течії треба додати, що вона повстала на ґрунті політично несвобіднім, де участь в активній політиці ео ірсо значила участь в нелеґальних змаганнях. У Галичині, де участь в активній політиці кожному горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було і не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою на завсігди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправности з другого боку. От тим то критика покійного Драгоманова супроти цього напрямку була лише почасти справедлива, на скільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під цим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена про-

світна, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання Українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значіння, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше життєвих — педагогічних, економічних і політичних інтересів, втягають людей на чим раз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим поняттям „неполітичної культури“ пок. Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, — не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала цю пам'ятним указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що народила й сам оклик „неполітичної культури“. Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам він був цьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшій розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про кінченість міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні Українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по російськи, наповнюючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та туг вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в „Правді“ 1874—76 рр.) не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в „Переднім слові“ до „Громади“ він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище української нації в розвитку духовних зв'язків між заходом і сходом, між півднем і північчю. Але в його політичних писаннях Українці завжди тільки південні росіяне і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати Українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових картинах, особливо в „Вільній Спілці“ дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки *pro praeterito*, а й *pro futuro*, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна віра в західньо-європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний

ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичній полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності“.

Далі Франко переходить до критики марксизму, вважаючи його за перестарілу й хибну теорію, вияснює значіння ідеалу — життя індивідуального, як головного двигуна у сфері матеріальної продукції, який настовхує людей до відкриття, пошукувань і т. д., і переходить до значіння ідеалу в інших сферах життя:

„...ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до пановання одної нації над другою, або хоробливий сантименталізм фантастів, що раді би широкими „вселюдськими“ фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації“.

Цю свою статтю Франко закінчує такими думками:

„Ідеал національної самостійности в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомости того ідеала, від нашої згоди на него буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до него, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріялістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціяльні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою „імманетною“ силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути пальцем, чи ні, належить сьогодні до катеторії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і фєральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до него, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріяльних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина“.

Ця Франкова стаття знайшла на сторінках „Буковини“ невірну інтерпретацію, і Франко був змушений на сторінках „Літературно-Наукового Вістника“ дати пізніше слідуючу замітку, дуже важну для правильного зрозуміння його намірів і думок:

„Зприводу статті „Поза межами можливого“ редакція чернівської газети „Буковина“ в однім із грудневих чисел, навязуючи до факту заснування нового товариства університетських студій під назвою „Молода Україна“ в Чернівцях, дорікає молодіжі налімірним запалом до ідеї „Самостійної України“ і при тій нагоді робить таку увагу, що,

мовляв, навіть др Франко, що має серед молодіжи таку повагу, назвав ідею Самостійної України чимсь таким, що лежить „поза межами можливого“. Дивно читати це в органі, що передрукував важніші уступи тої статті. Невже редакція „Буковини“ на стільки недогадлива, що не добачила іронії в самім титулі тої статті? Невже вона не зрозуміла ходу її аргументації, яка зводиться на одну думку: те, що видається сьогодні неможливим рутинерам, прихильникам простого хлопського, тобто обмеженого і недогадливого розуму, може бути завтра не тільки можливим, але таким пекучим, як пожежа, що вибухає там, де вперед довго тліло й курилося. В усякім разі редакція не добре зробила, покликаючися на мою статтю супроти черновецької молодіжи, бо та молодіж правдоподібно уважніше і з яснішим розумом читала її.¹⁸⁾

* * *

Два місяці по надрукуванні „Поза межами можливого“, Франко містить в грудневій книзі „Літературно-Наукового Вістника“ р. 1900 статтю п. н. „На склоні віку“, написану у формі розмов кількох осіб між собою. В цій статті Франко до певної міри виракається деяких улюблених у ХІХ ст. ідей, і зокрема подекуди висловлює яскраво недрагоманівські думки:

„Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасти, ніжє чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключности, односторонности, чи, коли хочете шовінізму“.¹⁹⁾ Що Драгоманов був великим неприхильником української національної виключности — було б зайвим доводити. Франко натомисть навіть виправдує шовінізм:

„Не думаю заломлювати рук над зростом ріжних національних сепаратизмів, племенних і расових шовінізмів. Усе те — виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого рода Flegeljahre, нехай і так, — але все таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції“.

Наведені місця з останньої статті Франка мають яскраво недрагоманівський, щоби не сказати більше, характер. Для порівняння і конфронтації з ними досить навести хоч би й такий вельми типовий для цілої творчости Драгоманова уривок з „Чудацьких Думок“:

„Наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять иноді наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм „обукраїнення приписали!“²⁰⁾

¹⁸⁾ ЛНВ, 1901, кн. I, ст. 66. З газет і журналів.

¹⁹⁾ ЛНВ, 1900, Грудень, ст. 141,

²⁰⁾ Чудацькі Думки, Відень 1915. ст. 20.

IV. Франко проти Драгоманова в роках 1901—1905.

1.

На початку свого історичного нарису „З останніх десятиліть XIX в.“ уміщеного в серпневій книзі „Літературно-Наукового Вістника“ р. 1901. Франко, обговорюючи розрив Київської Старої Громади з Драгомановом, зауважує: „А про те сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство «общерусизму на українським ґрунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій Українцем, перший упав його жертвою“. Дещо далі в цім нарисі Франко, згадуючи Кониського, порівнює з ним Драгоманова, і це порівняння не виходить у Франка на користь Драгоманова. Франко висловлюється про Кониського: „Це не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов. Це був гарцівник рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобував їх“.

Поруч з цим Франко в цій статті вертається до вже обговореного ним перед роком у „Поза межами можливого“ конфлікту між Київською „Старою Громадою“ й Драгомановом із за гасла „неполітичної культури“, проголошеного киянами по перемозі російської реакції в середині 80-тих років XIX ст. І цим разом він ще раз боронить це гасло Киян перед закидами Драгоманова. Ця оборона у Франка виглядає так: „Проклямовано т. зв. „неполітичну культурну працю“. Українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально-російського лібералізму це була велика шкода, й Драгоманов мав рацію, гостро критикуючи цей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння й повільного росту нового українства, пору отверезіння українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху... В тих роках ішла дуже жива й плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом“.

2.

В 1902 році Франко в кількох весняних зошитах „Літературно-Наукового Вістника“ умістив свою статтю про знаного українського поета, драматурга і письменника, Михайла Старицького (1840—1904). У ній Франко зокрема спиняється на авторстві вірша „Піснь київського словянина“, яку надрукував Старицький під своїм звичайним псевдонімом „Гетьманець“ у львівському журналі „Правда“ в січні р. 1872. Тимчасом Драгоманов уважав, що це не поезія Гетьманця-Старицького, а його, Драгоманова, лише подекуди поверхово-перероблена, стилістично вигладжена зате політично обезбарвлена: „редакція місцями переробила її, а подекуди й обкраяла.

Основні думки моєї політичної „Тредьяковщини“ були сказані ясніше ніж у перешивці“.

Надсилаючи Мелітонові Бучинському оригінал свого твору, Драгоманов 4 березня 1872 зазначав, що це є: „моя вірша, яку я ще в Гейдельберзі зложив, більш як своє сredo, ніж як віршу, бо я й сам знаю, що з мене ніякий пііта.²¹⁾

Основну думку свою Драгоманов викладає в одній з перших строф віршу, надісланого Бучинському, яка звучить так:

Гей, українець просить не много:
Воли для рідної мови!
Но не лишає він ко всій Руси
І к всім славянам любови.

Первовзором для цього віршу послужили слова старої, ще з часів Хмельницького добре званої пісні про Перебийноса:

Гей, Перебийніс просить не много, —
Сімсот козаків до бою!
Рубає мечем голови з плечей,
А решту (ляхів) топить з водою.

Навівши з драгоманівського вірша строфу

З Північною Руссю не зломим союзу
Ми з нею близнята по роду,
Ми вкупі ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу, —

Франко додавав від себе: „підкреслюю останній рядок цієї строфи: „і вкупі вступаєм в свободу“ — це було сказано за п'ять літ перед указом 16. V 1876 (Про заборону українського друкованого слова). В чудову свободу вступили Українці з Північною Руссю“.

І Франко наводить ще кілька дуже характерних своїм типовим для Драгоманова „занадто оптимістичним федералізмом“²²⁾ строф з „поетичної Тредьяковщини“:

Ти, Русин Московський, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч
На захист усьому словянству.

Но став свою силу на вольній освіті
Краевій і людській свободі . . .

До всього цього Франко зауважує: „Як бачимо, Драгоманов зложив у тім віршованім політичнім трактаті справді свою profession de foi, навіть із такими характерними для нього зворотами, як „краєва

²¹⁾ Переписка з Бучинським, ст. 100.

²²⁾ Вираз Л. Васілевського — Przedświt, Лондон, 1896, X.

і людська свобода“, термін, яким він ще й геть пізніше, в програмі „Вільної Спілки“ силкувався не то транскрибувати, не то обминути ідею повної національної незалежності України. Не менше характерна для Драгоманова була назва зараз на чолі апострофи до „русина Московського“, що „ми не зломим з тобою союзу“, хоча той Русин Московський ніколи не вважав свої відносини до України якимсь союзом, і значить, ніколи його не додержував“.

Ще раз підкреслюючи подібність ідей Драгоманова в цім творі з ідеями пізнішої його-ж „Вільної Спілки“ (р. 1884) Франко зауважує: „Драгоманов у своїм вірші старанно уникає всякого вислову, що міг би зраджувати якийсь „український сепаратизм“ і для ухилення всякого непорозуміння говорить виразно про „краєву і людську свободу“, про те, що пізніше в „Вільній Спілці“ було висловлене термінами „свобода личности и автономія областей“, з промовчанням автономії національностей і з перспективою, що одноцільна національна Україна розлетілась би на кілька „автономних“ територій, де з різних випадкових причин український елемент мав би утруднену боротьбу за своє існування, тим більше, що абстрактний термін „свобода особи, мови, друку“ і т. і. зовсім іще не дає інституцій потрібних для культурного розвою на національнім ґрунті, а натомість дає тисячні способи сильнішому дусити слабшого“.

Крім того Франко знаходить що „дуже важна різниця заходить між обома віршами (Старицького і Драгоманова) і в стилізації позитивних домагань Українців“.

Франко вважає, що в Старицького в цім відношенні є „проблиск того почуття повного своєрідного національного розвою без огляду на вигоди, або невигоди „братів“, якого Драгоманов не міг сформулювати собі до кінця життя“.²³⁾

Варто співпоставити цю яскраво негативну оцінку віршованого політичного „Вірую“ Драгоманова у Франка з тим, що у відповідь на надіслання цього вірша писав Бучинський Драгоманову ще 29 березня 1872: „Про клявзулі і застереження як: „но не лишає він ко всій Русі... любові“, „просить волі“ (у кого?) ... про замішання „русин“ — „руський“, „близнята по роду“ — у нас ця програма не підняла б вгору й на волю духа“.

„Піснь кївського словянина“ Драгоманова можна уважати, за програмовий політичний вірш спрямований проти „Ще не вмерла Україна“ Чубинського, поетичних творів якого Драгоманов не зносив. Коли Чубинський року 1871 видав свою збірку віршів „Сопілка“ під псевдонімом „Павлусь“, Драгоманов тоді ж написав дуже негативну оцінку цієї збірки, але львівська „Правда“ не захотіла містити цієї рецензії.

По смерті Чубинського О. Кістяківський умістив посмертну згадку про нього, в якій згадував між іншим про „цікаву, мало відому, рису вдачі Чубинського: він володів прекрасним даром слова і не був позбавлений поетичного натхнення, один з невиданих його віршів

²³⁾ Франко; Михайло Старицький, ЛНВ, 1902, Травень, ст. 63, 60, 62—63 і д.

такий характерний та оригінальний, що галицькі українці уважали його твором Шевченка і вмістили в своїм повнім зібранні творів цього українського поета.²⁴⁾ Кількома роками пізніше, коли ці рядки Кістяківського про неназваний вірш Чубинського (в дійсності це була „Ще не вмерла Україна“) попали на сторінки праці петербурзького професора Пипіна „Исторія русской этнографіи“,²⁵⁾ Драгоманов 15 березня 1892 р. уважав своїм обов'язком написати Пипінові, що цей вірш („Ще не вмерла Україна“) „зовсім кепський в ідейнім та мистецьким відношенні“: „Ще два слова на стор. 355 Ви наводите слова Кістяківського про вірш Чубинського, що його Сушкевич вніс до свого видання Кобзаря Шевченка. І цей вірш (зовсім кепський в мистецьким та ідейнім відношенні) і слова про нього Кістяківського „характерні“ лише як ознака туману в головах україно-філів-романтиків. От один куплет з цього вірша, якого співають на мотив однієї чеської пісні, одного часу дуже поширеної в київських пивних:

Ой, Богдане, Богдане,
Славний наш Гетьмане!
Нащо оддав Україну
Москалям поганим!“²⁶⁾

Обурення Драгоманова при згадці про „Ще не вмерла Україна“ можна належно оцінити, звернувши увагу на обставину, що цей лист до Пипіна Драгоманов написав по одинадцятирічній перерві в листуванні, колись досить жвавім. Цей лист разом із тим є й останнім листом Драгоманова, який зберігся в архіві Пипіна.²⁷⁾

²⁴⁾ Кіевская Старина, 1884, Февраль.

²⁵⁾ Т. III, ст. 355.

²⁶⁾ Ол. Дорошкевич: Листи Драгоманова до Пипіна. За сто літ. Кн. III, К. 1928, ст. 90.

²⁷⁾ На Пипіна, (нар. 1833, в.м. 1904 р.) покладав Драгоманов незвичайно великі надії. В листі до Бучинського з 25 грудня 1872 він майже утотожнює себе самого з Пипіном чи принаймні свої переконання з пипінськими: „Сам Пипін, російський западник, або космополіт, або як хочете, і р о с с і я н и н (підкреслення самого Драгоманова), як і я (підкреслення наше), як багато других малорусів, великорусів“. (Переписка з Бучинським, ст. 238). Кількома місяцями пізніше, дня 14 лютого 1873 Драгоманов писав своєму принципалові по журналу „Вестник Європи“ проф. М. М. Стасюлевичеві (1825—1911) в таких зворушливих виразах і про себе і про Пипіна: „Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотам на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я, у тій літературі, де тільки й є з видатних письменників всеросійський патріот, а не централіст і сепаратист, А. Н. Пипін“. (Лемке: Стасюлевич и его современники“, т. 5. СПб, 1913. Ст. 207). В тому періоді Драгоманов покладав не менші надії також ще на кількох москалів, про що свідчить хоч би така його заява в допису про київський археологічний конгрес і газетну полеміку зриводу українських виступів на цьому конгресі: „Той факт, що в недавній полеміці Великоруси (п. Міллер, котрого можна вважати славянофілом, п. Суворін) виступали навіть енергічніше від самих Українців, показує, що це руське братство й спільність чесних і освічених людей на півдні і півночі Росії не є химерою, але міцним фактом, результатом російсько-європейської культури XIX в., виробленої вкупі Українцями й Великорусами“ (Правда, Львів, 1874, ч. 19). Але не довго судилося Драгоманову тішити себе оманами супроти пп. Міллера та Суворіна — за яких два роки

Про відхід Франка в цій добі від драгоманівських поглядів на Шевченка зокрема свідчить один вельми яскравий випадок, що стався кілька місяців по написанні ним статті про Старицького.

Академик Сергій Єфремов у своїх спогадах про Франка дуже образово розповідає про свою спільну з Франком подорож зі Львова до Стрия, де Франко мав виступити з відчитом на шевченківській вечірці. Діялося це в 1903 р. Ще по дорозі, як розповідає Єфремов, тема майбутнього відчиту Франка збентежила Єфремова:

— „А на яку тему пан доктор читатимуть? — між іншим запитав я.

— Про Шевченкове „Послання“ . . .

„Це мене здивувало і трохи навіть збентежило. Саме перед цим я перечитав одну з давніх статтів Франкових, ще з періоду журналу „Світ“, а в тій статті молодий критик з молодечою задирливістю розправився з „Посланням“, віднайшов у йому всякі гріхи смертні і засудив, як твір мало не реакційний. Що ж він скаже тепер? — увесь час було на думці, але спитатися якось я не зважився і нетерпляче дождав самого відчиту. Слухаю і дивуюся: тонкий аналіз громад-

довелося в них розчаруватися. 15 листопаду 1876 Драгоманов пише про своє розчарування у петербурзьких словянофілах, зокрема — щодо Ореста Міллера, адресуючи свої скарги Суворінові: „Правда, где его взять у Вас в Питере славянофилов лучшаго качества. Ведь во всем „Комитете“ (Словянським Добродіям) лучшей человек Ор. Миллер, на котораго я возлагал было надежды, как на зерно „новой славянофильской партии“, — и конечно тщетно: и не быстр он, и водянист, — и черного хлеба не ел! Из всех питерских один только европеец-славист и есть Пыпин, но он не с Вами, а с нами“. (Україна, К., 1927, кн. 4, ст. 142). Надії на Міллера завели, виявилися фантазмагорією, але лишається принаймні ще все той самий Пипін і може ще сам Суворін. Але вже не минає й місяця по цім листі, як все з тієї ж Женеви Драгоманову доводиться писати, цим разом вже самому Пипінові, про те що й Суворін „не виправдав надій“: „Однако, каков „бурбон“ выделяется из нашего милейшаго Алексея Сергеевича Суворина. Да еще капризный, упрямый и неведущий! Я, ей Богу, не ожидал этого ни от него, ни от публики“. (Лист з дня 10 грудня 1876. — „За сто літ“, т. III, ст. 82). Пізніше й Пипін вступив у конфлікт, що правда не з самим Драгомановом, але з тогочасним українським науковим світом, написавши дуже гостру й навіть не дуже грамотну рецензію проти історичної концепції в історії літератури Ом. Огоновського, який послідовно виводив історію української літератури від найстарших київських пам'яток X—XI століття. (Див. Вестник Европы, 1890. Сентябрь; Др. Омелян Огоновскій: Моему критикові. Відповідь А. Пипінові на його статтю „Особая история русской литературы“, Л. 1890. — Відбитка з „Діла“; К. П. Михальчук: „Открытое Письмо“. К. 1909; Ол. Дорошкевич: Листи Драгоманова до Пипіна, За сто літ, III, 67).

Отже, беручи справу історично, не можна не визнати, що київські надії р. 1874 Драгоманова на, як він сам висловився в своїм допису до львівської „Правди“, „руське братство й спільність чесних і освічених людей на півдні і півночі Росії“ не справилися, завели по цілій лінії; це „братство“ й „спільність“ не було „міцним фактом“, а самою справжньою „химерою“. Проте треба констатувати з підкресленням, що це не перешкодило Драгоманову навіть саме по, коли так можна висловитися, дійсно вражаючій зміні фронту Пипіна, приступити до своїх капітальних життєвих праць „Чудацьких Думок“ та „Листів на Наддніпрянську Україну“, писаних з метою творення вже згаданого „братства“ й „спільности“ коштами України на користь Москви.

ського значіння Шевченкового твору з дотепними екскурсами в сферу поетики, і ні тіні колишньої загонистости. Зовсім інше, навіть навіпаки . . . По відчиті кажу Франкові про своє вражіння, як про гарну після тієї давньої статті несподіванку.

--- А то пуста річ, — яюсь соромязливо перебив він мені мову. Молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на річі дивилися. Драгоманов не любив „Послання“ — ну, то за ним вже і ми всі. Я умисне оце вибрав таку тему, щоб той давній свій блуд публично виправити.

„Франко не соромився своїх „блудів“, часто навіть перебільшував їх, як і взагалі гостро та критично ставився до своїх праць“. ²⁸⁾

V. Генеральний перегляд і критика ідей і діяльності Драгоманова на виступі Франка дня 15. VII. 1906.

1.

Отже, як бачимо з попередніх розділів, Франкові доводилося при різних (і до того досить численних) нагодах протягом кількох літ, від року 1900 починаючи, давати вислів своїм негативним поглядам на характер політичної діяльності і писань Драгоманова. Але ця критика досі носить переважно доривочний характер.

Аж 15. липня року 1906 Франко у своїм викладі в Академічній

---

²⁸⁾ С. Єфремов: З спогадів про Ів. Франка. Лігература, збірник перший, К. 1928, ст. 163.

„Общерусскость“ поглядів Драгоманова на Шевченка, дещо завуальована в його розвідці „Шевченко, українофіли і соціалізм“ незвичайно яскраво проявляється в однім його листі до Бучинського, де знаходимо таке формулювання його виразно-російських концепцій, одночасно з покликунням на цілком аналогічні погляди його однодумця — Рудченка:

„Пора б уже признатись, що і українофільство (Шевченко, Марко Вовчок, Костомаров) є стільки же чадом України, як і усієї Росії (це я трохи зачепив у статтях про Галичину, що і уже напечатана у Вестніку Європи за январь; а Рудченко хоче розвинути у предисловії до переклада „Грози“ Островского мисль, що українська література у лучшому, що вона зробила, була російська література на Югу (півдні) і по южному). От де спайка наша з Росією, — та й Ваша, по скільки Ви українці. А на такій спайці не пропадемо, — т. є. індивідуальности не стратимо, а ще сили прибавимо собі“. (З листа Драгоманова до Бучинського 18 січня 1873, Переп. 259).

Далі в цім самім листі знаходиться ще один цікавий парафраз цих самих думок, лише не в „югоросском“ а „загально-людським“ формулюванні, а крім того — характерний випад проти Шевченка, якого навіть названо „батьком нашої мертвечини“. Згадавши фатальні наслідки того, що Гоголь опинився у „бондарні славянофілів“, Драгоманов зауважує: „Да храних бог наших беллетристів і од бондарні українофілів, — бо все, що зроблено було досі живого в нашій беллетристиці і поезії, було зроблено людьми, котрі були влекомі або поетичною інтуїцією, або общечоловічим, соціальним або гуманним ідеалом — Квітка, Шевченко, у лучшому і М. Вовчок у 1 часті оповіданій, де вони стояли за народ, а не народність традиційну. Треба признатися, що той, имже превознесохомся, був батьком і нашої мертвечини, хомяковщини української — т. є. Шевченко“. (Ibidem, 263).

Громаді у Львові систематично переглянув суспільно-політичні погляди Драгоманова, а два тижні потім цей виклад, дещо поширений і доповнений, появився друком у серпневій книжці „Літературно-Наукового Вістника“ за р. 1906 під титулом „Суспільно-політичні погляди Драгоманова“.

У цій статті Франко обґрунтовує ширше ті самі свої погляди на Драгоманова, що він їх висловлював вже не раз цілком виразно, а інколи навіть дуже докладно, як напр. у статті „Поза межами можливого“. Отже нічого несподіваного для всіх, хто був знайомий з критично-публіцистичною діяльністю Франка, яко редактора „Літературно-Наукового Вістника“, в цій статті про суспільно-політичні погляди Драгоманова не було.

Нам належить як найуважливіше розглянути цю статтю в її головніших частинах.

На початку цієї статті Франко ставить Драгоманова в зв'язок із змосковщеним лівобережним панством :

„Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався і той час, у яким формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська в значній частині помосковлена інтелігенція лівобережної України. Давня козацька традиція тут ще від початків ХІХ віку зрослася з ліберальними ідеями західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехиттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму, хоч українська мова, мова оточуючої людности, так сказати, сама тислася до панських покоїв та сальонів. Звідтам одначе витискали її московські няньки та французькі гувернери і хіба виїмково послуговувалися нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться.

„Котляревський, Квітка, Шевченко і інші піонери українського письменства внесли в те аматорство глибшу ідею — увагу до маси простого люду та його інтересів. Цю увагу огниста Муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та любови до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку „братів“. Тільки бючи в ту струну міг Шевченко трафляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичнім життї були всеподаннішими слугами його царського величества, постили та сповідалися, прикладалися до мощів і цілували в руку батюшок „для прикладу иншим“. Тільки тямлячи це ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в цих сферах здобув собі значіння і вплив, як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше, національне значіння лишилося закрите для них і в значній частині закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно

як протест проти кріпацтва, проти заскоружлості та кастового еґоїзму в суспільності, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'янував тих, що мучили й мучать її.

„П'ятьдесяті роки в російській пресі й літературі, се час інтенсивної дискусії в справі кріпацтва. На тім тлі повстають і боряться різні напрями. Спеціального виразу набирає так зване западництво, що змагається до знесення кріпацтва в Росії з поминенням „помилки“ які при анальоґічних процесах пороблено на Заході; спеціального виразу набирає й так зване славянофільство, що віднайшовши мнимо-національну форму російської громадської організації, так званий мір, опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можливість перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питання йде головно про масу і то спеціально селянську масу; питання про націю майже не існує.

„Висші верстви за приводом скептика Чаадаєва вважаються паразитами, галапасами, що властиво лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічогісенько.

„На Вкраїні цей ідейний звязок скомплікувався ще одною обставиною. Зацікавлення народньою масою й її життям змушувало інтелігенцію до уваги на народню мову. Загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народньої мови в школі. Але для умів вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої „ідейної“ московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діялектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітної та ідейної мови — російської. Явилася теорія неповноправних народностей, української літератури „для домашняго обихода“, теорія літератур московської, української, галицької як складників спільної російської літератури, — погляди, якими, як знаємо, дебютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльності і від яких він, виїмково не розріжняючи тут принципіального питання від хвилевих практичних обмежень, не відрікся виразно до своєї смерті.

„Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну висшу, органічну цілість — круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства — це на мою думку головний ключ до зрозуміння світогляду і діяльності Драгоманова. На його погляд суспільність, це властиво тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси — це головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільності між робучими людьми єсть поділ на чорноробів і білоробів, але чи ті останні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обовязки в суспільності, в те він не

входить. Переважно білороби у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікуються з експлоататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики, це присвятити всі свої сили праці та старанню о добро і емансипацію і просвіту народньої, себто хлопської маси“.

Розглянувши по цім соціяльну Драгоманова „громадську“ програму перетворення суспільности, і зазначивши, що „не революція, а еволюція“ це було гасло Драгоманова, Франко зауважує, що в цім пункті Драгоманов займає ясне і консеквентне становище.

„Не можна цього сказати про його становище в справі національній. Як уже було згадано, Драгоманов виступив на публіцистичне поле як державник, що в ріжно-національній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходяться з потребами культурного поступу народніх мас. Національність, це не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним, загально-людським, чи то по драгоманівському вислову загально-европейським змістом“.

Франко зазначає, м. і. що в 1884 році, коли Драгоманов формулював нарис російської конституції, —

„він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом областних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що значить автономія області (територіяльної цілості) нерівнозначна з автономією національності“. (Тут Франко безперечно мав на думці в першу чергу Галичину, що в тодішній Австрії користалася дуже широкою автономією, яка українцям, одначе, як відомо приносила дуже мало користи). І по 1884 році становище Драгоманова в цій справі істотно не змінилось. Франко зазначає, що Драгоманов

„під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже живу участь, висунула на перший плян принцип національної самостійности без огляду на історичні привілеї, і доконечність переміни великих ріжноплеменних держав на федерації рівноправних народностей зорганізованих не по басенам рік та хребтам гір, то значить не обласно і територіяльно, а по теренам замешканим переважно сею чи тою народністю, — навіть тоді Драгоманов забираючи голос виступав головно як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усеї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко перемінюється на винародовлення“.

Одразу по цих словах Франко переходить нарешті до загальної характеристики політичного становища Драгоманова:

„Отсе на мою думку головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу —

часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На ній ясно відбивалися всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільности, занадто низько ставив вагу і роль інтелігенції, занадто односторонно, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Як ліберал він був далекий від псевдо-ліберальної доктрини *laissez faire, laissez passer*, що дозволяє кожному давати собі раду як уміє, але не цурається насильства для оборони свого власного упривілейованого становища. З другого боку він всупереч до лібералів доктринерів не розумів лібералізму якобінського, що кожному хоче диктувати форму, в якій має бути свобідний і щасливий: *la liberté ou la vie!* Лібералізм Драгоманова ґрунтувався поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки, на пошанованню чесного противника і на безогляднім побороюванню апатії, лицемірства та брехні. Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ukrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького звязку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі областної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу“.

Сконстатувавши цілком виразно й недвозначно, що Драгоманов — українець з роду, росіянин національністю, Франко переходить далі ще до одної дуже важної драгоманівської тенденції — звужування нації до простолюддя.

„І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації як плебса не дозволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині. В однім своїм листі до мене він подає нарис історії української літератури відповідно до ідеї розвитої в його італійській статті *Una letteratura plebea*: отже те тільки, що написано на українській території мовою українського плебса, значить починаючи від кінця XVI в. деякі полемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головню твори устної словесности, пісні, казки, а далі література від Котляревського писана людвою мовою. Коли ми сьогодні не задовольняємося такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писання старої князівської та в значній частині й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний Українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо це не з жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось то у нас яке старе та богате письменство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та ще й з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обіймав у своїй програмі Драгоманов, власне як частина відірвана від більшої цілоти не дала би повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебса, а тим менше

тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки“.

2.

До своєї статті-відчиту „Суспільно-політичні погляди Драгоманова“ Франко долучив довге, на шість з половиною друкованих сторінок, постскриптум, де спочатку уміщені полемічні зауваження Франка щодо зарахування противника державного централізму Драгоманова до основоположників яскраво централістичної російської партії конституціоналістів-демократів (твердження проф. Богдана Кістяківського).²⁹⁾ Крім того Франко гостро протиставив тут твердженням Сергія Єфремова, який у своїй статті: „Політична спадщина Драгоманова“,³⁰⁾ намагався довести, що Драгоманова можна й слід харак-

²⁹⁾ Проф. Богдан Кістяковський, властиво кажучи, своєю статтею, уміщеною ще перед тим в російським закордонним конституційно-опозиційним органі „Освобождение“ та одночасовим виданням у Парижі політичних творів Драгоманова, найбільше спричинився до того, що Франко виступив у 1906 році з критикою Драгоманова. У своїй статті в „Освобождении“ Б. Кістяковський м. і. писав: „Лише твори Драгоманова можуть нам допомогти знайти дійсно раціональні політичні програми, раціональну політичну тактику. Тут є на часі вказати на те, що Драгоманов завжди перестерігав перед зайвим протиставленням нас, українців, великоросам. Ми не мусимо дивитись на нашу культурну й політичну єдність з великоросами, як на якесь історичне прокляття, до чого дуже схильні наші націоналісти й шовіністи. Російська культура завжди була, є і назавжди лишиться до певної міри общерусскою культурою. Російська нація імовірно одинока з усіх слов'янських націй, що здатна створити світову культуру, якою була грецька і римська культура і якою до цього часу являються італійська, англійська, французька і німецька культури. Ми повинні пишатися нашою близькістю до культури, яка безперечно матиме світове значіння. Але це зовсім не виключає можливості для нас, поруч з общерусскою культурою, плекати і свою українську культуру. Навпаки, ґрунтуючися на нашій близькості до цієї більш грандіозної культури, ми збільшимо свої засоби.

„Нам нема пощо викликати й плекати в собі ненависть до опозиційних і радикальних елементів російської суспільності. Досить, коли ми переймемося немилосердною ненавистю до російського самодержавія, головного спрчинника всіх наших нещасть. Російська ж радикальна та опозиційна суспільність наш найбільший приятель. Коли ми іноді й не зустрічаємо в нього достатнього розуміння наших інтересів і потреб, то в цьому винні почасти й ми самі. Ми не повинні боятися затратити внаслідок цього нашу індивідуальність і нашу окремішність, як цього бояться наші крайні націоналісти й шовіністи. Лише такий програм, опертий на переконання щодо культурної й політичної єдності з Великоросією є гідний нас“. (Українець: Русскія общественния партіи и украинцы. Освобождение, подъ ред. П. Струве. Штутгарт, 26 сентября 1905, ч. 77, ст. 469—470.)

Львівське „Діло“ від 10, 11 та 17 жовтня 1905 року умістило переклад цієї статті Кістяковського, при чому перекладач (С. Б-н) з самостійницького становища додав від себе ряд дуже гострих іронічних зауважень на адресу єдиноспасенности автономістичного програму й творів Драгоманова ітд. В кожному разі, умістивши переклад цієї статті Кістяковського, „Діло“ дуже спопуляризувало її в Галичині, до того ж в тих днях появилася й паризьке видання політичних творів Драгоманова, вигоготовлене до друку й видане коштами, які зібрав все той же Б. Кістяковський; а все це разом взяте без сумніву спонукало Франка зареагувати так, як він зареагував своїм виступом дня 15 липня 1906 р. в Академічній Громаді та статтею в серпневій книзі ЛНВ за 1906 р.

³⁰⁾ Нова Громада, Київ, Червень 1906.

теризувати формулою „український соціаліст-федераліст“. При цій нагоді Франко піддає різкій критиці і так званий соціалізм і федералізм Драгоманова та доводить, що Драгоманов був далекий від т. зв. наукового соціалізму, а, відкидаючи засаду автономії національностей, не був теж справжнім федералістом.

В справі соціалізму Драгоманова Франко говорить:

„... у відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачислити його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно політик, а соціалізм зачіпав лиш о стільки, о скільки політичні комбінації, мавши на оці життя і інтереси народніх мас, заходили на поле неминучих соціалістичних реформ і вивершення тих реформ у далекій будучині. Ось для прикладу виписки важніших місць, що доторкаються цієї теми, з „Переднього слова“ до „Громади“ (Женева 1878): „В товаристві, в рівності і в спільному господарстві над усім, що потрібно людям і єсть корінь волі й для людей маючих свої держави й не маючих їх“. Але ж „велика купа людей не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там де вони сидять“ (ст. 40). „Не буде волі рівної й тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегче, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що й громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не поневолигь нікого, бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств“ (ст. 40-41).

По цих довгих цитатах з давньої женецької драгоманівської „Громади“ Франко зауважує:

„Чи це має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але ж до дійсного соціалізму, до дружності в продукції автор доторкається тут лиш одним однісіньким словом, де згадує про спільну працю, та далі й зовсім не вдається в детальні питання: як зробити цю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої

продукції з вимогами розділу напрацьованого добра та з *suprema lex* його суспільного ладу — абсолютною свободою кожної одиниці. Коли це має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь анти-соціяльний, бо основує всю соціяльну будову на принципі повної особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із самоволею, отже з тим що переважно роз'єднує людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільности, нації, а робиться стадом“.

В останніх словах цих зауважень Франко з незвичайною глибиною й блиском розкриває цілу природу протинаціонального „безначальства“ Драгоманова.

Далі спиняється Франко над позаісторичністю програми Драгоманова.

„Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в ріжній мірі, як до ступня культури) вільну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціяліст на світі підпишеться під тим викладом? Ніхто не підпише, хто має хоч трохи поняття про закон історичного розвою. Тут справді можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння висшої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціялістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме“.

Далі Франко переходить до вияснення слабих сторін Драгоманівського федералізму:

„Чим властиво був федералізм Драгоманова при ігноруванні основної його підстави — автономії національностей, найбільших і одиноких соціяльних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, це також не легко уяснити собі. Союз громади з громадою чи товариства з товариством, це ж занадто елементарна й круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають змінам, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи“.

Нарешті Франко присвячується критиці поглядів Драгоманова на українській нарід, як нарід плебейський:

„З третього боку треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український „народ“ се лиш мужики та робітники, *plebs*, що говорить українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перенялась би таким „демократизмом“, то над нами, як нацією була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку *wszepochołów* раз-у-раз лунає оклик, що на Україні живе не жаден

народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на Поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим Полякам під руські стріхи. І як би Поляки в Східній Галичині не були сліпорощенними на пунктах пановання шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, як би були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними й щирогуманними окликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у Східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне цього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично-конечного, нерозривного і вишого над усяку територіяльну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було: можливо, що детальніші досліди вияснять це ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання, не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті „драгоманівці“, що з його імени та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації „драгоманівської школи“.³¹⁾

3.

Цей відчит Франка про суспільно-політичні погляди Драгоманова не викликав свого часу ширшого відгомону і творчої реакції в українській публіцистиці, якої ця рішуча критика поглядів Драгоманова безперечно заслуговувала, так само зрештою, як і ряд попередніх виступів Франка на цю тему. Львівський радикальний „Громадський Голос“ відгукнувся двома статтями, автори яких силкувались з своєї партійної позиції полемізувати з висновками Франка. У датованім днєм 13. липня 1906 р. „Гр. Голосі“ була уміщена стаття Драгомановця „Нечуване й незрозуміле“, а дещо пізніше — 31 липня друга анонімова п. н. „Українські паничі супроти Драгоманова“. Досить безбарвну згадку вмістило про відчит львівське „Діло“, ч. 136 з р. 1906 та київська „Рада“ її перебрала в ч. 156. Так само кілька невиразних слів

³¹⁾ ЛНВ, 1906, VIII, ст. 239—240. Слід зазначити, що перед цим відчитом Франка, як розповідає Т. З-ий у своїх „Споминях про І. Франка“, уміщених в VII—VIII зошиті ЛНВ за р. 1930, певні особи у Львові мали намір не допустити до цього виступу. Але Франка відвідали два делегати Академічної Громади (автор цих споминів і п. Вітвицький), які заявили, що молодь не годиться з становищем опонентів Франка і запевнили, що до ніякої демонстрації молодь не допустить. Сам відчит відбувся без жадних перепон. (ЛНВ, 1930, ст. 657—659).

умістив у 76 книзі Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові Іван Кревецький, реферуючи зміст ЛНВ за р. 1906.

Тогочасна українська суспільність була вже в такій мірі просякнена некритичним культом Драгоманова, що епохальний виступ Франка вже не міг знайти і не знайшов у неї належної оцінки та зрозуміння. Дуже типовим свідомством цього нерозуміння може бути й те, що пише у своїх спогадах про Франка сучасник тієї події Михайло Мочульський у третім томі історичного збірника „За сто літ“.³²⁾

Тимчасом нічого „нечуваного“ або необґрунтованого у відчиті Франка не було. Навпаки — все було незвичайно глибоко й поважно обґрунтоване в пляні історичним і психологічним. До того ж, і перед тим в рр. 1900—1902 Франко вже не раз говорив те саме.

Цілком подібні осуди Драгоманова в цілості чи в подробицях знаходимо у цілому ряду старших від Франка дослідників історії літератури і знавців тогочасних українських суспільних відносин.

Вже старий історик української літератури проф. Омелян Огоновський цілком однаково з Франком оцінює й характеризує напр. обмосковщену родинну обстанову в домі батьків Драгоманова: „Михайло Петрович Драгоманов родився 6/18 вересня 1841 в небогатій дворянській сім'ї, в котрій старосвітське українство було вже підкопане новішою російською культурою... В сім'ї Драгоманових не багато було старосвітського традиційного українства, й воно явилось підрядним супроти культури російської“.³³⁾

Ще в році 1878 Володимир Навроцький, один з найвизначніших тогочасних провідників українського руху в Галичині у своїй статті „Наша теперішня постать“³⁴⁾ висловлював про Драгоманова такі самі думки, що й Франко, і то на підставі кількох літнього жвавого обміну думок в листуванні з ним і по особистім знайомстві. Навроцький у цій статті м. ін. писав: „Драгоманов обзивався до нас не в ім'я України, не як земляк, він обзивався до нас в ім'я російського прогресу. Україна, земляцтво, патріотизм український — стояли (у Драгоманова) на такім заднім пляні, що їх видко не було. Не то що. Це все виглядало йому яко страшна застояність, недалеко обскурантизму — хоч мов на збитки нам народовцям підписувався українцем... Розводити у нас прогрес на основі російської культури була страшна фікція з його сторони“³⁵⁾

Ще року 1876 знаний український мовознавець К. Михальчук писав у листі до самого Драгоманова те саме, що пізніш у цілім ряді нами розглянутих статей висловив на адресу ідей Драгоманова Франко. В пост-скрипті до свого автобіографічного листа до знаного українського бібліографа М. Комара Михальчук м. ін. каже, згадуючи своє тогочасне посланіє: „В цьому посланії, перш усього, я звернув увагу

³²⁾ Київ, 1928, ст. 266—68.

³³⁾ Огоновський, Історія літератури ч. IV, Л. 1894, ст. 230, 231.

³⁴⁾ Львівська „Правда“, р. XI, чч. 17—19.

³⁵⁾ Навожу за працею Витановича: В. Навроцький, перший український статистик і економіст у Галичині Л. 1934 ст. 79.

Михайла Петровича на хибність його погляду на „общерусизм“ як на щось конкретне і органічне, доказуючи, що органічний „общерусизм“ з теоретичного боку є просто нескладна фікція, а з практичного боку — видавання його за щось конкретне, єсть, без соромки казка, чистісенський „подлог“, позаяк тут у дійсності назва „общерусизм“ присвоюється настоящому культивованому великорусизмові“. Тимто рекомендувати його за своє всьому українському народові значить властиве — вимагати від нього повної абнегації своєї індивідуальності і добровільного накладання на себе рук задля якихсь там благ російства, в дійсності — дуже ще проблематичних...

„Далі, постаравшись оборонити і зреабілізувати український рух, як з погляду природно-етнологічного й суспільно-історичного, так і з становища загально-культурного й поступового, я зважився виказати Михайлові Петровичу всю безпідставність і недоброросовісність його закідів українству та химерного вередування на його адресу. А в кінці ще сконстатував і таке, що хоч, — ніде правди діти, — наша власна безщасна історія сама, на горе, повинна в продукції цілого ряду людей десперацько-пессимістичного типу, але що тепер власне такий тип людей особливо став культивуватись заведеною у нас традиційно-казенною російською цивілізацією і школою, які надали йому ті вже свої специфічно-негативні вдачі, від яких не зможуть одкараскатись навіть живіщі прояви й намагання самого народнього великоруського генія. Серед таких вдач найхарактеристичнішими являються з одного боку явний, або частіше — несвідомий себе, — шовінізм, властивий всім пануючим (державним) національностям, а з другого — деякі специфічні для російської психіки й культурного світогляду вдачі, виховані всією історією російською й передані в спадщині сучасним поколінням, цебто: інтелектуальна й морально-суспільна безалаберність, доходяча часом до цинізму в неґації добровільної дисципліни для себе в житті й мишленні, а також у непошанівку для чужих звичаїв і святощів, а звязку з нею — також загальне шатання, особлива хиткість усяких принципів у інтелігенції російської — і консервативних, і ліберальних, і радикальних, — яка сплоджує звичайну для неї неконсеквентність і різного роду нігілізм — білий, чорний, червоний (почавши від Катковського аж до Бакунівського), до того в душі російського інтелігента може міняти свої барви, як в калейдоскопі, залізно від обставин, які повернуть ним у ту або іншу сторону — що власне веде за собою страшну суспільну неміч і деморалізацію.

„Я й указав, без церемонії, що в поведінці Михайла Петровича на горе, надто вже викорячуються власне впливи виховання його в такій, як вона єсть, російській цивілізації, і що не годилось би, йому, живучи в Європі, не постаратись визволитися з-під тих впливів і вилиняти з російства“.³⁶⁾

Приблизно тоді ж, в рр. 1876—77 писав у довгим листі з Київа

³⁶⁾ Олександр Тулуб: Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука, Україна, 1927, кн. 5.

в Женеву до Драгоманова непідписаний його кореспондент, дуже делікатно перестерігаючи його від того ж „общеруссизму“: „Мені ще страшно, щоб часом не зосталось у вас трошки тієї общеруссії! Серденько, загляньте собі в душу! Ви були колись зтроха общерусом, бо ви діймали віри тому, що писали часом найхитріщі москалі (вони задобрювали нас). Я не був общеруссом, бо не читав їхніх писанів, а дивився на діла їх. Ви мені сказали, що найкращі москалі (Суворін, Пипін і др.) їдної з вами гадки, що вони запоможуть вам-нам. Я вам повірив!... Але недавно вчитався в Суворина та в Пипіна, і зобачив, що вони — абрусітелі! Я ще зроду не бачив москаля не абрусітеля. Якже я буду з общеруссом себто з ворогом брататися? Од царя до колезького реєстратора, од Каткова до Лаврова — всі абрусітелі... Серденько, загляньте собі в душу. На чім покладаєте ви віру в Москаля? Де ті їх учинки нам на користь? Що пишуть Москалі — брехня: по ділам їх осудіть їх!... Сказати оце кацапові, — забожитися, що він чистий, — так чого ж його рило в піррі? Він свої діла й учинки називає по своїому, а я по нашому: я кажу, що це „здиство“, а він каже — „благодєянїє“. Різник одкормлює вола, щоб мясо було ситніще: оце „благодєянїє“ кацапа“.³⁷⁾

Значно пізніше, 10 червня 1893 року, Олександр Кониський, пишучи свого, правдоподібно останнього, листа Драгоманову, окреслює в нім свої погляди одночасно яскраво характеризуючи й цілком протилежні погляди Драгоманова — образ в цілому й подробицях виходить майже тотожний з тим, що писав у рр. 1900—1906 про Драгоманова Франко. Кониський у цім своїм листі м. ін. заявив: „... — В сфері політики і відносин міжнародніх я кажу: Україна-Русь однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі. А Ви зараз гукаєте, що це сепаратизм. Я хочу справді сепаратизму від неволі, від злиднів, від темноти і кнута. Я ворог всякого неволення людей, тим то й гидую й всяким „обрусєнієм“ і уважаю, що націоналізм — єдинопевний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зветься щастям людей; російську літературу, звісно, поступову її частину, уважаю потрібною для тих українців, що не можуть користуватись з другої якої, але не можу признати її рідною і боготворити так, як Ви цього хочете“...³⁸⁾

Сам Драгоманов не раз у листах до своїх знайомих українців та москалів з притиском підкреслював „всеросійськість“ своїх поглядів. Зокрема в листах до лідера тогочасних петербурзьких російських лібералів проф. М. М. Стасюлевича, редактора петербурзького журналу „Вѣстникъ Европы“, Драгоманов сформулював свої російсько-ліберальні імперіялістичні погляди. Він писав 3. грудня 1871 з Флоренції Стасюлевичеві: „Я під (іменем) Росія, розумію імперію, яка має бути союзом народів з росіянами (Руссю та Русами“), чому перешкоджає дурна ідея обрусєнія“. В жовтні 1872 року він писав Стасюлевичеві, вживаючи при цьому супроти українського руху типово російських

³⁷⁾ Архів Драгоманова, В. 1938, т. I, ст. 165, 166.

³⁸⁾ За сто літ, кн. VI.

виразів, що на його погляд тоді настав дуже зручний момент для „направлення поднимающей опять свою главу гидры украинофильства к более рациональному поведению, чем бывшее до 1863 г. Особенно полезно было бы привести в гармонию галицкое украинофильство с нашим общим „порядочным людям в России либеральным направлением“. Мне по временам кажется, что Провидение предназначило мне положить один из камней для такой связи“. В січні 1873 р. Драгоманов говорить про приєднання Галичини до Росії, про „здорове обрусеніє Галичан“: „Со временем, когда Чермная Русь возвратится под сень родного орла, помянут и нас с Вами. Пусть он (Вестник Европы) делает дело здорового „обрусенія“ Галичан“. У вересні 1874 Др. скаржитья в листі до С. з приводу знищення цензурою його статті у ІХ кн. „В. Е.“ про українську літературу, зазначаючи, що ця стаття мала саме поборювати м. ін. сепаратистичний напрям, що все ж проявляється в Галичині: „Очень грустно, что статья о малорусской литературе попала под топор, грустно особенно потому, что эта статья должна была противодействовать как страхам центробежного направления этой литературы, так и самому такому направлению, проявляющемуся все таки в Галиции“. Так само в іншій недатованій листі з 1874 р. він пише про свою „уніоністичну“ акцію не тільки супроти Галичини, скаржучись на конкурентів з табору чисто російських панславистів: „не понимаю, чего известным господам хочется от Галичины и от Малороссии. Если ничего — то пусть другим не мешают действовать, особенно в самом наирусском духе, конечно с толком, вытекающим из знания дела близкого. Если же хочется именно привлечения Галичины к нам, — так именно этого хочется и мне и другим близко знакомым с делом. Так действовать, как Раевский и Слав. Комитет в Киеве, значит именно губить дело. Терпеть же, что губящие это дело именно нас врагами его называют, — этого нельзя“.³⁹⁾

Так само і в листах до Суворіна, приятеля з часів київського археологічного конгресу 1874 р., який пізніше став на чолі найбільшого російського часопису „Новое Время“, що від року 1876 аж до свого зникнення наприкінці 1917 року вело перед в нападах на українство, знаходимо запевнення Драгоманова щодо своєї „всеросійськості“ й непохитну віру у велике призначення і майбутнє Росії-імперії — всупереч суворинському песимізму; Суворін бо в останні роки свого життя, від кінця 80-тих років починаючи, зневірився в майбутності своєї батьківщини, набравши глибокого переконання в неминучості катастроф і руїни, що на його погляд чекали Росію.⁴⁰⁾ Так, 15 листопада 1876 року Драгоманов писав з Женеві Суворінові: „Ви кажете, що ми обидва любимо свою батьківщину, обидва націонали, навіть вузькі. Ви за Росію, я за Малоросію. Це і не вірно і не логічно. Я перш усього демократ (а тепер демократ не може не бути соціалістом). Малорос я тільки по шкурі свого соціалізму... Ви

³⁹⁾ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке. Под ред. М. К. Лемке. Т. V. СПб, 1913, ст. 194, 203, 205, 211—213.

⁴⁰⁾ Суворин: Дневник, II, 1923.

помиляєтесь, кажучи, що я вузький націонал і ненавижу вашу батьківщину. Я навіть в Росії (XVIII-XIX віків) визнаю своє світле, — а в великоросійському народі й вельми. Я ненавижу лише канцелярський елемент у Росії і великоросійським народнім характері, поскільки держава й псувала нарід цей“. По впливі майже дванадцяти років по цім листі, 26 лютого 1888 року Драгоманов відповідає на суворінські докори в сепаратизмі й скарги на затроєння українсько-московських відносин, вибілюючи себе від цих справді щодо нього особисто цілком безпідставних і хіба на ґрунті старечого песимізму Суворіна урівних його проґріхів: „А ви мені про сепаратизм, міжбратерську ворожнечу пишете! Та ще русскую літературу передо мною хвалите. Та я вам і в 1876 році казав, що ніхто не поширив стільки русских книг серед австрійських русинів, як саме я. А від того часу я також не спав. Й тепер я зовсім не так мрачно задивляюсь на майбутнє Малоросії і цілої Росії, як задивляєтеся навіть ви... Росія тепер зруйнована і принижена. Або вона сама поступиться перед зовнішніми ворогами, або її побють у війні. Але по цій новій поразці Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (не думайте будь ласка, що я бажаю чогось подібного для Росії в роді державних країн Австрії або поділу Росії на області по етнографічній мапі). Але це буде не Катковська Росія (не смію сказати не Ваша), а скорше моя... Я особисто завжди думав, що Малоросія відноситься до Великоросії не так, як Польща тим паче Чехія, але й не так, як Ніжегородська губернія до Московської“.⁴¹⁾

В листі з Флоренції з дня 7. травня 1873 до Бучинського Драгоманов висловлюється досить рішуче: „Треба нам узяти девізом Горчаковське: „La Russie se recueille!“... Та може, хоть і пересолю я у централізму своєму... та усе таки не кидаю надії, що такий централізм, який я бороню, на сей час є вірною констатировкою факту, і добрий фундамент — для самосбирання: „La Russie se recueille“.⁴²⁾ „Всеросійськість“ драгоманівського „централістичного“, як він сам тут висловлюється „самосбирання“ має бути і в цьому випадкові поза сумнівами, не лиш тому, що своїм гаслом він вибирає гасло тодішнього російського канцлера кн. Горчакова про „собіраніє“ Росії.

Навроцькому дня 21 січня 1873 заявив Драгоманов: „Ми, українці, стоїмо у других відносинах до Росії, ніж ви до поляків. Ми у Росії усе таки дома, свої“.⁴³⁾ Заява дуже знаменна, особливо коли порівняти її хоч би й з словами Кониського про „Важкі, тяжкії московській пута“,⁴⁴⁾ які певно відчувалися так само а не інакше і іншими тогочасними українцями та перешкоджали їм почувати себе вдома під російською кормигою. Порівняймо це хоч би з такими рядками з листа знаного московського словянофіла Івана Аксакова про його перші вражіння від України, де він зовсім не чував себе „дома“: „Перевалившись за Харьков, я, однакже, повторяю, почув-

⁴¹⁾ Україна, 1927, кн. 4.

⁴²⁾ Переписка з Бучинським, ст. 313.

⁴³⁾ За сто літ, т. I.

⁴⁴⁾ Галичанин, 1862, кн. I.

ствовав себе в Малороссії, в земле, где, кажется, мало сочувствія к Руси; несмотря на православіе, на самую близкую связь, вы однакоже не чувствуете себя дома".⁴⁵⁾

На ґрунті цих своїх поглядів та розходжень з іншими членами київської Старої Громади Драгоманов ще тоді заслужив від своїх товаришів з Громади імя „уніята“ чи „уніоніста“, в якому явно згучав докір за його „обединительні“ стремління. В листі до Бучинського з 26 листопада 1871 порівнює він своє становище з позицією двох других київських громадян — відомого філолога Житецького та статистика Русова і висловлюється: „обоє вони ідуть дуже дальше від мене у ідеях об окрімности української народности — і часто докоряли мене моім „уніатством“ і „космополітизмом“. Так само в дещо пізнішому листі пише Драгоманов Бучинському: „дух у Киян піднявся так, що мене лають за „центростремительность“, цеб то за централизаторство“. ⁴⁶⁾

Одинокий тодішній одиодумець Драгоманова в його „обединительних“ ідеях, Іван Рудченко,⁴⁷⁾ надзвичайно яскраво характеризував Драгоманова в листі з дня 21 березня 1872 до нього: „Вы единственный из малороссов, не залегающий в исключительную малорусскую обособленность, вы как уніат политической, умственный и нравственный — трактуете малорусский вопрос с общерусской точки зрения“. ⁴⁸⁾

⁴⁵⁾ З листа І. Аксакова до батьків з дня 10 листопада 1848 з Одеси. „Аксаков в его письмах“, т. III, М. 1888, ст. 14.

⁴⁶⁾ Переп., ст. 66.

⁴⁷⁾ Інакше в літературі також Білик, брат Панаса Мирного, за молодих років досить діяльний дослідник української етнографії (є знана його праця про чумаків і чумацтво на Україні, видана в Києві в 1874 р. і збірка українських казок).

⁴⁸⁾ Наведено в праці О. Лотоцького: До світогляду старого українофільства, збірник „З Минулого“ т. I. В. 1938. Див. також О. Лотоцький: Сторінки Минулого, т. II. ст. 452—454.

І. Рудченко в роках першого відїзду Драгоманова за кордон, цебто на початку 70-тих років, був ідейно найблизкою особою до Драгоманова серед тогочасних українців, яких в більшості відчувувало від Драгоманова його „уніатство“. І так само, як супроти Драгоманова, так і супроти Рудченка в листуванні тогочасних українців знаходимо багато неприхильних критичних зауважень. І. Рудченко дуже енергійно підтримував драгоманівську акцію „реалізації галицьких народовцев через обрусеніє“, як він сам писав у листі до Драгоманова 23 жовтня 1872 р. Разом з Драгомановом він в роках 1871—73 зосереджував свої старання на приєднанні Мелітона Бучинського до справи „реалізації через обрусеніє“. Засобом цієї „реалізації“ мали бути в першій черзі переклади творів Тургенєва, зроблені Рудченком, зприводу яких в листуванні Бучинського з Драгомановом і Рудченком наповнені десятки сторінок, бо Бучинський ніяк не хотів визнати корисности і потрібности творів Тургенєва. 12 грудня 1872 р. він пише Драгоманову у відповідь на спроби останнього представити Тургенєва, як великого європейця: „розкішніше нам кинутись у всю повню западного творчества, ніж переймати вивар з него у третій фільтрації“. А кількома місяцями по цім, 17. березня 1873 Бучинський пише Драгоманову з чемним докором йому і Рудченкові: „З жалем я побачив, що теорія общерусскости після, думав я, торічних похоронів воскресла і лагодиться з Вами і Рудченком виплисти на поверх дискусії“. (Переписка Др. з Бучинським, ст. 215, 292).

У проф. О. Лотоцького знаходимо яскраву генезу і характеристику поглядів І. Рудченка в звязку з його листуванням з Драгомановом: „Листи Ів. Рудченка — це цікавий „документ людини“, до якої дуже влучно припадає титул

Те саме крізь федералістичну вуаль треба читати й у цих словах Драгоманова в листі до Бучинського з 17 січня 1872: „Я щирий уніоніст, т. є. федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді ні у культурнім“.⁴⁹⁾

Слід познайомитися також з свідoctвами тих москалів, які добре знали особисто Драгоманова й були його прихильниками та однодумцями. В їхніх описах Драгоманов так само повстає перед нами якo українець родом, але національністю рускій, як Драгоманова назвав у своїй статті про його суспільно-політичні погляди Франко.

Знаний петербурзький професор середньовічної історії Іван Гревс (нар. 1860), змосковщений англієць, який добре знався з Драгомановом, зустрічаючись з ним підчас закордонних мандрівок, писав у 1906 році про Драгоманова, якo „батька“ російської партії конституціоналістів-демократів (кадетів, або інакше „Партії Народньої Свободи): „... Драгоманов відкривається перед нами; як родоначальник партії народньої свободи. В цім запорука многовартности його заповітів“. З неменшим пієтизмом пише про Драгоманова Гревс і двадцять років пізніше: „Драгоманов ніколи не ставив собі завданням та ідеалом відокремлення України від Росії. Він думав про їх вільну федеративну єдність, яка буде здобута не кривавою сутичкою між двома спорідненими націями, членами одного великого складного організму, а внутрішнім пробудженням в свідомості обох потреби незалежного і рівноправного союзу. Ніколи також не протиставляв він, якo двох сил, ворожих одна супроти другої, великоросійську та українську культуру; ніколи не вважав, що українська література для того, щоби розгорнутися, мусіла відвернутися від московської... Особисто з уст його я багато раз чув, як він з запалом твердив, як стало проповідував своїм приятелям, учням і співробітникам, що загине ціла справа

повісти — „Пропаша сила“. То справді сила пропаша для української справи — і через обставини особистого життя, і через ту ідеологічну плутанину, в якій блукало тодішнє українське громадянство. Останнє перебувало під тиском, з одного боку, російського уніфікаційного режиму, з другого — під впливом тих умових течій, що розкладали національний світогляд пересічного українця, — російської, так само уніфікаційної, думки та її „малоросійського“ видання, що саме тоді започатковувалося, спрепарованого ніби то на гаслах „загально-людських“, а в дійсности так само московсько-уніфікаційних. Мільйони перевертнів-„малоросовъ“, ці жертви яничарської політики „обрусенія“, були одночасно, в інтелігентніших своїх верхах, жертвами тої ідейної течії, яку впроваджував та своїм авторитетом підпирив Мих. Драгоманов. На неясний та нетривкий тоді світогляд національно обезплodжених українців не могли не впливати та не розкласти їх іще в більшій мірі оті гасла „загально-людської“ та „общеруської“ нехиті до всякого „сепаратизму“, „партикуляризму“, які у цей переломовий час вбивав Драгоманов у голови своїх adeptів. На тому ґрунті національного виснаження інтелігентні круги українського громадянства, які не могли не відчувати критичного положення української справи, знаходили в отих загальних гаслах духову отуху, спокійний для сумління вихід: без ускладнень, на гальмах загально-людських та „общерусских“ засад, спускатись та врешті потопати в єдинім „русском“ морі, як і потонула та українська „пропаша сила“, про яку оце в нас мова“. (О. Лотоцький: До світогляду старого українофільства. З минулого. т. 1. В. 1938. ст. 57).

⁴⁹⁾ Переписка Драгоманова з Бучинським, ст. 77.

України, якщо вони зречуться російської літератури. Він сам її чудесно знав і любив; завжди образи, з неї зачерпнені, ілюстрували розвинені ним погляди, приносили насолоду й укоєння його смакові . . . Драгоманов, кажу, все доводив українцям, друком і устами, що тісне єднання з європейською і російською культурою — конечний шлях для їх піднесення. Перечитані мною в Полтаві інтимні листи його до близьких його кривних, стверджують, що такий погляд був дійсно тілом і кровю його духа до скону“.⁵⁰⁾

Те саме свідчить і другий драгоманівець з московських кол, що замолоду ще горнувся був до українства — проф. Овсянико-Куликовський. На старість він став москалем, проте до скону не позбувся драгоманівства. У споминах цього професора, де стільки місця займають згадки про зустрічі з Драгомановом в Одесі й Женеві, також постать Драгоманова змальована як типового росіянина: „ні в яким сенсі він (Драгоманов) не був сепаратистом — і рішуче нічого в ньому не було „мазепинського“. Він стояв за цілість і єдність Росії, високо цинив загальноросійську культуру і не відкидав ані державного, ані політичного значіння загальноросійської літературної мови. Я свято бережу його пам'ять“.⁵¹⁾

Знаний недавно вмерлий галицький москвофіл Юліян Яворський, що в молодих своїх літах провадив інтенсивну переписку з Драгомановом і особисто з ним спіткався, під свіжим вражінням вістки про смерть Драгоманова пише дня 24 червня 1895 року Павликові: „Сьогодні довідався про смерть Драгоманова. Не можу висловити вам, як глибоко діткнула мене ця вістка . . . Неначе щось рідне відірвалося від серця . . . Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болід, що впав з неба історії, він, здається, навіть не вірив у її історичні підстави; проте, як приклонник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючись, може бути, що він одержавши таку свободу подібно ібсенівській Елліді повернеться нарешті до Росії . . . В тім то й полягав той видимий парадокс, що його поважав і цинив я нарівні з його антиподом Наумовичем. Хай це й дивно, але в моїй душі вони доповняють один одного“.⁵²⁾

Погляд на Драгоманова і оцінки його серед людей, що добре знали і розуміли чи то його особисто, чи то його твори, не рижняться зовсім від тих поглядів, які в роках 1900—1906 на сторінках львівського „Літературно-Наукового Вістника“ висловлював і так переконуюче розвивав Франко. Коли порівнювати в цім відношенні Франка з Навроцьким та Бучинським чи Михальчуком, які ще в 70-тих роках ХІХ стол. прийшли до певних заключень щодо Драгоманова

⁵⁰⁾ Иван Гревс: Из политических настроений четверть века назад. „Свобода и культура“, Петербург 15 мая 1906, ч. 7, ст. 513. — Иван Гревс: М. П. Драгоманов о Тургеневе. „Былое“, 1925, ч. 3, ст. 126—127.

⁵¹⁾ Овсянико-Куликовский: Воспоминания, изд. „Колос“, П. 1923. Ст. 140. Див. також: Лотоцький. Спомини, т. Ш. та Др. К. Чехович: Ян Бодуен де Куртене. Студенський Вісник, Прага, 1930, ч. 1—4, ст. 28.

⁵²⁾ М. Павлик: М. П. Драгоманов. Ювилей, смерть. Л. 1896, ст. 205—208.

під національним оглядом, то можна лише сконстатувати, що Франко тільки значно пізніше від них прилюдно висловив свій погляд на Драгоманова, як на людину, що належить до стандарту „gente ukraini, natione russi“. Залишається одкритим питання, як задовго перед опублікуванням у пресі своїх поглядів, він прийшов до цих переконань. Такий свідок, як М. Мочульський, вважає, що „драгоманівська лінія“ у Франка була заломана ще перед роком 1898. Сподіваємося, що дальшим дослідникам пощастить викрити цю дату стисліше. На наш особистий погляд не є виключена річ, що Франко так само, як Михальчук, Навроцький і Бучинський одразу ясно бачив справжні тенденції і природу Драгоманова, але під впливом ріжних причин, так само, як і Бучинський з Навроцьким, не став одразу „гнати з ним на гостро“ (вираз Бучинського), більше того — „став на прю“ з ідеями Драгоманова аж кілька років по його смерті.

Ужгород 1937 — Прага 1939.

Mychajlo Muchyn:

I. Franko als Kritiker der politischen Anschauungen M. Dragomanow's.

(Zusammenfassung).

Zwischen Franko (1856 – 1916) und M. Dragomanow (1841 – 1895) herrschte, wie wir es aus dem Briefwechsel sehen, noch zu Lebzeiten des letzteren abgesehen von den engen journalistischen Mitarbeit, nie völlige Eintracht bezüglich der Grundideen. In den Jahren 1900 – 1906 verurteilt Franko in einer Reihe seiner historischen Skizzen im Iemberger „Literaturno-Naukowyj Wistnyk“ die politisch und kulturell russophile Einstellung Dragomanow's.

Noch viel früher als Franko brachte eine grosse Zahl der Bedeutenden ukrainischen Zeitgenossen des Dragomanow ihre negative Einstellung zu den russophilen Tendenzen des Dragomanow deutlich zum Ausdruck: der Schriftsteller Konyškyj (1836–1900), der Statistiker Wolodymyr Nawroćkyj (1847–82), der Philologe Konstantin Mychalčuk (1840–1914), der Advokat Meliton Bučynskyj (1847–1903) u. v. a.

Др. Людмила Красковська:

Західні впливи в українській архітектурі X—XIII ст.

I.

Питання західних впливів в архітектурі князівської доби є цікаве не лише для історії мистецтва, але має ширше значіння для історії загальної, як показчик зв'язків українських князівств зі західними народами та західною культурою.

Старші московські дослідники, як Айналов та Покровський, вважали архітектуру X—XIII ст. за чисто візантійську, яка була принесена „греками“ зі самого Царгороду.¹⁾ Вони рахували, що розвиток цієї архітектури йшов цілком окремим шляхом, як мистецтво цілої Європи. Але дальші дослідники показали, що пам'ятки будівництва X—XIII ст. мають риси, що їх не знаходимо в візантійській архітектурі, але які відповідають формам західного мистецтва романського чи готичного стилю.

Історики мистецтва звичайно згадували ці чужі форми. Так Грабарь вважає, що декорація чернігівських храмів має романські деталі (напр. Єлецька церква).²⁾ Західні деталі в київській та чернігівській архітектурі добачає Некрасов, напр. вежі та арки на фасаді.³⁾ Так само Рео знаходить західні форми в будівництві Чернігова.⁴⁾

Пеленський рахує, що різьби ц. Пантелеймона в Галичі та фрагменти декорації інших галицьких храмів, мають романський характер.⁵⁾

Соколовський та Мокловський розбірають західні форми галицького будівництва в зв'язку з будовою Лаврської церкви в Лаврові.⁶⁾

Українські дослідники в більшій мірі ніж московські займались питанням романських і готичних форм в архітектурі князівської доби

---

¹⁾ Айналовъ, „Искусство Киевской Руси“, Русская история, Москва, т. I, ст. 516. Покровський, Церковная археология, Петроград, 1916, ст. 143.

²⁾ Грабарь, История русского искусства, Москва, т. I.

³⁾ Некрасов, Византийское и русское искусство, Москва, 1924.

⁴⁾ Réau, L'art russe, Paris, 1921.

⁵⁾ Pełeński, Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, Kraków, 1914.

⁶⁾ Sokołowski, Uwagi nad architekturą cerkwi w Ławrowie. Sprawozdanie, т. VII. Mokłowski. Cerkiew Ławry w Ławrowie. Ibidem

і признавали значіння цього західнього впливу. На західні форми в будівництві Чернігова та Галича вказує Грушевський.⁷⁾ Шероцький пише, що вже найстарші будови князівської доби мали західні форми (вежі, півколонки, гзимси). Візантійська архітектура мінялась під впливом цих романських елементів і „ромеїзм“ переходив в „романізм“.⁸⁾

Антонович поділює архітектуру князівської доби на візантійську (будови Київа та Чернігова) та романську (галицькі церкви).

В новішій праці він каже, що київські та чернігівські храми XII ст. належать до переходового типу, який називає романізованим візантійським. Деталі галицької декорації вважає за романські.⁹⁾

Моргилевський розрізняє в архітектурі XI—XII ст. теж дві групи будов, які називає візантійською та візантійсько-романською (до цієї останньої зараховує він київські та чернігівські храми з 6 підпорами). Елементи декорації чернігівських храмів вважає романськими (капітелі, півколонки, гзимси).¹⁰⁾

Січинський зібрав у своїй праці всі відомі західні елементи будівництва київського, чернігівського, волинського та галицького князівств і таким чином подав висновки дослідів цього питання.¹¹⁾

Всі ці дослідники торкалися питання західніх впливів в архітектурі X—XIII ст. але в своїх працях не розглядали його докладно. Наведені автори лише казали, що існують численні аналогії в західньому мистецтві, але не подавали конкретних прикладів. Завданням цієї праці буде відшукати в західньому мистецтві аналогії окремих форм архітектури князівської доби та вказати звідкіля могли приходити ці західні впливи.

II.

Для цього мусимо переглянути не лише заховані архітектурні пам'ятки, але теж використати писемні джерела: літописи. Будування мурованого храму було в князівські часи настільки визначною подією, що сучасники літописці завжди це зазначали. В старших літописах київських знаходимо лише імена князів та дата заснування храму. Так маємо відомості про катедру св. Софії в Київі яку побудував кн. Ярослав Мудрий: „Заложи же и церковь св. Софья митрополью в лѣто 6545“.¹²⁾

Більше матеріалу додають літописи та хроніки галицько-волинські, де знаходимо не лише імена князів, але й опис будови. Літопи-

⁷⁾ Грушевський, Історія України-Руси, Львів, 1905, т. III.

⁸⁾ Шероцький, Українська штука за часів старокнязівських, Київ, 1918.

⁹⁾ Антонович, Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага, 1923. Антонович, До питання про походження старо-укр. архітектури. Записки Істор.-філол. Відділу УАН, т. XIII—XIV, Київ, 1927.

¹⁰⁾ Моргилевський, Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. Збірник: Чернігів і північне Лівобережжя, Київ.

¹¹⁾ Січинський, Архітектура старокнязівської доби, Прага, 1926.

¹²⁾ Полное собранье русских лѣтописей, Петербург, 1846, т. I, ст. 65.

сець так описує ц. св. Івана в Холмі, яку побудовав в 1255 р. король Данило: „Сзда же церковь святого Івана — комары 4 с каждого угла превод стоянье ихъ на четырехъ головахъ челоуѣцскихъ изваяно от нѣкоего хытреца. Окна зукрашены стеклы Римськими, двери же еи двоя украшены каменьем Галичкым бѣлымъ и зеленым Холмьскимъ, тесанымъ узоры тѣ нѣким хытрецемъ Авдьемъ, прилѣпы отъ всихъ шаровъ и злата, напреди ихъ же бѣ издѣлан Спасъ, а на полунощныхъ святой Іванъ“.¹³⁾

В цьому описі знаходимо деякі деталі правдоподібно західнього, а не візантійського походження. Напр. „преводъ“ арка оперта на „головахъ челоуѣцскихъ“, певно на консолях вирізаних як людські маски. Далі згадуються римські шкла, це були безперечно вітражі. Двері прикрашені кольоровим камінням та різьбою були портали з барвистою декорацією. Храм цей був побудований у XIII ст. так що можемо припустити, що різьби були романського характеру.

Р. 1260, вибудував король Данило в Холмі ц. св. Марії і замовив для неї в Угорщині миску (крещальну?): Созда же церковь превелику, принесе же чашю от земли Угорския мрамора багряну, изваяну мудростю чюдну и змьева главы бѣша округъ ея.¹⁴⁾

Чаша була вирізана з мармуру й прикрашена фігуральною різьбою. Ця згадка є важлива, бо свідчить про звязки з Угорщиною і показує звідкіля приходили до українських князівств мистецькі виробы та разом з ними мистецькі впливи.

Деякі відомості про тогочасну архітектуру знаходимо в хроніці Длугоша, де говориться про катедру св. Івана в Перемишлі (1129 р.) побудовану кн. Володарем Перемиським.¹⁵⁾ Цей храм, збудований з тесаного каменя, мав крипту. Про катедру Длугош висловлюється так: „pulcherrima opere ex petra fabricata“.¹⁵⁾ Треба думати, що декорація цієї церкви була досить багата, що примусило хронікара вжити такого вислову, як „pulcherrima“.

В літописах знаходимо численні згадки про німців, цебто чужинців, з чого бачимо, що німці постійно жили в Галичині. Коли кн. Данило відбудовував після пожежі Холм то їх закликав: Нача призывать прихожаѣ Нѣмцѣ и Русь иноязычники и Ляхы.¹⁶⁾

Важлива є звістка, що підчас панування кн. Данила (XIII ст.) були засновані в Галичі два латинські монастирі: св. Домініка та св. Франціска.¹⁷⁾ Всі ці дрібні звістки свідчать, що західні працівники та західня культура не були чужими та невідомими тогочасному громадянству, тому могло мати вплив і західне мистецтво.

¹³⁾ Ibidem, т. II, ст. 196.

¹⁴⁾ Полное собранье лѣтописей, т. II, ст. 197.

¹⁵⁾ Długosz, Monumenta Historiae Polonica, т. IV, ст. 149.

¹⁶⁾ Полное собранье лѣтописей, т. II, ст. 196, ст. 216.

¹⁷⁾ Petęński, op. cit. ст. 144.

III.

В старшому періоді X—XI ст. головними містами, де розвинулось будівництво були Київ та Чернігів. В XII ст. творяться нові культурні осередки і архітектурні центри переносяться на захід у князівства волинське та галицьке. Перегляну заховані архітектурні пам'ятки по окремих князівствах, вказуючи головню на форми, які дослідники вважають за західні. Майже всі пам'ятки належать до церковного будівництва, зі світського заховалось лише декілька веж.

Найстарша захована будова в Києві є катедра св. Софії побудована кн. Ярославом Мудрим р. 1037. Катедра має багато форм чужих візантійському мистецтву. Ані план храму не має аналогії в архітектурі Царгороду чи інших візантійських міст. Катедра має 5 нав закінчених 5 апсидами, з трьох сторін навколо будови були галерії.¹⁸⁾ Первісно храм мав одну велику баню та 12 малих. Таку кількість бань не знаходимо у візантійських будов, де було найбільше 5 бань. Найцікавіша зміна плану це дві вежі на західньому фасаді з XI—XII ст.

Дальші храми мають однаковий план — є трьохнавні з одною банею. Ці церкви київські та чернігівські мають, як підпори стовпи з хрещатим перерізом, тоді як у візантійських будовах були колони чи чотирохкутні стовпи. Стіни храмів зовні звичайно були прикрашені пілястрами та арками, деколи замість пілястрів були півколонки. Побіч з цими загальними формами зустрічаємо окремі відмінні деталі. В Києві у ц. Михайлівського Видубецького монастиря (1088) знаходимо на західньому фасаді одну округлу вежу. Велика Лаврська церква з р. 1073 має видовжений план з 6 підпорами та 3 полігональні апсиди. Біля неї побудована Мала Предтеченська церква (XI—XII ст.) має апсиди прикрашені півколонками.¹⁹⁾

Подібні півколонки на апсидах були знайдені при розкопах церкви „на Кудрявці“ XI—XII ст. При розкопах храму Спаса на Берестові (XI ст.) встановлено, що цей храм мав первісно одну чи дві округлі вежі на західньому фасаді, на апсидах були півколонки. На захованому мурі цієї будови залишилась трилиста арка, тут ця форма в перший раз з'являється в архітектурі князівської доби.²⁰⁾

З XII ст. залишилось декілька храмів. Ц. Михайлівського Златоверхого монастиря в Києві (1109 р.), з полігональними апсидами, первісно мала 5 бань та одну вежу на західньому фасаді. Про існування цієї вежі маємо свідоцтво св. Дмитра Ростовського, а в 1888 р. Сementовський викопав її фундамент. Ц. св. Кирила (1140 р.) має видовжений план з 6 підпорами. На малюнку з р. 1651 зображено руїни якоїсь церкви „на Щекавиці“, де бачимо півколонки на рештках мурів. Остання київська будова з цієї доби — Трьохсвятительська

¹⁸⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 38 та 37.

¹⁹⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 23, 52.

²⁰⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 19, 50. Брунов, *Беларуская архытектура XI—XII ст.*, Менск, 1928, т. 12.

церква з р. 1184 мала первісно півколонки на апсидах та стінах.²¹⁾

Будівництво в Чернігові починається майже одночасно з київським. Найстарша пам'ятка є катедра Спаса побудована в 1034 р. кн. Мстиславом чернігівським; є це майже єдина будова, яка планом наближується до храмів Царгороду (св. Апостолів в Солуні). Катедра має 5 бань над трьома навами. На західньому фасаді прибудовано в XII ст. округлу вежу. Дослідами Моргилевського встановлено, що ця вежа має техніку та матеріал XII ст. але не є органічно зв'язана з будовою храму.²²⁾ Ц. Єлецького монастиря датована р. 1060 має видовжений план з 6 підпорами та деякі чужі деталі. Віддавна була відома капітеля з півколонки прикрашена плетеним орнаментом. Раніш уважали, що ця капітеля походить з Борисоглібської церкви, але Моргилевський довів, що вона належала Єлецькій ц. Капітеля прикрашала півколонку уміщену зовні на мурі. Таких півколонок було шість, три на південному та три на північному мурі. У ц. Єлецького монастиря заховався і простий портал, а на стінах аркатурний фриз.²³⁾ З XII ст. походить Борисоглібська ц. яка має видовжений план та Пятницька. На апсиді останнього храму знаходимо рідку прикрасу: ряд висячих півколонок на консолях.²⁴⁾

На заході в галицько-волинському князівстві архітектура почала розвиватись в XII ст. Більшість пам'яток походить з цієї доби, декілька залишилось з XIII ст. З храмів Володимира-Волинського збереглася лише катедра побудована 1160 р. При реставрації в XVIII ст. храм був цілком перебудований, але маємо старий малюнок, який зображає його первісний вигляд. Катедра мала видовжений план, на західньому фасаді були дві чотирихкутні вежі, передсінок поміж ними був закінчений тимпаном. Руїни церкви „над Лугою“ в тому ж місті мають мурі прикрашені півколонками. У ц. св. Василя в Овручі з XII ст. були дві вежі на західньому фасаді, від яких після реставрації залишились лише низькі прибудови. Поміж вежами був вхід з порталом, стіни прикрашали складні пілястри та аркатурний фриз.²⁵⁾ Більшість київських храмів подібно як храми Царгороду, мала лише один західній вхід. Волинська катедра та храм в Овручі мають кожний по три входи.

Найбільше західніх елементів знаходимо в галицькій архітектурі.

З численних пам'яток тогочасного будівництва збереглась в цілості лише одна ц. св. Пантелеймона, тепер костел св. Станіслава в Галичі. Цей храм заснований біля 1200 р. побудований з тесаного каменя.

Крім головного західнього входу церква має ще бічний, обидва

²¹⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 58, обр. 17, обр. 44, обр. 21.

²²⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 16. Моргилевський, „Спасо-Преображенський собор в Чернігові“, Чернігів і північне Лівобережжя, Київ, 1928, ст. 170.

²³⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 24. Грабарь, *op. cit.* ст. 161. Моргилевський, Успенська церква, *op. cit.* ст. 199. Peleński, *op. cit.* обр. 79. Грабарь, *op. cit.* ст. 160.

²⁴⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 27, обр. 26. Грабарь, *op. cit.* ст. 157.

²⁵⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 62, ст. 25. обр. 34, обр. 63.

з порталами. Головний портал складається з двох пар колонок та двох округлих архивольт. Пеленський доказав, що перша пара колонок є молодша, бо закриває славянський напис XVI ст. Можливо, що ці колонки походять з реставрації XVIII ст. правдоподібно були вони зроблені за старими взірцями. Головна апсида прикрашена арками та 4 півколонками з різьбленими капітелями.²⁶⁾ Декорація ц. св. Пантелеймона відрізняється від прикрас київських та чернігівських храмів, але є типовою для галицької школи. Крім ц. Пантелеймона маємо матеріал з розкопів. Розкопано плани інших храмів, це були трьохнавні будови з 4 чи 6 підпорами, біля яких знайдено фрагменти декорації.

В місці „на Гробиськах“ знайшли капітелю півколонки та спірално закручену колонку. На руїнах „під Дібровою“ натраплено на фрагменти пласкорізьби та атичну базу колонки. Біля ц. Спаса знайдені відламки колонок. В румовищі „на Цвинтариськах“ викопано уламки атичної бази колонки. З ц. Благовіщення залишився фрагмент архивольти з портала та різьблена голова лева.²⁷⁾

В галицькій архітектурі знаходимо теж будови, які мають не візантійський трьохнавний план, а центральний. Ц. св. Ілії на Крилосі з половини XIII ст. має план ротонди з апсидою на сході та прямокутним передсінком на заході. Тут були відкриті рештки portalу: відламки колонок та різьбленої архивольти.²⁸⁾ Правдоподібно з кінця XIII ст. чи з початку XIV ст. походить церква в Лаврові. Досліди Мокловського та Соколовського встановили, що найстарша частина будови є ротонда з трьохлистою апсидою (головна апсида та бічні конхи). Цей план є типовий для атонських храмів XIII—XV ст., але церква має одночасно західні деталі: аркатурний фриз на апсиді та гостролуке склепіння. Ці форми вказують, що церква в Лаврові належить до переходної доби від стилю романського до готичного.²⁹⁾

З цивільного будівництва залишилися лише незначні рештки. Недалеко від Холма збереглися дві чотирикутні вежі з XII ст. побудовані з каменю. Білавінська вежа має два вікна з гострими арками (третє є ушкоджене), в мурі над вікном були знайдені рештки склепіння. Столпенська вежа має в середині сліди склепіння, західній вхід несе рамування з гостролукою аркою.³⁰⁾ Перша історична звістка про існування одної холмської вежі є в Іпат'євському літопису з р. 1259 з приводу її оновлення кн. Данилом.³¹⁾ Вежа в Дрогобичі мала аркатурний фриз та орнамент з цегли.³²⁾

²⁶⁾ Peleński, op. cit. ст. 193, обр. 9, обр. 10, обр. 17, обр. 18.

²⁷⁾ Peleński, op. cit. обр. 57, ст. 76, обр. 47, обр. 49, обр. 50.

²⁸⁾ Січинський, op. cit. обр. 29. Peleński, op. cit. обр. 52, ст. 82.

²⁹⁾ Mokłowski, Do dziejów architektury cerkownej na Rusi Czerwonej, Sprawozdania, т. VII, ст. 534.

³⁰⁾ Січинський, op. cit. обр. 77, ст. 29.

³¹⁾ Полное собрание летописей, т. II, ст. 157.

³²⁾ Січинський, op. cit. ст. 31.

IV.

В минулому розділі переглянуто дохований матеріал, який дослідники вважають за західні елементи. Завданням цього буде аналізувати ці чужі форми та показати, які саме з них витворились під західними впливами. Щоб не повторятись буду переглядати матеріал не за князівствами, а в такому порядку: план, конструкція та декорація будов.

Будівельний матеріал.

У візантійській архітектурі будували храми з цегли чи з цегли та каміння зєднаних шарами вапна. Так були побудовані храми київські та чернігівські, але всі церкви галицькі будовано з тесаного каміння. Цей спосіб будування був поширений на Сході: в Анатолії та на Кавказі, але не маємо підстав рахувати, що галицькі будівничі перебрали цю техніку з далекого Кавказу. З тесаного каміння будували і на Заході і можемо думати, що в Галичі були взірцями романські будови сусідніх земель.

План.

Більшість церков князівської доби зберегла візантійський план трьохнавної будови з трьома апсидами на сході та чотирма підпорами під банею. Цей план був поширений і в інших країнах з візантійською культурою: в Греції, Сербії, Вірменії. Вже в XI ст. деякі храми Київ та Чернігова мають план видовжений на захід таким способом, що окрім чотирьох центральних підпор, мають ще дві західні, на яких тримається хор. Візантійські храми були звичайно продовжені на схід так що мали ще один чотирикутник склепіння поміж вівтарем та центральними підпорами. В архітектурі князівської доби це склепіння було вилишене (є лише у кат. Спаса в Чернігові та ц. Василя в Овручі).³³⁾ Видовжений план з 6 підпорами мають такі храми: Київ — ц. Кирила, Велика Лаврська ц., ц. Михайлівського Золотоверхого монастиря, ц. „на Кудрявці“; Чернігів — ц. Єлецького монастиря, ц. Борисоглібська; Володимир-Волинський — катедра та ц. „над Лугою“.³⁴⁾

Була ця зміна плану переведена під західними впливами, як наподоблення романських базилік? Це припущення є можливе, бо якраз у храмів з видовженим планом знаходимо інші західні елементи (напр. Чернігів-Єлецька ц., Володимир-Волинський, катедра). На Сході базиліки були поширені в Малій Азії та на Кавказі. Архітектура князівської доби перебрала деякі форми східного будівництва напр. галерії навколо храму, але ці східні форми зустрічаємо у старших будов, де нема ані базилікального плану, ані західних елементів декорації.

³³⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 16, обр. 64.

³⁴⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 17, обр. 52, обр. 58, обр. 19, обр. 24, обр. 27, обр. 62, обр. 34.

Апсиди.

В архитектурі Х—ХІІІ ст. декілька храмів мало полігональні апсиди (Київ, св. Софія, Велика Лаврська ц., ц. Михайлівського Золотоверхого монастиря). Всі інші церкви мали апсиди півкруглі. Храми Царгороду мають в більшості лише одну багатокутну апсиду (св. Софія, ц. Івана Студита, ц. св. Ірини, ц. св. Теодори, Кахріє-Джамі, Кіліссе-Джамі, Кодья-Мустафа-Паша)³⁵⁾ В інших місцях візантійської культури знаходимо три полігональні апсиди (Неа-Моні, Дерє-Агси, Нікея Коїмесіс, Атени Капнікареа, ц. св. Теодори, Самарі) чи головну апсиду багатокутну, а бічні півкруглі (Солунь св. Софія, Бардіас, Трапезунт св. Софія).³⁶⁾ Півкруглі апсиди вживались у Царьгороді, але ця форма була головно поширена в Греції та у Вірменії, де звичайно були три такі апсиди.³⁷⁾ Більшість будов Херсонесу мало три півкруглі апсиди. Можна твердити, що для храмів самого Царгороду типовою була полігональна апсида, а в будівництві Солуня, Греції та грецьких чорноморських колоній вживали три півкруглі апсиди, чи середню багатокутну а бічні півкруглі. В романській архитектурі полігональна апсида зустрічається дуже рідко. Скрізь була поширена півкругла форма, яку бачимо в Італії, Німеччині, Польщі та Угорщині. Півкругла форма апсиди в архитектурі князівської доби правдоподібно походить разом з планом з грецьких колоній, точніше з Херсонесу. Приходимо до таких висновків, бо цю форму апсиди знаходимо вже у найстарших храмах (Київ, ц. Десятинна, Чернігів, кат. Спаса).³⁸⁾

Підпори.

У царгородських храмів баня була оперта на колонах чи на стовпах округлої та полігональної форми. У Вірменії, Грузії, в Трапезунті знаходимо складні підпори: стовпи з пілястрами чи півколонками з боків (Трапезунт: св. Софія, Панагія; Кавказ: Рісунда, Лехне, Мокві, Нікорсмінда³⁹⁾). В романській архитектурі стовпи теж поступово набувають складнішої форми, багато будов має підпори з хрещатим перерізом. Були це стовпи з пілястрами (Trier sn Mathias, Польща Koscielce) чи з півколонками (Польща op. Sulejowskie, Угор-

³⁵⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 38, обр. 52, обр. 58. Salzenberg, *Die altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel*, Berlin, 1854, т. II. Gurlitt, *Konstantinopls Baukunst*, таб. 6, таб. 9. Wulf, *Altchristliche und bysantinische Kunst*, Berlin, ст. 475, ст. 483, ст. 391.

³⁶⁾ Wulf, *op. cit.* ст. 466, ст. 392, т. 451. Millet, *L'école grecque dans l'architecture bysantine*, Paris, 1916, обр. 145, обр. 42, обр. 32. Wulf, *op. cit.* ст. 387, ст. 482.

³⁷⁾ Wulf, *op. cit.* ст. 453. Salzenberg, *op. cit.* таб. 39. Кондаков и Толстой, *Русския древности*, Петербург, 1891, т. IV, обр. 48, обр. 50, обр. 57.

³⁸⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 15, обр. 16.

³⁹⁾ Wulf, *op. cit.* ст. 482. Texier-Pullan, *L'architecture bysantine*, Londres, 1864, обр. 67. Кондаков, *op. cit.* обр. 50, обр. 48, обр. 44, обр. 57.

щина Nagy-Karoly).⁴⁰⁾ Цю складну форму підпор можемо вважати за типово романську. В нашій архітектурі князівської доби знаходимо майже у всіх будов стовпи з хрещатим перерізом. Звідкіля прийшла ця форма — зі Заходу чи зі Сходу? В XI ст. на Заході якраз переходив цей процес диференціації архітектурних форм, а найстарші храми Київва вже мають складні підпори. Тому що поруч з цим бачимо у цих будов деякі східні форми (напр. галерії, поділ вівтаря), можемо думати, що стовпи з хрещатим перерізом дістались сюди зі Сходу, де ця форма була вже розповсюджена, а не з романського будівництва.

Вежі.

В історії архітектури X—XIII ст. одним з найцікавіших питань є походження веж. Вже у св. Софії в Київві знаходимо дві вежі на західньому фасаді, одну з XI, а другу з XII ст. Одну вежу на західньому фасаді знаходимо у цілому ряду пам'яток: Чернігів-кат. Спаса, Київ-Михайлівський Видубецький монастир, Михайлівський Золотоверхий мон., ц. Спаса на Берестові (у двох останніх існування веж стверджено при розкопках). Всі ці вежі були округлі, лише у Видубецького монастиря була чотирихкутна. Кат. у Володимирі-Волинському та ц. Василя в Овручі мали на фасаді по дві вежі.⁴¹⁾ Найчастіше вежі зустрічаються в архітектурі Київва, звідкіля правдоподібно поширились до інших князівств.

Вежі були цілком невідомі у візантійській архітектурі, так що могли дістатися до будівництва князівської доби лише зі Заходу. В західній Європі від Каролінської доби будували вежі сполучені з храмом. У Франків вежі з'являються від VIII ст., в IX ст. вони поширюються в Німеччині.⁴²⁾ Розрізняємо декілька типів веж за їх призначенням. Найскорше витворилися центральні вежі над перехрестям головної нави та трансепту, які були звичайно полігональні. В Каролінській добі повстає другий тип вежі зі сходами (Treppentürme), звичайно округлої форми, які були уміщені симетрично на фасаді. У найстарших будов вежі були приміщені по боках вівтаря (мон. Fulda VIII ст.). Німецькі катедри з двома вівтарями мали по дві пари веж (Heidelberg sn. Michael, Köln sn. apostolen, катедри Worms Mainz, Speier).⁴³⁾ Але найчастіше вживали вежі на західньому фасаді, фасад з двома вежами та входом поміж ними був характерним для романської архітектури. Ця форма причілку розвинулась в X ст.

⁴⁰⁾ Dehio-Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart, 1892, обр. 314. Sprawozdania komisji, т. I, таб. 11. Helfert, Atlas kirchlichen Denkmäler in Österreich. Kaiserstaate, Wien, 1872, т. 7. Sprawozdania, т. I, таб. 5.

⁴¹⁾ Січинський, оп. cit. обр. 38, обр. 16, обр. 23, обр. 58, обр. 50, обр. 62, обр. 64. Грабарь, оп. cit. обр. 164, 176.

⁴²⁾ Dehio, Geschichte der deutschen Kunst, Berlin-Leipzig, 1919, т. I, ст. 73.

⁴³⁾ Frankl, Romanische Baukunst, Wildpark-Postdam, обр. 107, обр. 82. Dehio-Bezold, оп. cit. таб. 166, таб. 164.

Найчастіше вживалася в XII ст., а пізніше була у кожного більшого храму. Романські вежі були гранчасті, лише в Рейнській окрузі заховалась округла каролінська форма. Округлі вежі знаходимо у таких німецьких храмів: Worms sn. Paul (1016), Trier (1060), Limburg (1025), Laach Abteikirche (1100), Paderborn та деяких будов XII—XIII ст.⁴⁴⁾ Більшість німецьких костелів мала дві чотирохкутні вежі на західньому фасаді. Однакову форму фасаду знаходимо в Чехії (Прага, sv Jiří), Угорщині (Lebeny), Польщі (Czerwinsk, Opatowicy), Італії (Como sn. Abondino), Франції Caen sn. Etienne), Швеції, (Lund).⁴⁵⁾ Менші храми мали лише одну вежу на західньому фасаді над входом. Так були розміщені вежі в малих костелах XII—XIII ст. в Німеччині. Подібні вежі часто бували в шляхоцьких костелах в Чехії (Vroutek, Libčevsi, Kyje).⁴⁶⁾ Одну вежу над входом мали храми Англії та Далмації.

У візантійській архітектурі південних слов'ян на Балкані знаходимо вежі, які напевно були витворені під романськими впливами. В Сербії храми Петра та Павла на Білому Полі (XII.), та св. Юрія в Берані (XIII ст.) мають по дві вежі на західньому фасаді. Церкви монастирів Жича та Сопочани мають кожна одну вежу.⁴⁷⁾ Ці вежі прикрашені лізенами та аркатурним фризом мають романський характер. В Італії будували вежі-дзвіниці звичайно окремо біля храму. Вежі були типовою формою романського стилю. Їх будівництво поширилося в XI—XII ст., з цього часу походять і вежі в українській архітектурі.

Тому що ані в Візантії чи в Греції, ані на Сході — на Кавказі не знаходимо таких веж, можемо твердити, що ця архітектурна форма перейшла до будівництва князівської доби зі заходу з романського стилю. Заховані вежі київські, чернігівські та волинські мають звичайно округлу форму. Таку форму знаходимо в романській добі лише в німецькому будівництві над Райном. Це отже єдина країна звідкіля могли взяти за взірець округлу форму вежі. В середній Європі не знаходимо прикладів цієї форми, які б вказували її шлях на схід. Поки що не можемо вирішити, яким шляхом прийшла ця форма вежі аж до київської архітектури. Друге питання — до якого типу належать вежі в українській архітектурі. Всі заховані вежі мали сходи на хори. Видно, що первісно вони були побудовані, як „Tgerpentürme“, лише пізніше деякі вживались, як дзвіниці.

---

⁴⁴⁾ Rave, Romanische Baukunst am Rhein, Bonn, 1922, таб. 7. Dehio-Bezold, op. cit. таб. 164, таб. 48. Dehio, op. cit. ст. 61, ст. 145.

⁴⁵⁾ Birnbaum, Romanské umění, Dějepis výtvarného umění v Čechách, sv. I, obr. 15. Helfert, op. cit. таб. 13. Sprawozdania komisji, IV т., таб. 11, т. VI, таб. 1. Frankl, op. cit. obr. 170. Michel, L'histoire de l'art, I т., 2 част., ст. 449, ibidem, таб. 533.

⁴⁶⁾ Birnbaum, op. cit. ст. 35.

⁴⁷⁾ Окуневъ, Нѣкоторые черты восточныхъ вліяній въ искусствѣ южныхъ словянъ. Сборникъ в честь Zlatarski, Софія, 1925. Окуневъ, Столпы св. Георгія, Прага, 1927.

Вікна.

Для візантійської архітектури типовими були сполучені вікна, ця форма була поширена в Царгороді, Солуні, Греції та Сербії (напр. Царгород Паммакарістос, Атени ц. св. Теодора, Фокіда ц. св. Луки, Охрид ц. св. Софії).⁴⁸⁾ В Греції виступала особлива форма вікон: середня частина вікна була закінчена півкольною аркою, а бічні частини — половинами такої арки. Подібне вікно бачимо в ц. Василя в Овручі.⁴⁹⁾ Деколи стріваємо в візантійській архітектурі вікна з профільованим обрамуванням (Солунь ц. Апостолів).⁵⁰⁾ Ця остання форма була дуже поширена на заході.

В романському будівництві розрізняємо два типи вікон 1) рами зрізані на зовні та до середини, та 2) рами зрізані до середини, а ззовні прикрашені профільованим рамуванням. Перший спосіб вживали в Німеччині та північній Італії, другий у північній Франції та південній Італії. В архітектурі східних та південних слов'ян був поширений другий спосіб. Збереглося дуже мало старих вікон X—XIII ст. більшість була перероблена. Майже всі заховані вікна закінчені півкольною аркою і мають профільоване обрамування. (Київ — св. Софія, Видубецький Михайлівський монастир, ц. Кирила, ц. Спаса на Берестові).⁵¹⁾ При цих старших храмах можемо скорше припустити візантійське походження, як шукати взірці в Італії чи Франції.

Порти.

Характерними для романського стилю були багато прикрашені входи-порти, які складались з колонок та різьблених архивольт. Таких портів зовсім нема у візантійській архітектурі, де вхід мав звичайно лише прямокутну раму. В будівництві Вірменії бачимо деколи колонки по боках входу, але це не були справжні розвинені порти, як в романській архітектурі. В романському стилі багаті порти розвиваються рівнобіжно з розчлененням інших архітектурних форм. Розвиток портів, як і інших форм романського стилю проходив головню в Італії та Франції, а звідтіля поширювався до сусідніх земель. В Німеччині ще в XI ст. входи мали просту раму з півкруглим закінченням.⁵²⁾ Можемо твердити, що існування портів свідчить про безперечний романський вплив.

В нашій архітектурі князівської доби знаходимо портал у Єлецькій ц. в Чернігові, який має найпростішу форму, лише профільовану раму без колонок (порів. Польща к. Stare Miasto pod Koninem).⁵³⁾ Подібне

⁴⁸⁾ Gurlitt, op. cit. таб. 9e. Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano, 1903, обр. 27. Diehl, Manuel d'art bysantin, Paris, 1910, обр. 203. Filow, Die Alt-bulgarische Kunst, Bern, 1919, обр. 8.

⁴⁹⁾ Січинський, op. cit. обр. 63.

⁵⁰⁾ Texier-Pullan, op. cit. таб. XIV.

⁵¹⁾ Січинський, op. cit. обр. 37, обр. 59, обр. 56, обр. 48.

⁵²⁾ Woerman, Geschichte der Kunst, Leipzig-Wien, 1918, т. III, ст. 94.

⁵³⁾ Peleński, op. cit. обр. 79. Sprawozdania т. 4, таб. 7.

просте обрамування має портал ц. Василя в Овручі.⁵⁴⁾ Багатий матеріал знаходимо в галицькій архітектурі. Існування порталів в цьому будівництві підтверджують заховані портали ц. Пантелеймона та рештки порталів з інших будов. Головний портал ц. Пантелеймона можна рахувати за визначну пам'ятку і в архітектурі західньої чи середньої Європи, а тим більше Європи східньої. Цей портал, що знаходиться на західній стіні, має по дві колонки з кожного боку та дві півкруглі архивольти нагорі⁵⁵⁾ Портали з подібним планом та близькими деталями стріваємо у романських будов (Італія Lucca sn. Giovanni, Німеччина Andernach 1200 р., Семигород Karlsburg XII ст)⁵⁶⁾ Однакове розміщення та інші деталі бачимо теж в багатьох костелах (Франція sn. Martin le Beau; Штирія Sekkau XII ст.; Wells XII ст. Hecklingen Чехія Zaboř, Польща Czerwinski).⁵⁷⁾ Мусимо признати, що по планам і деталями цей головний портал є типово романський. Антична база ужита на колонках цього portalу здобула в романській добі спеціальну прикрасу на кутах. Ця прикраса мала геометричну чи рослинну форму. База portalу ц. Пантелеймона має просту прикрасу в формі листків. Колонки цього portalу мали капітелі коринтської та кубічної форми, що були поширені в романському стилі.

Зупинимось тут на формі та орнаменті капітелів. Більшість їх в архітектурі князівської доби походить з порталів, внутрішні підпори голівок не мали. Різьблені капітелі колон в середині будови має лише кат. Софії в Києві, це капітелі кубічної форми прикрашені хрестами та листами. У візантійському мистецтві вживалося декілька форм капітелів. Головними формами були коринтська капітель з рослинним орнаментом (акантове листя), та кубічна з плескатим, неглибоким, ніжно вирізаним орнаментом. Часто зустрічається спеціально візантійська „імпостна“ голівка у формі зрізаної піраміди, прикрашена плоскорізьбою. (Царгород ц. Теотокос, Солунь св. Дмитро, Єскі-Джума, Ravenna — sn. Apollinario Nuovo, sn. Vitale). У Вірменії була поширена кубічна голівка прикрашена плетінням та геометричним орнаментом (кат. Ani, Zwartnotz).⁵⁸⁾

В романському мистецтві вживали подібні форми капітелів: голівка в формі кошика з листками аканту, здегенерована коринтська. Інші форми були геометричні: пірамідальна, кубічна, ця була типова для німецького романського будівництва. За типово романські вважають головки з фігуральним орнаментом, одночасно були поширені капітелі прикрашені плетінкою. Капітелі головного portalу ц. Пантелеймона мають численні аналогії в західньому мистецтві; кубічна

⁵⁴⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 63.

⁵⁵⁾ Peleński, *op. cit.* обр. 9, обр. 10, обр. 11, обр. 13, обр. 14.

⁵⁶⁾ Venturi, *Storia dell'arte italiana*, Milano, 1904, обр. 844. Dehio-Bezold, *op. cit.* обр. 293. Helfert, *op. cit.* т. 2.

⁵⁷⁾ Baum, *Romanische Baukunst in Frankreich*, Stuttgart, 1910, ст. 142. Helfert, *op. cit.* т. 2, т. 69. Meier, *Die romanische Portale zwischen Weiber u. Elbe*. Heidelberg, 1911, обр. 26. Birnbaum, *op. cit.* обр. 29. *Sprawozdania* т. IV, т. 11.

⁵⁸⁾ Salzenberg, *op. cit.* т. 35. Brehier, *L'art bysantin*, Paris, обр. 10. Texier-Pullan, *op. cit.* обр. 23. Colosanti, *L'art bysantin en Italie*, Milan, т. 23, 48. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918, обр. 355, обр. 111.

голівка: Німеччина Quedlinburg, Essen, Augsburg, Hildesheim, Steiermark, Strassengel; коринтська капітеля: Італія Lucca sn. Giovanni, Німеччина Straubing sn. Peter, Corvey.⁵⁹⁾

Дві колонки цього portalу є гранчасті, дві інші мають форму спона колонок з вузлом посередині. Подібну форму колонок знаходимо у будовах Італії (Ferrara) чи в Австрії (Mödling).⁶⁰⁾

В романській архітектурі зустрічається деколи інша деталь з цього portalу: це зрізані грані стін поміж колонками (Regensburg Schottenkirche, Kärnten sn. Paul, Schloss Tyrol).⁶¹⁾ Схеми portalу була більш менш однакова в цілій області романського стилю і лише окремі деталі допомагають встановити взіреть чи вплив, який мав значіння для певної пам'ятки. Не маємо ніяких відомостей, який круг романського мистецтва впливав на розвиток галицької архітектури XII ст., тому мусимо звертати увагу і на малі деталі. Над капітелями головного portalу є ізимс прикрашений плоскорізним орнаментом, який складається з плетіння та пальмет. Різьба цього ізимса та спідньої архивольти мають подібний рослинний орнамент. Ці взори вживались часто у візантійському, і в романському мистецтві, так що на основі самих тільки їх не можемо вирішити, до якого стилю належить пам'ятка. Треба брати під увагу і техніку праці. Пеленський каже, що різьби св. Пантелеймона були виконані візантійською технікою, а не романською, про що свідчить спосіб означення головних пунктів орнаменту глибокими дірами. Крім того листи пальмет не заокруглені по романському способу, але плескаті, обмежені гострими лініями, як це робили на сході. Бічний портал ц. Пантелеймона є простіший, має дві колонки по боках та одну півкруглу архивольту (порів. Угорщина sn. Jak, Німеччина Windberg, Naumburg)⁶²⁾ Капітелі цього portalу мають форму і орнамент подібний до капітель головного portalу. Але праця є грубша, замість аканту є гладкі листи, все виказує, що тут працював інший майстер, а не декоратор головного portalу.

З галицької архітектури збереглися ще деякі рештки різьби. „На Гробиськах“ була знайдена капітеля, форма якої є подібна до голівки бічного portalу. Ця капітеля коринтського типу, прикрашена рядом грубого листя та волютами походить з portalу чи півколонки фасада (порів. Німеччина Worms, Otterberg, Італія Gallian Chiesa pievana)⁶³⁾ Рештки архивольти з ц. Ілії на Крилосі та з ц. „на Церквиськах“ прикрашені різьбою (плетіння та листя) орнамент якої наближується до архивольти головного portalу. Близько ц. Спаса та

⁵⁹⁾ Dehio-Bezold, op. cit. т. 311. Helfert, op. cit. т. 14, обр. 9. Venturi, op. cit. обр. 844. Fastenau, Romanische Bauornamentik in Süddeutschland, Strassburg, 1916, т. XII. Frankl, op. cit. обр. 49.

⁶⁰⁾ Fastenau, op. cit. т. X. Ricci, Romanische Baukunst in Italien, Stuttgart, 1925, обр. 72.

⁶¹⁾ Dehio, op. cit. ст. 235. Helfert, op. cit. т. 80, т. 69.

⁶²⁾ Peřeński, op. cit. обр. 15, обр. 16. Helfert, op. cit. т. 80. Fastenau, op. cit. т. 15. Dehio-Bezold, op. cit. т. 307.

⁶³⁾ Peřeński, op. cit. обр. 57. Fastenau, op. cit. т. 31, т. 33. Rivoira, op. cit. обр. 221.

в руїнах „на Гробиськах“ були знайдені відломки спірально закручених колонок. Подібні колонки вживались у романському мистецтві в вікнах чи порталах. В румовищі „на Церквиськах“ відкрили кам'яну голову лева. Голови левів вживались на порталах при основі архивольти, і найбільше були поширені в Ломбардії (Vescobano Badia, Sienna sn. Antimo.⁶⁴) Правдоподібно ця знайдена голова лева теж прикрашала портал.

Скульптурна декорація ц. Пантелеймона та рештки різьби з інших галицьких храмів мають подібний характер та техніку. Взірці орнаменту вживались в архитектурі візантійській та романській однаково часто. Техніка різьби є близька до візантійської, але уміщення на порталах є спосіб романський. Можемо твердити, що всі ці галицькі пам'ятки належать до одної архитектурної школи, яка зєднала візантійські та романські риси. Найкращу працю викazuje головний портал ц. Пантелеймона, бічний портал та рештки різьби опрацьовані грубше. Головний портал має численні аналогії в будівництві середньої та західньої Європи. Але ці аналогії знаходяться в окремих будовах у різних країнах, так що тяжко вирішити звідкіля походять взірці чи будівничі цього храму. Більшість аналогій вказує на Ломбардію та південну Німеччину.

Декорація стін.

Для візантійських храмів типовою була прикраса зовнішніх стін пілястрами та арками. Ці сліпі аркади в храмах Царгороду відповідають внутрішньому плану будови (Царгород Кіліссе Джамі, Месемврія св. Іван, Сербія Чучер, Люботень)⁶⁵) Лише деякі київські храми зберегли, цю типову візантійську декорацію стін. (Київ — Лаврська ц. Чернігів — кат. Спаса). Арки часто зустрічаються в романській архитектурі на Заході. В Італії луки були на фасадах, в Німеччині найчастіше на апсидах. Але для романського будівництва були типовими півколонки, які у більшості будов замінили пілястри.

Ці півколонки без капітелів т. зв. лізени, які прикрашали звичайно апсиди італійських храмів, дослідники вважають за типово ломбардську декорацію. У візантійській архитектурі рідко знайдемо півколонки на фасадах (Царгород Будрум Джамі, Солунь Казанджілар).⁶⁶) У Вірменії натомість вживали їх скрізь, часом подвійні (Ані кат. ц. св. Григорія, Талін).⁶⁷) В архитектурі київській вже знаходимо півколонки замість пілястрів, звичайно приміщені на стінах (ц. „на Щекавиці“, ц. „на Кудрявці“, Спас на Берестові, Предтеченська та Трьохсвяти-

⁶⁴) Petęnski, op. cit. обр. 52, обр. 50, обр. 47, обр. 57, обр. 50. Venturi, op. cit. обр. 70, обр. 738.

⁶⁵) Millet. op. cit. обр. 73. Filow, op. cit. обр. 20. Millet, L'ancien art Serbe, Paris, 1919, обр. 113, обр. 119.

⁶⁶) Diehl, op. cit. обр. 201, обр. 196.

⁶⁷) Strzygowski, op. cit. ст. 20, ст. 352, ст. 350.

тельська ц. в Лаврі).⁶⁸⁾ З Єлецької ц. в Чернігові заховалась капітеля, яка без сумніву походить з півколонки (один бік є гладкий). Голівка ця є кубічна, прикрашена плетінкою, так що наподоблює романські взірці (порів. Hildesheim sp. Michael).⁶⁹⁾

Звідкіля прийшов цей спосіб прикрашення стін півколонками, зі Сходу чи зі Заходу? На Сході у Вірменії в XI ст. півколонки прикрашали тільки горішню частину фасада, а в архітектурі київській тягнулись аж до фундаменту. В ц. Спаса на Берестові, Трьохсвятительській та Предтеченській в Києві півколонки оздоблювали апсиди. Це звичайна декорація апсид романських храмів, якої зовсім не бачимо у Вірменії. Ц. Пантелеймона в Галичі має апсиду подібно прикрашену півколонками. Півколонки на головній апсиді заховались цілі з капітелями та базами, півколонки бічних апсид можливо не мали капітелів, бо зразу над ними бачимо сліди арки. Головна апсида має 4 півколонки з різьбленими капітелями, подібними до капітелів головного порталу. Капітелі мають однакову форму, але відрізняються орнаментом, перший має один ряд гладкого листя та волюти, другий — два ряди листів та дві пари волют, третій та четвертий — три ряди закручених листів, які перетворились у волюти. Колонки мають аттицькі бази. Стіни ц. Василя в Овручі та ц. „над Лугою“ в Володимирі-Волинському прикрашені складною формою півколонк сполучених з пілястрами.⁷⁰⁾ Тому що разом з півколонками знаходимо на будовах декоративні форми безперечно романські (аркатурний фриз у ц. Єлецької в Чернігові), можемо твердити, що ця форма прийшла до нас зі Заходу, а не зі Сходу.

Апсида Пятницької ц. в Чернігові була оздоблена висячими півколонками з малими консолями, зеднаними на горі простим профільованим гзімсом. Висячі півколонки подибуємо деколи в романському будівництві на зовнішніх стінах. Але це є окремі випадки, при яких можна думати, що згадана прикраса повстала зі звичайних півколонк при перебудові. (Сербія Врачевшніца, Італія Tigliole sp. Lorenzo, Barga)⁷¹⁾ Подібне походження можемо припустити і у півколонк Пятницької ц.

В західній архітектурі фасад часто був поділений на три частини двома вежами та входом поміж ними. Подібний спосіб розділення фасаду бачимо у кат. в Володимирі-Волинському. Це вже типово романський спосіб, який не зберіг нічого від первісних візантійських фасадів.

Дослідники зараховують аркатурний фриз до типово романських форм. На Сході не знаходимо його ані в старохристиянському, ані у візантійському мистецтві. Ця форма прикраси поширилась головно

⁶⁸⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 44, обр. 19, обр. 50. Лашкаревъ, *Кіевская архитектура X—XII ст.* Труды III Археолог. съѣзда т. 1. ст. 272, 266.

⁶⁹⁾ Грабарь, *op. cit.* ст. 161, Dehio-Bezold, *op. cit.* обр. 297.

⁷⁰⁾ Січинський, *op. cit.* обр. 64, обр. 63, обр. 34.

⁷¹⁾ La Serbie glorieuse, Paris, 1917, обр. 45, Venturi, *op. cit.* обр. 14, обр. 739.

в Ломбардії, де вперше з'являється у св. Амброзіо в Мілані. В XI—XII ст. аркатурний фриз є знаком ломбардської школи. Вплив ломбардського будівництва сягав скрізь, де існувала ця форма, в Німеччині, Далмації, Сербії.⁷²⁾ В Італії він звичайно прикрашав апсиди, деколи був на фасадах. В Німеччині в XII—XIII ст. майже не знайдемо костела, який би не мав цієї прикраси, вона тягнеться скрізь: на апсидах, на стінах, на вежах, на тимпанах (Worms, Bamberg, Königslutter, Laach, Dietkirchen, Koblenz sn. Kastor, Knechtsteden).⁷³⁾ Правдоподібно з Німеччини аркатурний фриз переходить до Чехії (Vines, Řeznovice, Tismice, Praha sv. Jana na Zabradlí), до Польщі (Sandomierz), Угорщини (sn. Jak).⁷⁴⁾ Існування цієї декоративної форми свідчить рішуче про романський вплив. В архітектурі князівської доби натрапляємо на рештки аркатурного фриза у Єлецької ц. в Чернігові на стінах та у ц. Василя в Овручі на західньому фасаді.⁷⁵⁾ Ця будова має ще одну прикрасу: це зубчастий гзімс, що тягнеться в двох рядах по стінах, вежах та підбаннику. Він уживався в візантійській архітектурі. Але у ц. Василя в Овручі можемо вважати цей гзімс за романську форму, бо тут він супроводить аркатурний фриз, чого не бувало ніколи у візантійському мистецтві.

В романському будівництві зубчастий гзімс був особливо поширений у Німеччині, де він завжди виступав разом з аркатурним фризом, звичайно над ним (Worms, Bamberg, Klosterneuburg, Altenstadt, Illmunster).⁷⁶⁾

Центральні будови.

Питання будов з центральним планом в архітектурі князівської доби було докладно розроблене Січинським в праці „Ротонди на Україні“. Автор шукає їх джерела в будівництві грецьких кольоній і за взірці наводить будови Херсонесу. Обидві відомі центральні будови ц. Ілії на Крилосі в Галичу та ц. в Лаврові мають декоративні форми західнього характеру. Ці будови є типовим прикладом архітектури князівської доби, тим що зєднують візантійський план з декорацією романського та готичного стилю.

V.

При аналізі архітектурних форм треба було розглядати кожну форму окремо, щоб легше знайти аналогії. Залишається зробити тепер підсумки і дати загальну характеристику української архітектури X—XIII ст.

⁷²⁾ Mâle, *L'art allemand et l'art français en moyen age*, Paris, 1918, ст. 62—63.

⁷³⁾ Rave, *op. cit.* обр. 58, Dehio-Bezold, *op. cit.* обр. 227, обр. 216, обр. 220, Rave, *op. cit.* обр. 98, обр. 31, обр. 72.

⁷⁴⁾ Birnbaum, *op. cit.* обр. 17, обр. 3, обр. 10, ст. 39. *Sprawozdania*, т. 2, таб. 7. Dehio-Bezold, *op. cit.* т. 232.

⁷⁵⁾ Січинський, *op. cit.* ст. 19, обр. 63.

⁷⁶⁾ Dehio-Bezold, *op. cit.* обр. 227, обр. 232, обр. 231.

У всіх князівствах поширився типовий візантійський план трьохнавної будови з трьома апсидами та центральною банею. В деяких випадках цей план був видовжений на спосіб базилики, правдоподібно під романськими впливами. Складні підпори, які звичайно вживались у храмах X—XIII ст. були запозичені певно з грецького будівництва. Про походження веж можемо твердити, що вони повстали під впливом романської архітектури. Взірцями для них могли бути лише вежі Райнської області бо ніде інде не заховалась округла форма. Найбільше відбився західній вплив у зовнішній декорації стін. Безперечно романське походження мають портали тогочасних храмів. Ця форма входу витворилася в романському мистецтві і лише звідтіля могла попасти до нашої архітектури князівської доби. Типово романською формою декорації є аркатурний фриз. Характерними для романського стилю були півколонки замість пілястрів на стінах та апсидах.

Галицькі храми мали пластичну декорацію, орнамент якої був подібний до романського, але техніка праці була візантійська.

Якими шляхами приходили ці західні впливи? До князівства Київського та Чернігівського романські форми мусли дістатись з Німеччини чи Австрії. В сусідній Польщі в XI ст. мало романське мистецтво ще мале значіння, так що не могло впливати на архітектуру інших країн. Романський вплив не міг прийти з півдня з Балкану, бо там панував стиль візантійський. Взірці нових романських форм мусимо шукати далі в середній Європі. По сто роках галицька та волинська архітектура могла перебирати нові форми з Австрії, Польщі чи Угорщини. Угорщина довго знаходилась під візантійськими впливами, які пізніше були замінені ломбардськими. Так само в Польщі переважав з початку візантійський стиль. Лише в XII ст. Польща цілком входить у сферу романського мистецтва. Більшість храмів будували там чужинці німці та французи, тому знаходимо там взірці будівництва різних шкіл та країн. При розгляді галицької архітектури треба брати під увагу положення мистецтва в сусідніх землях: візантійські традиції Угорщини та еkleктизм Польщі.

Правдоподібно, що чужі майстри будували ц. Пантелеймона в Галичі, але не може це відноситись до всіх галицьких церков. (Були знайдені фундаменти та фрагменти декорації приблизно з 30 храмів). Скорше має рацію Пеленський, який твердить, що в XII ст. існувала в Галичі власна архітектурна школа, яка сполучила візантійський план і конструкцію з романською декорацією. На цю школу безперечно мали вплив і архітекти-чужинці, які працювали в Галичі, і мистецтво сусідніх земель.

Архітектура князівської доби була відмінна від візантійського будівництва. Тут проходив процес перерібки основного стилю. Принесені сюди взірці були пристосовані до місцевого смаку та вимог. План і конструкція візантійських будов добре надавалися для православного храму, тому тут не бачимо більших змін. Але гладкі стіни візантійських церков давали багаті можливості для зміни.

Архітекти князівської доби використали це і почали прикрашати стіни, вживаючи західні романські деталі. У візантійському будівництві

зовнішня оздоба стін відповідала внутрішньому розподілу будови. В архітектурі князівської доби ці прикраси не вязалися з внутрішнім планом, а були чисто декоративні. Для романського стилю характерним є розчленення будови. Будова тут є організмом зложеним з численних окремих частин, які зєднані спільною ідеєю храму. В романському мистецтві існувало багато шкіл, але всі ці пам'ятки, часом ріжноманітні на перший погляд, мають спільний характер. В архітектурі князівської доби спостерігаємо подібний процес диференціації, який характеризує романське мистецтво. Це розчленення відбилось головнo в зовнішній декорації будов.

Як у західній Європі просте мистецтво Каролінське та Оттонське замінило більш розвинуте мистецтво романське, так і в Європі східній візантійський стиль поступово уступав місце новому, який витворився під впливами Сходу та Заходу. Було це мистецтво візантійське в своїй основі, романське загальним характером декорації, "романізоване візантійське", як назвав його Антонович.

Наша архітектура князівської доби, висунена найдалі на периферію Європейського мистецтва, не була відрізана від загального розвитку цього мистецтва. А географічне положення України на межі західної та східної культури додало будівництву князівської доби своєрідности, якою воно відрізняється від мистецтва інших народів візантійського чи романського стилю.

Dr. L. Kraskovska :

Occidental Influences in the Architecture of the Time of Princes (XI—XIII th cent.).

(Summary).

The author has the aim to trace the architectural features of occidental origin in the Ukrainian art in the XI—XIII-th centuries.

The views of ukrainian and foreign investigators on this problem are referred to first. Further, the author records and explains the data on architecture which are found in annals and chronics. In further chapter the author makes a survey of foreign features which were conserved in the architecture of the Kiev and Chernyhiv principedom from the XI—XIII th centuries and in that of the Galician-Volynian principedom from the XII—XIII th centuries. The author analyses these foreign elements and indicates analogous features in occidental and oriental art the sequence of the forms investigated being: plan, construction and decoration of buildings.

From this analysis the following conclusions are arrived at: The architecture of the old Time of Princes has retained the Bysantinic plan and construction, but has complemented this Bysantinic design with

occidental decorations. The builders have covered the smooth walls of temples with ornaments taken from Roman art. The change in plan which consisted in an elongation of buildings has probably arisen under the influence of occidental basiliques. A complex form of supports was probably brought together with plans from Greek colonies on the shores of the Black sea. The steeples are without doubt of occidental origin because they were unknown in Byzantinic art. Their models can be sought only in the architecture of the Rhine region, because nowhere else the round form was conserved. The decorative elements, such as carved portals, semicolumns and arch freses are of occidental origin.

These occidental elements in the Kiev and Chernyhiv architecture could have been brought only from the architecture of Central Europe, because the Roman art was not widely spread in neighbouring countries – Poland and Hungary – in the XI-th century.

The monuments of the Galician-Volynian princedom from the XII-th century have most analogies in the German and Lombardian architecture. However, these analogies do not permit to establish with certainty from where the models of Galician architecture were borrowed.

Др Олег Кандиба:

Старша мальована кераміка в Галичині.

Поширення дунайського або паскового неоліту сягає далеко поза межі самого водозбору Дунаю. На заході він займає Порейня, на півночі горішній і середущий біг Ельби та Одри, і сягає по Вислі майже до її гирла. На сході, заступлений „волютовою“ керамікою Галичини та багатю Трипільською культурою, шириться він вздовж Пруту, Дністра і Богу і сягає середнього Дніпра, переходячи навіть частинно на Чернігівщині і Полтавщині на лівий його беріг. Область ця, якої осередковою артерією є Дністер, культурно тісно звязана з Подунав'ям і в звязку з ним її належить розглядати.

Західньо-українська або галицька мальована кераміка не є ніякою місцевою групою. Це скорше інтензивне осередне ядро культури, яке стояло в тіснішому звязку з подунайською областю. В цьому лежить значіння цих пам'яток для досліду української мальованої кераміки взагалі.

Цей причинок є частиною загального опрацювання галицької мальованої кераміки і спирається на студіях матеріялу у львівських, берлінських та віденських музеях в рр. 1928—1931.

Дотеперішні публікації, головно Пршибиславського та Оссовського, не вичерпують матеріялу зі старших розкопів в Галичині і не можуть дати справжнього образу культури. Виняток становить Гадачкове визначне опрацювання кераміки з Кошиловець, де опубліковано теж частину дрібних старших знахідок. Натомість більшість важливого матеріялу зі селищ у печері та князівському саді в Більчі досі лишається необроблена. Крім того трапилось багато нових знахідок і розкопів. Всі ці новіші знахідки були мені приступні і за винятком матеріялу з Незвиськ я їх міг використати для цієї праці.

З дотеперішніх дослідників галицької мальованої кераміки тільки Козловський у своїй праці про неоліт в Польщі зробив спробу релятивної хронології деяких знахідок. За найстаршу вважає він кераміку з Незвиськ і Городниці, молодшу фазу заступає Більче, а найпізнішу Кошилівці. Цей поділ є правильний, але надто загальний, бо не узглядає ріжниць у матеріялі самого городницького та більчецького селища.

Тут робимо спробу докладнішої класифікації. Невдячна річ є праця над матеріалом, що походить з принагідних знахідок та неметодичних розкопів, як це є в нашому випадку. Є його небагато і деякі селища заступлені тільки кількома фрагментами. Тому теж не можна буде тут відповісти на всі питання, що їх висуває галицька мальована кераміка.

Нашим завданням буде в першій мірі докладніший розподіл керамічних знахідок та встановлення їх відповідників на сусідніх теренах, де цвіла споріднена культура, тобто на інших прилеглих українських землях та в Румунії і Придунайській області взагалі.

Нові систематичні досліді на Західній Україні без сумніву принесуть багато несподіваного, що доповнить або може й змінить наші теперішні погляди. Зокрема багато треба чекати від контролю та поправок збоку місцевих працівників, що мають можливість теренової праці та кожночасний доступ до старшого матеріалу. Ця студія сповнить своє завдання, коли спричиниться до орієнтації в матеріалі та полегшить дальші досліді.

З браку добрих стратиграфічних спостережень в Галичині мусимо працювати в першій мірі типологічною методою. За способом оздобі можна розрізнити у західньо-українській мальованій кераміці 8 ґатунків або відмін, які назвемо іменами селищ, де вони є найчастіші. Ці відміни кераміки є: рита, незвиська, жолобкована, старша шипинецька, заліщицька, городницька, більчецька та кошилівецька.

Ріжному способу оздобі відповідають різні мотиви та звичайно теж різні форми і вироблення глини. Поза тим разом з мальованою керамікою знайдемо посуд з гребінцевою оздобою, що формами і глиною випадає з ґратів цієї культури.

Всі названі товари поширені майже на цілому просторі галицької мальованої кераміки і ходить отже не про місцеві відміни, а одночасові ґатунки або фази розвитку єдиної культури.

В мальованій кераміці Західньої України знаходимо 7 основних форм: 1) баняк, 2) амфора, 3) горщик, 4) пугар, 5) миска, 6) покришка, 7) бінокль. Кожна з них має ще свої варіанти.

Критерієм для встановлення схеми розвитку галицької мальованої кераміки стали нам певні різниці в профіляції та пропорціях окремих основних форм і ступінь розпаду або ускладнення основних орнаментальних мотивів, головню спіралевої оздобі. Так можна встановити типологічні ряди, що починаються примітивними формами і первісними (обігова спіраль) і кінчаються формами розвиненими і орнаментами похідними (розпад спіралі).

За найстаршу належить уважати кераміку риту, незвиську та жолобковану. Молодший характер має ґатунок шипинецький та заліщицький; цей другий розвивається у переходову городницьку ґрупу. По ній приходить посуд більчецький, а наймолодша є відміна кошилівецька. Гребінева кераміка супроводить усі мальовані ґатунки.

Замкнені знахідки, що підпірають типологічні спостереження, не є численні. У Незвиськах Козловський 1925 р. встановив одночасність

ритої, незвиської і гребіневої кераміки¹⁾. В Заліщиках автор ствердив р. 1928 одночасність старшої шипинецької, заліщицької та гребіневої.²⁾ Давніші замкнені знахідки чистого заліщицького посуду були зроблені у Васильківцях,³⁾ Вигнанці⁴⁾ і т. зв. „спідніх цегляних гробах“ Осовського в Більчі — Саду⁵⁾ В Бучачі Козловський 1925 р. знайшов чисту городницьку відміну.⁶⁾

Одноцілий городницький матеріал дали, як видається, розкопи Пшибиславського в Городниці над Дністром, на парцелях Олійнюка і Фенюка.⁷⁾ З т. зв. „Горішніх цегляних гробів“ в княжому саду в Більчі походить чиста більчецька кераміка,⁸⁾ в печері „Вертеп“ у Більчі знайшли багато кераміки більчецької відміни і дещо кошиловецьких та гребінцевих товарів. В Кошилівцях навпаки переважає кошилівецька кераміка, а більчецькі і гребінцеві знахідки є в меншості.⁹⁾ Треба жалувати, що бракує повних справоздань з розкопів цих двох важливих селищ, що в Музеях не бралось огляду на приналежність річей до одної чи другої з розкопаних хат або вогнищ. Чиста кошилівецька кераміка походить також з Зеленча.^{9a)} Іншими знахідками можна послуговуватися тільки дуже обережно, бо матеріал був у більшості збираний на полях і т. п.

Особливо мало знана дотепер старша мальована кераміка Західної України. Крім коротких згадок в Чайльда та Козловського про неї майже ніде не пишеться. Сам матеріал проте є досить багатий і дуже цікавий.

До старшого або ступеня А треба віднести з мальованої кераміки Галичини і тунки посуду від ритого аж до заліщицького, а це з огляду на багато спільних ознак, що їх характеризують. У формах є це гарбузоваті, з опуклим дном, амфорки, горщики та пугарі; в оздобі: орнамент на матовій поволоці.

Молодший ступень навпаки визначається ломаним профілем посуду, рівними денцями, та оздобою на вигладженому тлі.

Перехід між цими двома ступенями самозрозуміло є плинний; молодші фази сподіваюся обговорити при іншій нагоді. Ця стаття присвячена тільки старшій мальованій кераміці Західної України.

¹⁾ Матеріал зберігається у збірці університету Яна Казимира у Львові. (Скорочено У. Я. К.).

²⁾ Знахідки є в Музеї Наукового товариства ім. Т. Шевченка. (Скор. М. III.).

³⁾ G. Ossowski, „Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach“, *Zbiór wiadomości do Anthropologii Krajowej* XIV, ст. 54—64.

⁴⁾ Idem, „Zprawozdanie z wycieczki...“ *Zb. Wiad.* XV, ст. 49—52.

⁵⁾ Idem, „Zprawozdanie IV...“ *Zb. Wiad.* XVIII.

⁶⁾ L. Kozłowski, „Młodsza epoka kamienna w Polsce“, Львів, 1925.

⁷⁾ Kopernicki, *Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy n./Dn.* *Zb. Wiad.* VIII, ст. 3—32.

⁸⁾ Ossowski, „Sprawozdanie...“, *Zb. Wiad.* XV, ст. 52—68, *Zb. Wiad.* XVI, ст. 64—89.

⁹⁾ K. Hadaczek, *Osada przemysłowa w Koszyłowcach. La colonie industrielle de Koszyłowce.* (Львів, 1914).

^{9a)} Wl. Demetrykiewicz, „Poszukiwania archeologiczne w Powiecie Trembowelskiem“. *Wiad. num. - arch.* IV, ст. 101—103.

Рита керамика.

Посуд цієї відміни здоблює глибоко ритий орнамент з ліній і ямок, що був правдоподібно інкрустований. Рита керамика до сьогодні не була ще обговорювана у відповідній літературі про Галичину, хоч вже заступлена в музеях черепками з вісьмох місць (Буківка, Голігради, Городниця над Дністром, Кошилівці, Незвиська, Піщана, Заліщики). В новіших часах відміну цю відкрив Козловський 1925 р. в Незвиськах. Багатий матеріал, який достарчили ці розкопи, ще неопублікований. При його допомозі міг я перевірити свої спостереження відносно старших знахідок.

Західноукраїнська рита керамика вироблена з відмуленої але не дуже дбайливо вимішаної глини: вона добре випалена, та має сіро-жовту барву.

I. Між старими знахідками трапляються фрагменти великих посудин у вигляді оберненої грушки з гостро визначеною конічною шийкою та двома поземими вухами на череві¹⁰⁾ (таблиця I 1; VI, 1). Дуже подібна форма є znana в групі А трипільської керамики з над Дніпра (1 форма I татунку згідно з розподілом Козловської) але там вона не має ані шиї ані вух¹¹⁾. З другого боку нагадує вона грушкуваті посудини ленделської і бутмірської керамики. Між незвиським посудом в Галичині мають той самий профіль деякі фрагменти з Городниці н/Дн.; в Кукутенях мальовані посудини першої верстви, що мали одначе переважно ніжку.¹²⁾

II. Дальша форма галицької ритої керамики це глечикуваті амфори з двома поземими продіравленими вушками під легко розкритою шийкою, правдоподібно без різко визначеного дна. Збереглися тільки їх черепки¹³⁾. Табл. I. 2; V, 3). Ця форма заступлена в центральній Україні в групі А. (2. форма V татунку і 1 форма VI татунку згідно з Козловською)¹⁴⁾. Подібні амфори, але мальовані стрічаються в першому ступені в Кукутенях¹⁵⁾ та в семигородській мальованій кераміці¹⁶⁾.

¹⁰⁾ Буківка, Кошилівці (Музей Дзедушицьких у Львові). (Скор. М. Д.). *Nadaczek*, I. с. обр. 193, фіг. 7).

¹¹⁾ В. Козловська, „Кераміка культури А“. Трипільська культура. I. (Київ, 1926) ст. 139—163, табл. I, обр. 1, 2.

¹²⁾ *Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte* (перше *Museum für Völkerkunde* в Берліні (скор. М. В. Ф.) IV, а 424, 426, 437, 454 h: 459.

¹³⁾ Буківка, Городниця н/Дн. (М. Д.); Кошилівці (М. Д.); *Nadaczek* I. с. обр. 193, фіг. 9, 10).

¹⁴⁾ Козловська, I. с. обр. 21.

В. Хвойка, „Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья“. Труды XI. арх. с. табл. XXVI, 4, 6, 7; „Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры“. Записки Русс. Арх. Общ., табл. V. 6. і інші.

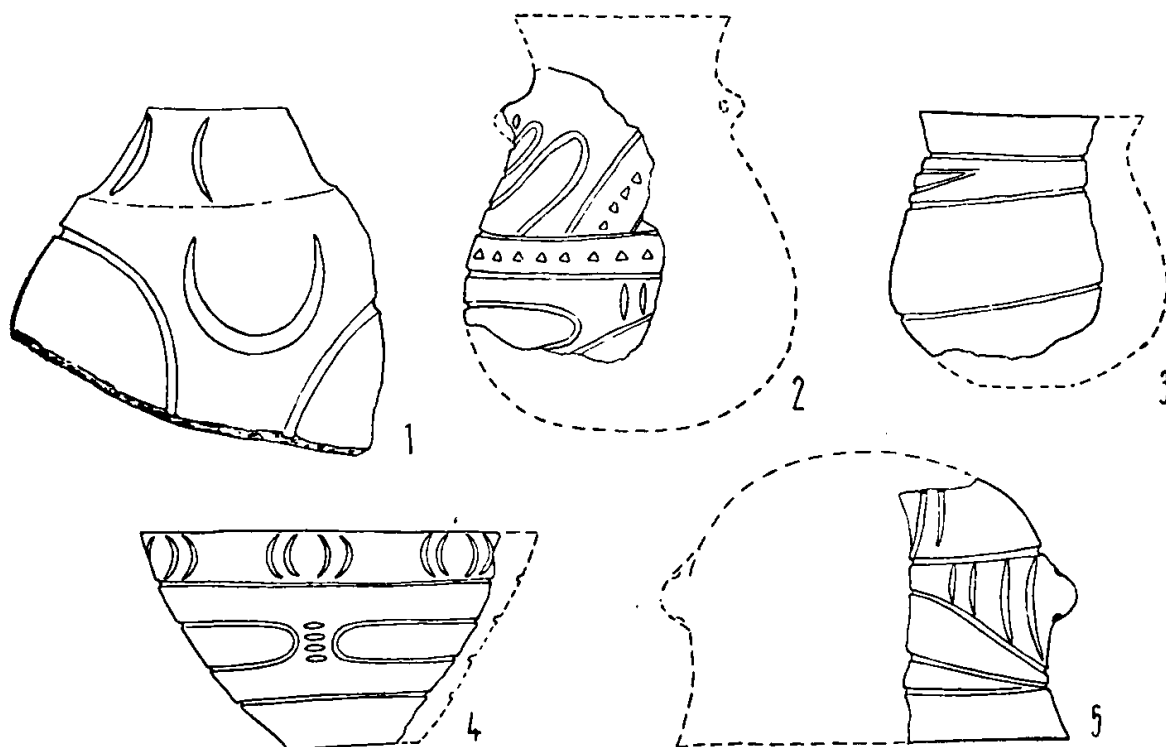
¹⁵⁾ М. В. Ф. IV, а, напр. 463, 483, 494, 498. Н. Schmidt, Cucuteni, Берлін, 1932. Між архаїчним матеріалом верстви В. (Табл. XVI, 1. група В.), в більшості одначе вони низькі з гостро визначеною шийкою; табл. XX, 2; табл. IX, 3, другий ряд 2 (група δ 1); табл. XVII, 6; XIX, 2в (гр. δ 2).

¹⁶⁾ Fr. László. *Les types des vases peints. d'Argusa. Dacia I.* Букарешт, 1924, ст. 1—27.

Споріднені форми знаходимо теж в середньо-європейських групах паскової кераміки як Бікська¹⁷⁾, Железовська¹⁸⁾, Потисько - Ленделська¹⁹⁾ і Бодроґ-Керестурська.²⁰⁾

III. Горщики ритої кераміки до тепер незнані; в пізніших фазах зустрічаються вони дуже часто.

IV. В Городниці н/Дн. знайдено один фрагмент малого грушкуватого пугарця (Табл. I.; 3; V, 2), форма, що виступає у всіх старших фазах галицької мальованої кераміки і змінена переходить до

I. Кераміка рита.
Die eingeritzte Ware.

молодшого ступеня. В групі А над Дніпром стріваємо часто такі пугарці з ритою оздобою або без неї²¹⁾ подібно, як в старшій кераміці Кукутенів, де вони одначе мають рівне денце.²²⁾ Є вони найзви-

¹⁷⁾ F. v. Tompa. *Bandkeramik in Ungarn*. Обр. 7. Formentafel. Табл. XXIII, 3, 1, табл. XXIV, 6, табл. XXVI, 2 і інші.

¹⁸⁾ Československý státní archeologický ústav в Празі.

¹⁹⁾ Tompa, l. c. Formentafel, обр. 2, с.

²⁰⁾ Ціла низка таких посудин, (також т. зв. »Milchtöpfe«) є в народньому музеї в Білгороді, міськїм музеї в Шегеді і національному музеї в Будапешті.

²¹⁾ Хвойка. „Кам. вѣкъ . . .“, табл. XXVI, 1, 2, 8, 9; „Раскопки 1901 г. . .“, Kozłowski, l. c., табл. XXVIII, 4.

²²⁾ M. V. F. IV. a. напр. 448. Schmidt, l. c., табл. VIII, 1, 4. Formentafel A 1 a, 6.

чайнішою формою в цілій дунайській області від волютової кераміки аж до Старчевської групи в Югославії та Боянської (А) на Волощині²³).

V. Миски західньо-української ритої кераміки є конічні²⁴) або дещо випуклих стін²⁵) (Табл. I, 4; V, 4), отже однакові як миски групи А із першої Кукутенської верстви.

Цікаві є черепки мисочки з вушком коло дна²⁶) (Табл. V, 5), що стрічаються теж в інших групах галицької мальованої кераміки і в першій фазі Куктенів²⁷). Аналогії з Центральної України мені незнані.

VI. В Галичині знайдено теж фрагменти покришок у формі шолома з двома поземими²⁸) або доземими²⁹) (табл. I, 5; V, 6) поверченими вушками. Вони відповідають покришкам центрально-української ритої кераміки (3. форма, I гатунку); але ті не мають вушок.³⁰) З другого боку вони тотожні з покришками старшого мальованого галицького посуду наприкл. незвиського³¹).

З Голіградів³²) походить черепок покришки на ніжці; вона така ж, як покришки групи А на Наддніпрянщині (2. форм I гатунку)³³) або мальована покришка старшого куктонського виробу.

VII. Біноклі галицької ритої кераміки на жаль до тепер незнані.³⁴)

Оздаба ритої кераміки в Галичині покриває цілу площу посудини і складається з глибоко і плитко вритих простих або кривих ліній та трикутних або сочкуватих ямок. Вона дуже подібна до орнаментики ритої кераміки з над Дніпра ц. т. I і V. відміни групи А.

Орнамент великих посудин становлять рівнобіжні спіралі і концентричні кола, або простолінійні елементи, все виконане гребінуватим знаряддям. Між ними розложені глибокі трикутні і плиткі сочкуваті ямки. Оздаба ця відповідає прикрасам великих посудин Центральної України.

Грушкуваті пугарці, миски та покришки галицької ритої кераміки прикрашені простими і кривими лініями та сочкуватими ямками, характерними для V гатунку групи А над Дніпром.

Вартий уваги орнамент з малих сторчових концентричних дужок,

²³) Форма ця надто поширена, щоб наводити відповідну літературу; про Старчево дивись: V. J. Fewkes, Hetty Goldman, R. W. Ehrich, «Excavations at Starčevo, Jugoslavia». Bulletin American School of Prehistoric Research. № 9, 1933. Ст. 33—54, табл. VIII, 3, 5. Боянська група: Vidra (Municipalului в Букарешті, скор. М. М. В.).

²⁴) Кошилівці (М. Д.; Nadaszek, l. c., обр. 193, фір. 1).

²⁵) Голігради (М. Ш.); Кошилівці (М. Д.; Nadaszek, l. c., обр. 193, фір. 15, 16).

²⁶) Голігради (М. Ш.).

²⁷) Тут вони без вушок. (M. V. F. IV. a, 432, 435, 505).

²⁸) Голігради (М. Ш.).

²⁹) Городниця н./Дн. (М. Д.); Залісся.

³⁰) Козловська, l. c., обр. 6.

³¹) Також з Кукутенів А знаний мені уламок покришки з доземо проверченим вушком, яка одначе правдоподобно мала ніжку (M. V. F.) IV. a, 543.

³²) В М. Ш.

³³) Козловська, l. c., обр. 3—5.

³⁴) M. V. F. IV. a 541, 557. Schmidt, l. c., Formentafel A. 15.

що трапляється під вінцями грушкуватих пугарців і мисок³⁵) (Табл. I, 4). Оздоба ця виконана барвою виступає у Незвиському посуді. Дальші аналогії будуть наведені пізніше.

Галицька рита кераміка відповідає отже формами та орнаментикою ритому посудові Центральної України, а саме I та V. татунку групи А, згідно з поділом Козловської. Також вироблення глини обох є подібне.

Про відношення її до інших неолітичних груп не можна сказати багато. Гернес і Козловський підкреслюють споріднення в техніці та орнаментатії з Бутміром³⁶). Єнни³⁷) припускає звязок її з Бікською ритою керамікою (рівнобіжні спіралі, покришки). Менгін³⁸) приймає частинний вплив на українську риту кераміку з боку мадярсько-чеської волютової і Бікської групи; про певний генетичний звязок говорить теж Томпа³⁹).

Самозрозуміло, що українську риту кераміку не можна впроваджувати із згаданих груп. Ясне тільки споріднення ритого посуду України з неолітичною керамікою Подунайщини (в першу чергу з Бікською та Потисько-ленделською групою), як у формах, так і в оздобі, що є чисто паскова. Треба підкреслити, що старші неолітичні вироби Волощини і Болгарії з т. зв. групи Боян А також визначаються ритою та інкрустованою орнаментикою і виявляють до того ще інші ознаки споріднення. Здається, що рита орнаментатія кераміки належить взагалі до підстав неолітичної культури в Дністро-Дунайській області.

Треба підкреслити теж, що майже всі форми західньо-українського ритого посуду, як і відповідних татунків групи А, відповідають формам старшої помальованої кераміки Галичини, в першу чергу Незвиської.

З цього висновуємо, що рита кераміка не репрезентує ніякої окремої культури пранаселення в області мальованої кераміки, як це приймає Козловський⁴⁰), а належить разом з мальованими виробами тому самому народові.

В пізніших фазах західньо-української мальованої кераміки рита оздоба вже не стривається; її витиснув ефектовніший мальований орнамент.

---

³⁵) Кошилівці (М. Д.).

³⁶) M. Hö r n e s, *Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa* (Відень, 1912). Ст. 308; K o z ł o w s k i, l. c., ст. 119.

³⁷) W. J e n n y. »Gefäßdekoration d. Donauländischen Kulturkreises«. M. A. G. W. LVIII, 1, 2. Ст. 20.

³⁸) M. Hö r n e s - O. M e n g h i n. *Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa*. Ст. 790.

³⁹) T o m p a, l. c.

⁴⁰) K o z ł o w s k i, l. c.

Незвиська кераміка.

Незвиською відміною можна означувати кераміку здоблену на червоно-брунатнім тлі білими взорами в чорній облямівці з чорним виповненням між ними. Чорна фарба може теж бракувати, або грати самостійну роль.

Незвиський посуд належить до найстарших знахідок Західньої України. Він походить з 8 місць (Більче-сад, Боришківці, Городниця н/Дн., Городниця н/Збручем, Кудринці, Незвиська, Сушківці, Верхняківці), але заступлений головню уламками і через те лишається без уваги.

Розкопи в Незвиськах зроблені 1925 р. дали велику кількість цієї кераміки і Козловський означив її слушно за окрему відміну та назвав разом з матеріалом з Городниці н/Дн., (який в суті значно пізніший) найстаршою мальованою керамікою Галичини.⁴¹⁾

Незвиська кераміка роблена з відмуленої глини; вона добре випалена, від жовто-червоної до цегляно-червоної; виїмково зеленаво-брунатної барви. Можна розрізнити порівнююче багато форм.

I. Треба навести поперше фрагмент посудини у вигляді оберненої грушки з Городниці н/Дн.⁴²⁾ (Табл. VI, 3), з низькою конічною шийкою, мабуть на ніжці. Її аналогії знані з Кукутенів А⁴³⁾ і т. зв. Дністерської групи української мальованої кераміки⁴⁴⁾. З другого боку відповідає вона подібним посудинам галицького ритого посуду, які одначе не мають ніжки. Це форма звичайна теж в лендєлській групі середньої Європи.

Типову і важливу форму представляють черепки баняків з високою конічною шийкою і двома поземими вухами на череві.⁴⁵⁾ (Табл. II., 1, 2; VI, 1). Форма ця має свою аналогію у посудинах на ніжці старшої молдавської кераміки⁴⁶⁾ і розвивається у всіх пізніших фазах мальованої кераміки Західньої і Центральної України.

В Галичині знайдено теж фрагменти малих баняків з високою конічною слабо визначеною шийкою, правдоподібно без вух.⁴⁷⁾ (Табл. VI., 2). Подібно утворену шийку знаходимо теж в Кукутенях I.⁴⁸⁾ Форма ця трапляється також пізніше, у Городницькій фазі.

II. Дальша форма незвиської кераміки це глечикуваті амфорки з 2 поземо поверченими вушками під легко-розкритою шийкою;

⁴¹⁾ L. c.

⁴²⁾ М. Д.; H a d a c z e k, l. c., обр. 126.

⁴³⁾ G. Wilke Reallexikon der Vorgeschichte XI., табл. 35, a f. 2; M. V. F. IV. a 424, 456, 459; Schmidt, l. c. Табл. VI, 1; Formentafel A, 14.

⁴⁴⁾ М. Рудинський, „Досліди на Кам'янецьчині“. Звідомлення Укр. Арх. Ком. (1926). Табл. XXIX, 2.

⁴⁵⁾ Більче-сад. (Muzeum Akad. Umiejętności в Кракові, скор. М. А.); Городниця н/Дн. (М. А.; М. Д.); Сушківці (М. А.).

⁴⁶⁾ M. V. F. IV. a 425. Schmidt, l. c., Formentafel A, 13, табл. VIII, 5, але дещо відмінні, з розкритими вінцями і 4 вушками на долі.

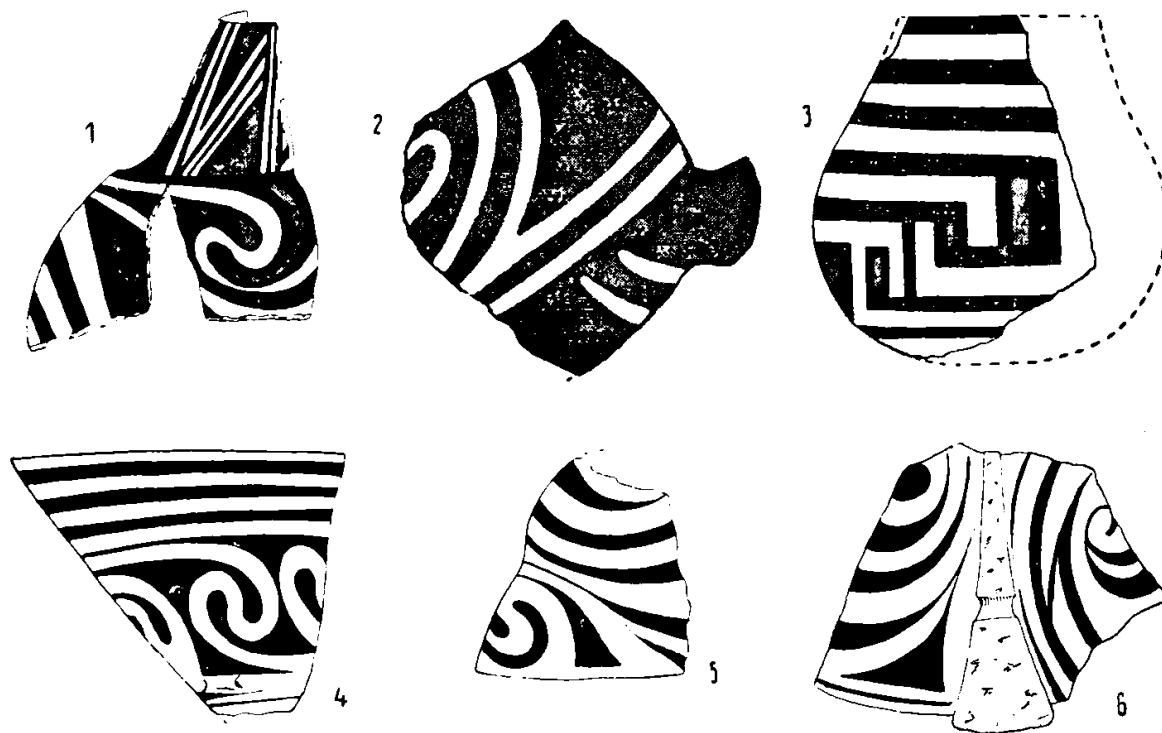
⁴⁷⁾ Городниця н/Дн. (М. А.).

⁴⁸⁾ M. V. F. IV. a, 453. Малі банячки без вух мають тут деколи ломаний вичеревок і гостро визначену шийку (456).

вона відповідає амфоркам ритого посуду і згадані при тій нагоді аналогії важні теж для неї.

III. Низькі горщики незвиської кераміки ще неznані.

IV. Між незвиським матеріалом знайдено грушкуватий пугар з легко розкритими вінцями⁴⁹⁾ (Табл. VI. 5) і звичайний малий пугарець у вигляді грушки⁵⁰⁾ (Табл. II, 3, VI, 4).⁵¹⁾ Ці дві форми знані з першого ступеня Кукутенів.⁵²⁾ Крім того з'являються вони в Ерешдській групі⁵³⁾ де переважно мають рівне денце і в часто гостро профільовані.

II. Кераміка незвиська.
Die Nezvyška-Ware.

V. Незвиські миски в конічні з поземо продіравленими вушками⁵⁴⁾. (Табл. II, 4; VI, 7, 8), як в Кукутенях I⁵⁵⁾; вони можуть мати теж зубчасті вінця.⁵⁶⁾ (Табл. VI, 7). В Сушківцях знайдено фрагмент миски легко S-уватого профілю, яка так само відповідає старшим куку-

⁴⁹⁾ Незвиська, (М. Д.; Nadaszek, l. c. obr. 115); Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁵⁰⁾ Незвиська, Кудринці (М. Д.).

⁵¹⁾ Геринович, „Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янецьчині“. Науковий Збірник XXI. Ст. 5 (Київ, 1926).

⁵²⁾ Wilke, Reallexikon . . . XI, Taf. 35 A. f. l. Але вони мають тут рівне дно напр. M. V. F. IV a, 428, 438, 458, 459, 505 і 448 (лише один без рівного дна); Schmidt, l. c. Formentafel A, 1 a-l.

⁵³⁾ László, „Les Types . . .“ Табл. V, 1.

⁵⁴⁾ Городниця н./Збр. (М. А.).

⁵⁵⁾ M. V. F. IV. a. 436, 498.

⁵⁶⁾ Городниця н./Збр. (М. Д.)

тенським⁵⁷⁾. З Городниці над/Дн. походять черепки профільованої миски^{57a)} (Табл. VI, 9), що рівнож стривається в старшій верстві Кукутенів.

Дуже цікавий є фрагмент миски зі згрубілими вінцями звідтиж⁵⁸⁾, який вповні відповідає кукутенському із ступеня А⁵⁹⁾.

Знаємо теж відламок мисочки з вушком при денці⁶⁰⁾; подібні знаходяться в дністерській групі⁶¹⁾ і в Кукутенях А⁶²⁾.

VI. Покришки незвиської кераміки нагадують шолом⁶³⁾ (Табл. II, 5; VI, 10) і відповідають таким же з Наддніпрянини.

VII. Знаємо теж уламок бінокля, якого поземо продіравлений лучник знаходиться цілком внизу⁶⁴⁾ (Табл. II, 6; VI, 11).

Знайдений так само фрагмент широкої порожньої „підставки“ („монокля“) з конічною мискою з дзвінкуватою долішньою частиною.⁶⁵⁾ Її профіль подібний до підставок семигородських⁶⁶⁾ і старших кукутенських⁶⁷⁾.

Цікаві деякі незвиські вушка напр. у плескатих продушених і доземо проверчених пупків⁶⁸⁾, як в середньо-європейській волютовій кераміці.

Оздоба покриває всю поверхню незвиських посудин. Її елементи в: обігові спіралі, волюти (прості закрути), петлі, меандри, зигзаги і т. п.

Обігові спіралі виступають у двох закрутах на баняхах (Табл. II, 2), амфорах і пугарах. Площа міжтим вповнена звичайними волютами і темними поперечними пасками. Звичайні волюти прикрашають теж „підставку“ з Городниці н/Збр., густі спіралі — уламок бінокля з Городниці н/Дн. (Табл. II, 4, 6) та фрагмент покоришки з Кудринців (Табл. II, 5).

На черепку вище згадуваної посудини у вигляді оберненої грушки з низькою конічною шийкою з Городниці н/Дн.⁶⁹⁾ і на фрагменті одної миски з вушком⁷⁰⁾ стриваємо складний мотив петель, тотожний

⁵⁷⁾ М. V. F. IV. а, 477.

^{57a)} М. Д.

⁵⁸⁾ М. Д.

⁵⁹⁾ М. V. F. IV. а. 457, 505 а.

⁶⁰⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁶¹⁾ Рудинський, I. с. табл. XXIX, 1.

⁶²⁾ В Кукутенях миски ці в різної форми і не мають вушок біля дна (М. V. F. IV. а. 416, 418) Schmidt, I. с. Formentafel A, 6 в. Щодо одної ніжки з Городниці н./Дн. (М. Д.), то з її незграбности можна припускати, що вона походить з подібної посудини як старші кукутенські. Див. Schmidt, I. с. Formentafel A 11 b—с.

⁶³⁾ Кудринці (М. Д.).

⁶⁴⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁶⁵⁾ Городниця н./Збр. (М. А.).

⁶⁶⁾ L á s z l ó, »Les types«, табл. VII, 3, 7.

⁶⁷⁾ Близькі пропорції і М. V. F. IV а 430; Schmidt, I. с. Formentafel A, 8 с.

⁶⁸⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁶⁹⁾ М. Д.

⁷⁰⁾ Городниця н./Збр. (М. А.).

з орнаментами з Дністерської групи⁷¹⁾, Семигороду⁷²⁾ та старшої кукутенської кераміки⁷³⁾.

Меандровий орнамент виступає на відламку грушкуватого пугарця з Кудринців⁷⁴⁾ (Табл. II, 3) і на черепку з Городниці н./Дн. Цікава є оздоба у вигляді вздовж поділеного прямокутника⁷⁵⁾, яку стріваємо і в заліщицькій фазі. Ніжка одної посудини з Городниці н./Дн.⁷⁶⁾ була прикрашена рівнобіжними zigzagami; знаходимо теж і інші прямолінійні мотиви⁷⁷⁾.

Пугарі під вінцями мають часто оздобу з концентричних дужок⁷⁸⁾, орнамент, який ми пізнали вже в ритій кераміці. Це показує рівночасність двох гатунків. Але мотив цей є тісно зв'язаний з мальованим посудом і мусів повстати через об'яття спіральних мотивів. (Об'яття зі свого боку є текстильного походження). Цей орнамент знаний з дністрянської групи⁷⁹⁾ і Кукутенів I.⁸⁰⁾ Треба додати, що такі взори трапляються і в семигородській та старшій югословянській кераміці⁸¹⁾.

Шийки незвиських посудин мають часом оздобу розгалужених пасків⁸²⁾, які рівнож знаходимо у Дністерській групі⁸³⁾.

Важливий є один приклад прикрашення шийки баняка скісним паском між двома вертикальними, що ділить площу шийки діагонально на два трикутники (взір цей повторюється на шийці двічі)⁸⁴⁾ (Табл. II, 1). Цей орнамент розвивається далі в пізніших фазах галицької мальованої кераміки.

Бачимо отже, що незвиська відміна відповідає поліхромічній дністерській групі на Центральній Україні,⁸⁵⁾ з якою має спільні форми і оздоби; з другого боку незвиська кераміка подібна до старшої кукутенської, про що свідчить багато тотожних форм і орнаментальних мотивів, з одною різницею, що вони в Кукутенях виконані позитивно білою барвою, а виступають з білого тла, „видобуті“ за допомогою брунатної барви та чорно облямовані. Проте кольоровий ефект є той самий. Отже незвиська відміна мусить бути сучасна

⁷¹⁾ Рудинський, I. с., табл. XXIX, 2.

⁷²⁾ László, »Les types...« табл. II, 3.

⁷³⁾ Wilke, Reallexikon... XI. Табл. 35 A. f. 1; M. V. F. IV a, 442. Schmidt, I. с. табл. III, 4.

⁷⁴⁾ М. Д., тотожний як на одній старшій посудині з Кукутенів. (M. V. F. II a. 441, 483) Schmidt, I. с. Taf. IX, 1, другий ряд.

⁷⁵⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁷⁶⁾ (М. Д.).

⁷⁷⁾ Кудринці, Городниця н./Дн.

⁷⁸⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.), Незвиська (М. Д.).

⁷⁹⁾ Рудинський, I. с. табл. XXIX, 1.

⁸⁰⁾ M. V. F. напр. IVa, 427, 428, 458, 460, 468; Schmidt, I. с. табл. II, 1; III, 1, 2; IV, 2, 4, 7; VI, 1–5; VII, 1; VIII, 1, 5, 6.

⁸¹⁾ Знані теж Югославянські аналогії з розкопів американської експедиції. Див. Fawkes, I. с. табл. X, 26, 27, 31, 32a, табл. XVIII.

⁸²⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.); Кудринці (М. Д.).

⁸³⁾ Рудинський, I. с. табл. XXIX, 4.

⁸⁴⁾ Городниця н./Дн. (М. Д.).

⁸⁵⁾ Селища: Фридрівці, Бураківка, Кадіївці А.

принаймні частинно із старшими кукутенськими знахідками. Але треба сказати, що з інших осель старшої молдавської кераміки походить посуд мальований позитивно та майже ідентичний з незвиським.^{85a)}

Також в ерешдській групі виступає, що правда зрідка, позитивне біле мальовання в чорній облямівці на червоному тлі.⁸⁶⁾ Але звичайно поліхромічна семигородська кераміка уживає білої фарби для „видобуття“ взорів з червоного тла, облямовуючи їх опісля чорною барвою. Але вже сама трихромія свідчить про безсумнівний часовий і культурно-стилістичний звязок. На спорідненість незвиського посуду з кукутенською та ерешдською керамікою вказували вже Козловський і Чайльд.⁸⁷⁾ Також в найстаршій неолітичній культурі Волощини, а саме в так званій групі Боян А.⁸⁸⁾ виступають широкі волоти в різьбленій техніці намальовані білою або червоною фарбою, і загальним схопленням подібні до незвиських.

Можна навести теж стилістичні аналогії з Тесалії, напр.: чорно облямовані білі взори на червоній підмалівці в Димінській фазі (ґатунок β_3 β згідно з Цунтасом) або комбінація спіралі та меандру на одній і тій самій посудині питома як для Диміні (ґатунок β_3 α), так для незвиської кераміки. Не треба думати при пряму генетичну залежність незвиської кераміки від Димінської або навпаки. Це явище належить пояснити спільним походженням або спільним щодо стилю середовищем, в якому повстали обидві групи. Це відповідає приблизно поглядам Чайльда⁸⁹⁾, який приймає спільний первовзір для Димінської і східноєвропейської мальованої кераміки.

Більшість форм незвиської відміни тотожна, як виказано, з формами ритої кераміки. Це доводить не лише одночасність обох груп, але й те, що вони належали одному народові. Мальований незвиський посуд не є ані імпортованим, ані культурою зайшлого населення, як це приймає Козловський чи Антоневич⁹⁰⁾, а тільки кращим керамічним виробом тої самої культури та місцевої продукції.

Мальована кераміка в Західній Україні подібно як у Молдавії та Югославії виступає в повному розвитку вже в найстарших ступенях; це доводить, що її поява не є викликана чужим полудневим впливом, а становить частину культурної спадщини, яку ці племена принесли із своєї первісної батьківщини.

^{85a)} Напр. Fedeleseni (Museul National de Antichitate в Букарешті).

⁸⁶⁾ J. Teutsch. »Die spätneolithischen Ansiedlungen...« Mitl d. Pr. Kom. I. Відень. Обр. 91. 92, 110, 135, 139, 143.

⁸⁷⁾ Kozłowski, l. c. ст. 106, 157.

G. Childe, The dawn of European civilisation, ст. 157.

⁸⁸⁾ J. Nestor, »Zur Chronologie d. rumän. Steinzeit«, Pr. Z. XIX (1928) H. 3/4 ст. 113.

⁸⁹⁾ G. Childe, The East European Relation of the Dimini Culture. Ст. 260.

⁹⁰⁾ Wl. Antoniewicz, Archeologija Polski. Ст. 69.

Жолобкована кераміка.

Ця відміна є зроблена на вигладженій поверхні дбайливо виконаними взорами, що складаються з жолобків і ямок. Вона виступає в Галичині тільки на двох місцях: в Городниці н/Дн.⁹¹⁾ та Голіградах⁹²⁾.

Виріб глини є подібний як у мальованого посуду, випал добрий, барва сіро-жовта. Жолобкована кераміка заступлена головно черепками.

I. Знайшлися уламки великих баняків з конічною шийкою та скісно жолобкованим вичеревком⁹³⁾. Форму цю ми вже бачили у ритій та незвиській кераміці.

Цікавою формою, що її аналогії в українській області мені не знані⁹⁴⁾, є черевата посудинка із стіжкуватою, дещо опуклою шийкою, розкритим вінцем і з доземо проверченими вушками на череві. Вичеревок прикрашують вертикальні канелюри, дно відділене двома поземими жолобками⁹⁵⁾ (Табл. VII, 2).

II. Форма, тобто амфори, між матеріалом цієї відміни зовсім не заступлені.

III. Доказом сучасности з мальованими посудом може бути фрагмент одного горщика S-уватого профілю з Городниці н/Дн., оздобленого недбалим взором з поземих і сторчових вижолоблених а потім червоно помальованих пасків.

IV. Не чужі мальованій кераміці є теж малі грушкуваті пугарці з розкритими вінцями та горизонтально проверченим вушком на череві.⁹⁶⁾ Форма ця є звичайна у старшому шипинецькому посуді Галичини, в Семигороді та старшій Кукутенській кераміці⁹⁷⁾.

Цікаві є рештки пугарців, з розкритими вінцями здоблених під шийкою рядком ямок, а на вичеревку доземими або скісними жолобками. Ці канелюри можуть теж творити волюти⁹⁸⁾. Згадані пугарці не рижняться багато від звичайних грушкуватих форм старшої галицької кераміки, але мають рівне денце і гостро профільовані вінця (див. прим. 97).

Один уламок з Городниці н/Дн. походить з череватої посудинки з низькою вальцюватою шийкою та згрубілим дном. Вичеревок є вертикально канельований і відділений від дна двома поземими жолобками (Табл. VII, 1). Профілем нагадує вона дещо пугарці з вальцюватою шийкою з заліщицької групи.

V. Знайдено теж фрагменти конічних мисок з опуклим дном,

⁹¹⁾ М. А.

⁹²⁾ М. Ш.

⁹³⁾ Голігради, Городиця н./Дн.

⁹⁴⁾ Тільки в Кукутенях I. знайдено щось подібне. (М. V. F., IV. a, 777). Порівняй: Schmidt, l. c., Formentafel A, 11 a—c.

⁹⁵⁾ Городиця н./Дн.

⁹⁶⁾ Городиця н./Дн.

⁹⁷⁾ М. V. F. IV a, 542, 578, 777. Schmidt, l. c., табл. X, 1, перший ряд; Formentafel A, 1, a, b, c.

⁹⁸⁾ Голігради, Городиця н./Дн.

оздоблених жолобкованими овалами⁹⁹⁾ (Табл. VII, 4) і уламок миски з розкритим вінцем та рівним дном здоболеної відтиском зубатого коліщатка¹⁰⁰⁾ (Табл. VII, 3). Ці миски загально нагадують миски старшої мальованої кераміки з Галичини.

VI. Трапився так само черепок жолобкованої покоришки¹⁰¹⁾ подібної форми, як у місцевій старшій мальованій кераміці та канельованому посуді з Кукутенів I.¹⁰²⁾

VII. Біноклі жолобкованої кераміки не знаємо в Центральній Україні. Як виходить з коротких справоздань, галицькій жолобкованій кераміці відповідає формами і оздобою третій ґатунок посуду т. зв. борисківської ґрупи¹⁰³⁾ та поповогородська відміна.¹⁰⁴⁾

Обидва ґатунки виступають разом з ритою керамікою близькою до ритого посуду з Західньої України. Нарешті зовсім безпечні аналогії знаємо з Кукутенів А. Дальші знаходяться на Балканах та в Семигороді, але вони є загальнішого характеру.

На основі аналізу форм та знахідок поза Галичиною треба прийняти одночасовість Західньо-Української жолобкованої кераміки з ритою та незвиською; її можна уважати за вишуканий кінцевий етап розвитку ритого посуду.

Старша шипинецька кераміка.

Цю відміну визначає негативний орнамент, виконаний чорною барвою на червоному тлі, облямований чи підкреслений тонкими білими лініями.

Старша шипинецька кераміка досі не наводилася в літературі Галичини, хоч є вона заступлена в чотирьох селищах (Більче-сад, Городниця н./Дн., Городниця н./Збр., Заліщики). Знана вона є натомість із Шипинців на Буковині, де творить першу (А) культурну верству.¹⁰⁵⁾

Називаючи цю відміну старшою шипинецькою, підкреслюємо її звязок з селищами на правому березі Дністра та одночасно відріжняємо її від пізнішого шипинецького посуду (Шипинці В).

Старша шипинецька кераміка вироблялася з глеюватої глини, була добре випалена і мала зеленово-брунатну фарбу. Дотепер знаємо тільки уламки посуду.

⁹⁹⁾ Голігради, Городниця н./Дн.

¹⁰⁰⁾ Городниця н./Дн.

¹⁰¹⁾ Голігради.

¹⁰²⁾ М. V. F. IV a, 777, 778.

¹⁰³⁾ Курінний, „Розкопи біля Томашівки“, Звідомл. 1926, табл. IX, 8; Спідцин, „Раскопки глин. площадок...“ Извѣстія Имп. Арх. Ком. XII (1904), ст. 87—118, обр. 35; Ka i n d l, „Prähistorisches aus Bukowina“, Jahrb. d. Zentr. Kom. (Відень), I, ст. 97, обр. 105.

¹⁰⁴⁾ М. Рудинський, „Поповогородський вияв культури мальованої кераміки“, Антропология III.

¹⁰⁵⁾ Naturhistorisches Museum у Відні (скор. N. H. M.) та М. Ш.; G. Child e: „Shipenitz: a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina“, J. R. A. I. VIII.; V. Ka n d y b a, Schipenitz, Kunst und Geräte eines Neolithischen Dorfes, Відень, 1937.

I. Часті є фрагменти баняків з гостро відзначеною шийкою та двома поземими вухами, або сторчово поверченими дірочками на вичеревку¹⁰⁶) (Табл. III, 1, 2; Табл. VIII, 1). Вони подібні до незвиських. Тотожні черепки походять з самих Шипинців¹⁰⁷).

Заступлені також менші банячки без вух.¹⁰⁸)

II. Амфори цієї групи ще незнані.

III. Дальшу форму становлять грушкуваті горщики з опуклим

III. Кераміка старша шипинецька.
Die Šyruncí A-Ware.

дном¹⁰⁹) (Табл. III, 3, Табл. VIII, 2). Подібні знахідки зроблено також у Шипинцях.¹¹⁰)

IV. Заступлені також фрагменти малих грушкуватих пугарців з горизонтально поверченими дірочками на вичеревку¹¹¹) (Табл. III, 4; Табл. VIII, 3, 4), які стверджено рівнож в Шипинцях.¹¹²) Ця форма ха-

¹⁰⁶) Більче-Сад (М. А.); Городниця н./Дн. (М. Д.); Заліщики (М. Ш.).

¹⁰⁷) М. Ш. 2385.

¹⁰⁸) Заліщики (М. Ш.).

¹⁰⁹) Більче-Сад (М. А.); Городниця н./Дн. (М. А.); Заліщики (М. Ш.).

¹¹⁰) М. Ш. 2393.

¹¹¹) Заліщики (М. Ш.).

¹¹²) М. Ш. 2396, 2443, 2414.

рактистична для старшої кукутенської кераміки А¹¹³) та Ерешду¹¹⁴), де ці пугарці мають одначе плоске денце.

V. Миски шипинецької відміни досі ще незнані.

VI. Покришки цієї кераміки в Галичині є шоломуваті, гостро або м'якко профільовані і мають звичайно два вушка¹¹⁵) (Табл. III, 5; Табл. VIII, 5; 6). М'якко профільовані покритишки з плескатим денцем є мені знані із Семигороду.¹¹⁶)

VII. З біноклів знайдені тільки малі уламки. Вони мали високу спідню частину і широкий лучник зовсім внизу.¹¹⁷) (Табл. III, 6; Табл. VIII, 7), чим нагадують біноклі незвиські.

Орнамент старшої шипинецької кераміки покриває всю поверхню посудин і складається з обігових спіралей, простих волот, зигзагів, взорів у вигляді W і т. д. Кераміка ця навіязує своєю трихромією і деякими взорами (обігові спіралі, волоти) до незвиської. Зокрема один черепок з самих Шипинців¹¹⁸) виявляє близьке споріднення з незвиським мальованням: виступає тут подібне виповнення площ між спіралями, а саме білими поперечним лініями (в незвиській відміні були це чорні паски). Властивий орнамент шипинецького посуду білі позитивні (як у незвиській кераміці), S-уваті спіралі нагадують одначе кукутенські мотиви.

Можна сказати, що звичайні шипинецькі вироби наближаються до трихромної старшої кукутенської і семигородської кераміки і так само своїми негативними взорами шипинську відміну разом з кукутенською треба одначе протиставити ерешденській, як і групу з темним мальованням (фарба, що „видобуває“ з тла взори, є тут чорна, в Семигороді — біла).

Шипинецькі орнаменти загальним своїм стилем нагадують також оздобу деяких бікських посудин¹¹⁹). Можна висловити припущення, що і шипинецький орнамент з тонких рівнобіжних білих ліній і подібна густа декорація мальованих бікських виробів, — обидвоє чужі техніці малювання, повстали до первісної ритмі та інкрустованої оздобі. У випадку старшої шипинецької кераміки міг би це бути місцевий ритмі посуд, якого орнаменти виконані гребенем були правдоподібно інкрустовані.

Щодо відношення до незвиської кераміки, то треба сказати, що при однакових формах шипинецька відміна виказує молодший характер. Орнаменти тут витонченіші, починається розпад спіральної оздобі на прості волоти і взори у вигляді W зовсім, як в середньоевропейській пасковій кераміці. Міродайним є одначе, що старшу шипинецьку відміну знайдено разом з заліщицькою, що має виразно молодший характер і розвивається згодом у молодшу мальовану кераміку Західньої України.

¹¹³) M. V. F. IV. a. 427, 431, 453, 460, 460 b, 468. Schmidt, l. c., Formentafel A, 1 a, b. c.

¹¹⁴) Laszlo, »Les types...« Обр. 10, 13.

¹¹⁵) Залішки (М. Ш.).

¹¹⁶) Laszlo, l. c., табл. X. 2.

¹¹⁷) Городниця н./Дн. (М. А.); Залішки (М. Ш.).

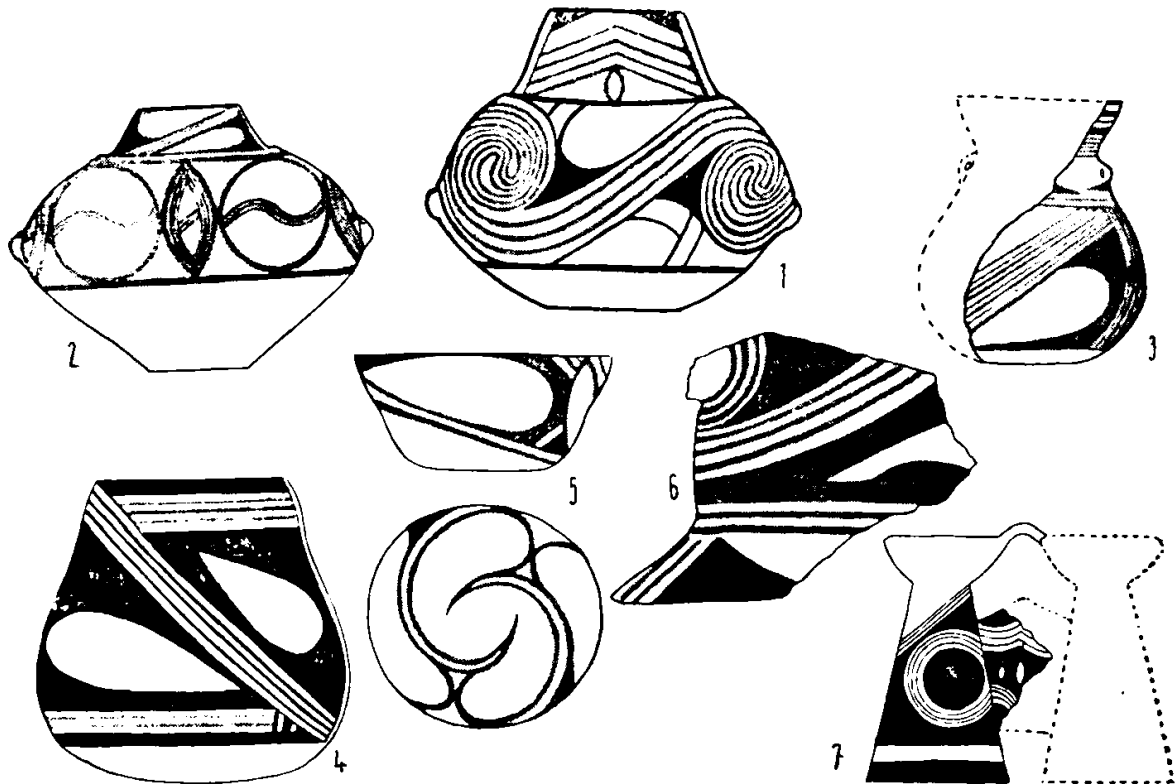
¹¹⁸) N. H. M. 50983.

¹¹⁹) Tompa, l. c., табл. XLVII, 2, XLVIII, 1, 2, XLIX, 1.

Заліщицька кераміка.

Заліщицькі вироби були здоблені на білому тлі барвою чорною і червоною, або одною з них. Цю кераміку досі не визначувано, як окрему відміну. Проте вже розкопи Оссовського принесли багато її на денне світло.

Знаємо її сьогодні з 13 місцевостей (Більче-Сад, Бучач, Филипківці, Городниця н/Дн., Городниця н/Збр., Лишковці, Новосілка Костюкова, Стрільківці, Щитівці, Васильківці, Вигнанка, Заліщики).

IV. Кераміка Заліщицька.
Die Zališchyky-Ware.

Заліщицьку кераміку вироблювано з відмуленої глини; є вона добре випалена та має біло-жовтаву барву. Заступлено багато форм.

I. Часто стріваємо баняки з гостро визначеною конічною шийкою і двома вертикально проверченими пупками на вичеревку¹²⁰⁾ (Табл. IV, 1, 2, IX, 1); вони нагадують форми незвиські і старші шипинецькі; впадає в очі одначе частий перехід вух у малі пупки.

¹²⁰⁾ Більче-Сад (М. А.). Бучач (М. V. F. IV с, 2); Городниця н./Дн. (М. Д.); Новосілка (М. Ш.); Васильківці (М. А.); Вигнанка (М. А.); Верхняківці (М. А., М. Д.); Заліщики (М. Ш.); G. Ossowski, *Сmentarzysko ciałopalne w Wasylkowskach*, табл. II, 3, 10, 12; *Z b. Wiad*, XV, табл. III, 14.

Подібні баняки виступають в центральнорумунській групі А, в її підгрупі ІІ (табл. ІХ, 2). Також з Дністерської групи відомі подібні форми, але з розкритими вінцями.¹²²) Такі вінця трапляються зрештою і в Галичині¹²³) (Табл. ІХ, 3). Профіліцією заліщицьким банякам відповідають численні примірники ерешдської кераміки.¹²⁴) Кілька заліщицьких баняків мало вертикальні вуха¹²⁵), часом є вони без них взагалі^{125а}) (Табл. ІХ, 2).

ІІ. Дальшою формою є глечикуваті амфори з двома горизонтально поверненими вухами під легко закритою або зашморгнутою шийкою, без різко відзначеного дна.¹²⁶) (Табл. ІV, 3; ІХ, 4—6). Вони виглядають подібно як відповідні форми рити незвиської та шипинецької кераміки. Аналогії поза ритим посудом Наддніпрянщини зустрічаються також в Кукутенях І¹²⁷) та в Семигороді¹²⁸) де ці амфорки мають різко визначене денце.

ІІІ. Форма незнана з досі описаних відмін. Це низькі горщики з S-уватим профілем, без різковизначеного дна¹²⁹) (Табл. ІХ, 10). Ці горщики здається повстали з грушкуватих горщиків старшого посуду. Пізніше розвиваються вони в молодших фазах галицької мальованої кераміки, дістаючи різко визначене дно. Грушкуваті горщики або горщики з S-уватим профілем завжди з виразним дном, поширені в ерешдській кераміці¹³⁰).

Цікаві є серед заліщицького матеріялу черепки череватих низьких горщиків з лійчастою шийкою та часом з двома вухами під нею¹³¹). Поза тим форма ця znana тільки з городницької фази Галичини.

ІV. Між заліщицьким посудом стверджено також фрагменти грушкуватих пугарів без виразного дна¹³²). (Табл. ІХ, 9); отже подібних як у старшій шипинецькій кераміці. Часто одначе виступають малі грушкуваті пугарці з опуклим денцем¹³³); деякі з них є еліптичного

¹²¹) Козловська, І. с., обр. 12; Хвойка, „Кам. вѣкъ . . .“, табл. XXVIII, 7, 10.

¹²²) Рудинський, І. с., табл. XXIX, 5.

¹²³) Филипківці (М. Д.); Васильківці (М. А.); Городниця н./Дн. (М. Д.); Залісся (М. Д.).

¹²⁴) Laszlo, »Les types«, табл. IV, 13, 14, 16, 17; »Stations . . .«, обр. 29, 31.

¹²⁵) Филипківці Городок; Новосілка (М. Ш.); Васильківці (М. А.); Залішки (М. Ш.).

^{125а}) Городниця н./Дн. (М. Д.).

¹²⁶) Більче-Сад (М. А.), Филипківці, Городниця н./Дн. (М. А., М. Д.), Новосілка (М. Ш.), Стрільківці, Васильківці (М. А.), Верхняківці; Вигнанка (М. А.); Залішки (М. Ш.); Ossowski, Zb. Wiad, XIV, табл. II, 26, 13; Zb. Wiad, XV, табл. III, 15.

¹²⁷) Примітка 15 і також M. V. F. IV a, 503, з характеристично „зашморгнутими“ вінцями.

¹²⁸) Laszlo, »Les types«, табл. IV, 9.

¹²⁹) Більче-Сад (М. А.); Ossowski, »Sprawozdanie IV . . .«, Zb. Wiad, XVIII.

¹³⁰) Laszlo, »Les types«, табл. II, 4, 14.

¹³¹) Більче-Сад (М. А.); Залішки (М. Ш.).

¹³²) Городок (М. А.); Стрільківці; Верхняківці; Залішки (М. Ш.).

¹³³) Більче-Сад (М. А.); Городок (М. А.); Стрільківці; Верхняківці (М. А.); Вигнанка (М. А.); Залішки (М. Ш.). Ossowski, Zb. Wiad, XV, табл. III, 15.

перерізу¹³⁴). Пугарці подібні до заліщицьких, знані також в Центральній Україні¹³⁵).

Деякі заліщицькі пугарі мають вальцювату шийку¹³⁶). На них можна вперше ствердити рівнобіжний розвиток другого роду пугарів, що виразніше видний у молодших фазах мальованої кераміки.

Виїмок творить великий пугар з розкритими вінцями з Більча.^{136a}) (Табл. IX, 8). Відокремлену появу становить пугарець з Вигнанки;¹³⁷) він має вже майже гостру профіляцію (двохконічну) і оздобу у вигляді темного сегменту з дужкою, що все разом характеристичне для молодшої мальованої кераміки, головню для більчецької відміни.

V. Миски заліщицького посуду є конічні, або легко випуклі.¹³⁸) (Табл. IX, 13); деякі опуклі примірники мають чотири вуха¹³⁹) як миски більчецької фази. В Більчі-Саду¹⁴⁰) знайдено миску з S-уватим профілем. Цікаві є конічні миски без гостро визначеного дна.¹⁴¹) (Табл. IX, 14, 17, 18), що можливо служили також як покришки. Варті уваги профільовані миски; вони випуклі з дещо зашморгнутими вінцями. (Табл. IX, 15), або двохконічні¹⁴²) (Табл. IX, 16); форма ця znana також з Кукутенів А¹⁴³) і є типова для цілого подунайського неоліту.

VI. Заліщицькі покришки є шоломуваті, м'яко профільовані, з двома поземо¹⁴⁴) (Табл. IX, 20), або вертикально.¹⁴⁵) (Табл. IV, 6; IX, 19) продіравленими вухами. В центральньо-українській групі А виступають зовсім ідентичні форми.¹⁴⁶) Також з Семигороду знані подібні покришки, там вони мають одначе рівне денце.¹⁴⁷)

VII. Маємо теж кілька фрагментів біноклів заліщицької відміни. Пів бінокля з Більча-Саду¹⁴⁸) (Табл. IV, 7) має конічні мисочки, високу конічну спідню частину і широкий плесканий лучник майже в долині, отже відповідає в своїх загальних рисах незвиським і старшим шипинецьким. Уламки біноклів з Городниці н./Дн. і Заліщик.¹⁴⁹) (Табл. IX, 21) виказують півкулясті миски, конічний прогнутий спід та по-сунений вище лучник. Ця форма виглядає на дещо більше розвинену.

¹³⁴) Більче-Сад (М. А.).

¹³⁵) Рудинський, І. с., Кадівці В.

¹³⁶) Городниця н./Дн., Залішки (М. Ш.).

^{136a}) Більче-Сад (М. А.).

¹³⁷) М. А.

¹³⁸) Новосілка (М. Ш.); Стрільківці, Васильківці (М. А.); Залішки (М. Ш.); Ossowski, Zb. Wiad, XIV, табл. II, 2, 6; Zb. Wiad, XV, табл. III, 12.

¹³⁹) Більче-Сад (М. А.).

¹⁴⁰) М. А.

¹⁴¹) Більче-Сад (М. А.); Вигнанка (М. А.).

¹⁴²) Городниця н./Дн., Залішки (М. Ш.) — (обидва роди).

¹⁴³) Вінця тут однак більше „зашморгнуті“. (М. V. F. IV a 490).

¹⁴⁴) Більче-Сад (М. А.); Филипківці; Городниця н./Дн.; Залішки (М. Ш.).

¹⁴⁵) Бучач (М. f. V.); Лишківці (М. Д.); Стрільківці, Щитівці, Васильківці (М. А.), Залішки.

¹⁴⁶) Куриний, „Колодисте“. Звідомл. 1926. Табл. XIII, 2.

¹⁴⁷) László, „Les types“, Табл. X, 2.

¹⁴⁸) М. А. Ossowski, Zb. Wiad, XVIII.

¹⁴⁹) М. Ш.

Такий піднесений на середину лучник мають два слабо профільовані біноклі з двох інших знахідок¹⁵⁰⁾ та фрагмент із Шипинців.¹⁵¹⁾

Один бінокль з Городниці н/Дн. виявляє вже добре розвинені спідні мисочки, але не посідає взагалі дужки^{151а)} Табл. IX. 22)

Грубий немальований посуд, що був знайдений разом з заліщицьким, має обробітку глини подібну як риті вироби. Можна розрізнити дві форми. Поперше є це фрагменти череватих горщиків з лікуватою шийкою і карбованими або прикрашеними відтисками пучок вінцями¹⁵²⁾ (III форма). Своїм профілем і орнаментом (карбування краю) наближаються вони до гатунків гребінцевої кераміки, що її знайдено разом з заліщицьким товаром. Маємо тут можливо її вплив на грубий хатній посуд заліщицької фази. Іншу форму заступають уламки конічних або легко випуклих мисок (форма V), з горизонтально поверненими вухами або пупками під краєм.¹⁵³⁾ Деякі мають рубчатий беріг, легко рити оздобу¹⁵⁴⁾ або плястичні пружки з відтисками пучок.¹⁵⁵⁾

Мальований орнамент заліщицького товару покриває всю поверхню посудин і тільки у баняків лишається спідня частина не прикрашена. Елементи декорації це: паски тонких рівнобіжних ліній, многократні тонкі обігові спіралі, широкі паси (звичайно чорні), що служать для облямівки лінійних взорів звичайно червоних і т. д.

Деякі баняки з Більча-Саду¹⁵⁶⁾ прикрашені обіговими рівнобіжними спіралями у двох або чотирьох звоях. (Табл. IV, 1). На одній посудині звідтиж бачимо 4 сочкуваті взори, сполучені тангентами з рівнобіжних ліній. Інші уламки з Більча-Саду мають 2 еліпси й 2 сочки з тангентами. (Табл. IV, 2). Подібно прикрашений баняк знайдено також в Городниці н/Дн.¹⁵⁷⁾ Ці взори повстали без сумніву з розпаду заліщицьких спіралей. Прогнутий пасок тонких ліній, що часто виступає в еліпсі або сочці, означає первісний закрут обігової спіралі.

Треба зазначити, що подібні фігури з тангентами або без них виступають на мальованому посуді центрально-української групи А (II. гатунків за Козловською).

Останки спіральної оздоби у вигляді концентричних сочок можна розпізнати також на інших формах заліщицького товару напр. на горщиках S-уватого профілю з Більча-Саду¹⁵⁸⁾ та на фрагменті бінокля з Городниці н/Збр.¹⁶⁰⁾

Деякі баняки¹⁶¹⁾ були прикрашені обіговими спіралями спеціаль-

¹⁵⁰⁾ Городниця н/Збр. (М. А.), Верхняківці (М. А.).

¹⁵¹⁾ М. А.

^{151а)} М. Д.

¹⁵²⁾ Заліщики (М. Ш.).

¹⁵³⁾ Васильківці (М. А.), Заліщики (М. Ш.).

¹⁵⁴⁾ Стрільківці (М. Ш.).

¹⁵⁵⁾ Щитівці.

¹⁵⁶⁾ М. А.

¹⁵⁷⁾ М. Д.

¹⁵⁸⁾ Хвойка, „Кам. вѣкъ . . .“, табл. XXVIII, 7.

¹⁵⁹⁾ М. А.

¹⁶⁰⁾ М. А.

¹⁶¹⁾ Городниця н/Дн.; Лишківці (М. Д.); Стрільківці, Васильківці (М. А.); Верхняківці (М. А., М. Д., М. Я. К.).

ного роду. Вони складаються з одного паска і, здається, були виконані білою фарбою на природній поверхні посудини, по чім простір між звоями виповнювано чорною барвою. Біла фарба здебільшого розпустилася в землі, так що тепер бачимо тільки прецизні ясні видобуті спіралі на темному тлі. Орнамент цей нагадує прості білі спіралі незвиського, а передовсім шипинецького ґатунку, з тою ріжницею, що в цих двох відмінах біла фарба накладалася позитивно на брунатну або чорну поволоку. Конічна шийка заліщицьких баняків часто ділилася вертикальними пасками на два поля і була прикрашена дуже характеристичним орнаментом: здовж краю і під сподом паски з рівнобіжних тонких ліній, сполучені скісним паском, що біжить від ліва з гори на право вниз. Трикутні площі, що так повстають, покриті чорною фарбою, що вилишає мігдаловаті фігури білого поля.¹⁶²⁾ (Табл. IV, 2).

Ці взори означив Єнни¹⁶³⁾, як „орнамент очей“ і вважав їх за аналогію до сузьких. Є це одначе чисто декоративний елемент, що стоїть правдоподібно у звязку з танґентами, як продуктом розпаду обігових спіраль. Мігдаловатий мотив як виходить, є технічного походження. Первовзір цього орнаменту знаходимо вже на незвиських баняках, а саме у випадку, де скісний пасок ділить чотирикутну площу на два трикутні поля. В заліщицькій кераміці, де поволока не червона а біла, розпливаються чорні широкі паски, що облямовують тонкі рівнобіжні лінії в кутах до тої міри, що з первісних трикутних площ тла повстають мігдаловаті фігури. В українській мальованій кераміці дуже багато прикладів „розпливання“ пасків в місцях дотику, прим. на мисках з галузковим орнаментом.

Можна прослідити теж дальший розвиток описаних заліщицьких мотивів; на деяких посудинах заліщицької і городницької фази зникають горизонтальні і лишаються тільки скісні паски, яких облямівка представляє обтяту мігдаловату фігуру. Такі похідні взори виступають також у Центральній Україні.¹⁶⁵⁾

Заліщицькі грушкуваті пугарі є звичайно¹⁶⁶⁾ (Табл. IV, 4) прикрашені на обох сторонах подібно, як шийки баняків, можуть одначе бракувати тут горизонтальні паски.¹⁶⁷⁾

Подібно прикрашені глечикуваті амфорки¹⁶⁸⁾ (Табл. IV, 3) і одна низька грушкувата посудина з Більча-Саду¹⁶⁹⁾

Один пугар з довгою розкритою шийкою з того самого селища¹⁷⁰⁾ (Табл. IX, 8) оздоблює широка обігова спіраль у двох звоях обрамована ґірляндами з тоненьких ліній. Форма і орнамент цього пугара

¹⁶²⁾ Більче-Сад (М. А.), Городниця н./Дн.

¹⁶³⁾ Ј е п п у, I. с., ст. 89.

¹⁶⁴⁾ Більче-Сад (М. А.), Васильківці (М. А.).

¹⁶⁵⁾ Р у д и н с ь к и й, I. с., табл. XXIX, 5.

¹⁶⁶⁾ Більче-Сад (М. А.); Васильківці (М. А.); Вигнанка (М. А.); Заліщики (М. Ш.).

¹⁶⁷⁾ Вигнанка (М. А.).

¹⁶⁸⁾ Заліщики (М. Ш.).

¹⁶⁹⁾ М. А.

¹⁷⁰⁾ М. А.

нагадують дещо одну посудину моравської мальованої кераміки з Го-
ракова;¹⁷¹⁾ вона має, правда, замість спіралі концентричні кола.

Горщики S-уватого профілю¹⁷²⁾ прикрашають червоні чорно об-
лямовані еліпси й півкола на білому тлі. Ці взори виступають в укра-
їнській мальованій кераміці дуже рідко і становлять добру аналогію
до орнаменту споріднених форм семигородської групи. В Семигороді,
що правда, червоний, чорно облямований орнамент є негативний, „ви-
добутий“ з тла з допомогою білої фарби, однак барвний ефект є той
самий.

Заліщицькі миски мають часто мотив „виру“, витворений з двох
загострених язиків, що „видобувають“ з тла динамічний взір „бік-
ветра“¹⁷³⁾ (Табл. IV, 5). Одна покришка¹⁷⁴⁾ мала концентричні кола
з тангентами з тонких ліній (Табл. IV, 6), друга¹⁷⁵⁾ — оригінальний
взор у формі поздовжно поділених чотирикутників.

На однім біноклю з Заліщик¹⁷⁶⁾ бачимо по обох сторонах мотив
скісного паска з тонких ліній (див. також табл. IV, 7).

Поодиноким виступає шахівничевий взір,¹⁷⁷⁾ досі невідомий ні в Гали-
чині ні в цілій Україні. Не треба його зразу звязувати із сузькими або
димінійськими аналогіями; мотив цей такий простий, що мусів з'явитися
самостійно в багатьох місцях, особливо коли візьметься під увагу
його текстильне походження. Так знаємо його з волоської, болгар-
ської, югославської і бікської кераміки.

Між іншими оздобами цікаві кратковані трикутники; вони ви-
сять¹⁷⁸⁾ або висять і стоять¹⁷⁹⁾ так, що між ними повстає зигзаго-
вий негативний пасок.¹⁷⁹⁾ „Видобути“ з тла зигзаги виступають також
в Кукутенях.¹⁸⁰⁾ Важливий є один фрагмент покришки з „видобутими“
темною барвою з ясного тла сочувватими мотивами.¹⁸¹⁾ Вони відпо-
відають орнаментові одної посудини з центрально-української групи
A¹⁸²⁾ та виступають пізніше в Галичині в городницькій фазі.

У питанні відношення до сусідніх культур виказує заліщицька
кераміка як і старша шипинецька звязки з Семигородом. Стосується
це в першій мірі до її характеристичних взорів (еліпси, кола, пря-
молінійні мотиви), а далі і до форм посуду, що правда типових для
всієї старшої мальованої кераміки Галичини (баняки, амфори, горщики,
грушкуваті пугарі ітд.) Багато аналогій існує теж в Кукутенях I та
між архаїчним матеріалом з II. верстви.

¹⁷¹⁾ Červinka, »O pokolení skrčených koster na Moravě«, Moravské
Starožitnosti II. Obr. 58.

¹⁷²⁾ Більче-Сад (М. А.).

¹⁷³⁾ Більче-город (М. А.).

¹⁷⁴⁾ Залішки (М. Ш.).

¹⁷⁵⁾ Лишківці (М. Д.).

¹⁷⁶⁾ М. Ш.

¹⁷⁷⁾ Більче-Сад (М. А.).

¹⁷⁸⁾ Більче-Сад (М. А.).

¹⁷⁹⁾ Верхняківці (М. А.).

¹⁸⁰⁾ М. V. F. IV a, 49, 412, 453 b, 469.

¹⁸¹⁾ Більче-Сад (М. А.).

¹⁸²⁾ Х в о й к а, „Кам. в'язь“, табл. XXVIII, 10.

Важливі є нечисленні аналогії знайдені разом з ритим товаром в групі А Наддніпрящини (II. гатунок за Козловською); вони вказують біле ґрунтування, еліптичні і сочкуваті мотиви тощо. Вони доказують, що рита кераміка тривала на периферичних областях трипільської культури довше ніж на Західній Україні, де її разом з незвиською відміною заступили вироби шипинецький і заліщицький. Загальним стилем заліщицька декорація подібна до тессальського гатунку $\beta_3 \beta$. Цей товар є переважно прикрашений тонкими червоними і чорними лініями на білому тлі; ця подібність одначе надто загального характеру.

Певні аналогії можна знайти нарешті в густому орнаментуванні бікської кераміки¹⁸³⁾ але їх належить віднести на рахунок однакового мистецького відчуття людности цих споріднених культур.

Заліщицькі вироби зраджують своїм темним орнаментом на ясному тлі та його елементами (рівнобіжні обігові і розбиті спіралі, прямолінійні взори і т. д.) в типологічному розумінні молодший характер ніж разом з ним знайдений шипинецький посуд. Заліщицька кераміка переходить безпосередньо у городницьку відміну. Кольористичний ефект тонких, червоних, чорно облямованих ліній на білому тлі заліщицького гатунку проте по суті є той самий, що тонких білих ліній на червоному тлі з чорним вивпненням площ шипинецької кераміки. На сучасність, бодай частинну, обох товарів поза умовами знахідок вказують теж посудини прикрашені одночасно обома способами.

Гребінцева кераміка.

Кераміка з гребінцевою оздобою була найдена на Західній Україні з усіма мальованими відмінами і то вже при перших розкопках. Роблена вона з недоброї глини, змішаної з товченими черепашками. Випал злий; барва сіра аж до темно-бурої.

Козловський знайшов у Незвиських рядом з ритим і незвиським посудом черепки з відтисками скрутів шнура на вінцях.¹⁸⁵⁾

Разом з заліщицьким і старшим шипинецьким матеріалом викопано фрагменти череватих горщиків з широкоотвореними гостро визначеними шийками (табл. X, 1). Прикраси плечей творять тут — вправо похилені уколи гребінця, на вінцях — відтиски скрученого шнура або скісне карбування. Деякі черепки мають під шийкою малі вушка (табл. X, 2).

Знаний є теж відламок конічної миски (табл. X, 3). Подібний посуд заступлений над Дніпром на дюнових оселях Чернігівщини.¹⁸⁷⁾

Галицька гребінцева кераміка вяжеться тісно з неолітом північної України, починаючи від лівого берега Дніпра аж до Волині (т. зв.

¹⁸³⁾ Т о м р а, і. с., табл. XLVI, 2—4; XLVII, 1—4.

¹⁸⁴⁾ Заліщики (М. Ш.).

¹⁸⁵⁾ Незвиська (М. Я. К.).

¹⁸⁶⁾ Заліщики (М. Ш.).

¹⁸⁷⁾ Ailio, »Fragen d. Russ. Steinzeit«, ст. 55—65.

Побужська група).¹⁸⁸⁾ Айлію каже, що ця північно-українська кераміка є дуже подібна до молодшої справдішньої гребіневої кераміки, але виявляє вплив трипільської культури. Поза Галичиною, Подніпров'ям, Буковиною і Бесарабією виступає цей посуд завжди як чужий, але звичайний складник загального матеріялу і є знаний під іменем „мішаного трипільського стилю“¹⁸⁹⁾ або III ґатунку групи А.¹⁹⁰⁾ Він буде обговорений ближче при іншій нагоді. Тут мусимо тільки зауважити, що цей ґатунок розвивається у всіх пізніших фазах української мальованої кераміки, при чому до кінця виступає як чужий інтрузивний виріб. Він належав правдоподібно ловецькому народові дюн, що жив помішаний з людністю мальованої кераміки на тій самій території.

Підсумуймо тепер наші спостереження відносно західньо-української мальованої кераміки.

Бачимо в ній 7 виразних основних форм, що виступають майже у всіх описаних відмінах посуду.

I. баняк з високою конічною шийкою та 2 поземими вухами на череві;

II. глечикувата амфора з 2 поземо поверченими вушками під легко розкритою шийкою;

III. низький горщик;

IV. грушкуватий пугар;

V. шоломувата покришка;

VI. бінокль

Їх форма міняється протягом розвитку в межах старшого ступіня мальованої кераміки в Галичині не досить ясно. Можна зауважити тільки перехід у заліщицькій посуді первісних великих вух у малі пупки, далі S-увате прогинання профілю раніше мабуть грушкуватих горщиків та, нарешті, піднесення лучника біноклів. Отже типологія форм може дати для часового розподілу старшої мальованої кераміки Галичини небагато. Всі відміни посуду визначаються опуклим дном амфор, горщиків та пугарів.

Зовсім інакше є з оздобою. Тут можна простежити ясний розвиток. Виразна є еволюція спіральної оздоби баняків. Спіраль ритої кераміки добре не знаємо. Незвиські посудини мали прості широкі обігові білі спіралі (Табл. II, 2); у старшому шипинецькому посуді є вони тонші (Табл. III, 2). Заліщицькі баняки прикрашали рівнобіжні тонкі обігові спіралі (Табл. IV, 1), що в цій кераміці розпадаються вже на еліпси і сочки (Табл. IV, 2), щоб стати основою орнаментациї молодшої мальованої кераміки Галичини. Одночасно міняється теж оздоба шийки (Витончення і дегенерація мотиву скісного паска).

Пугарі незвиської кераміки мали орнамент обігової спіралі та звичайних волют (Табл. III, 4) і в старшому шипинецькому посуді бачимо тільки вишукані волюти та орнаменти у формі W; заліщицькі

¹⁸⁸⁾ Про це див. Kozłowski, l. c.

¹⁸⁹⁾ Айлію вважав їх молодшими від мальованої і ритої кераміки, однак умовини знахідок промовляють безсумнівно за їх рівночасністю.

¹⁹⁰⁾ Козловська, l. c.

пугарі мають вже зовсім відмінну оздобу: скісний пасок з мігдало-ватими площами тла (Табл. IV, 4).

На основі тих ріжниць та обставин знахідок маємо право розділити мальовану кераміку Західньої України на дві фази:

I. Фаза характеризується ритим посудом та білим малюванням в чорній облямівці на матовому червоному тлі (незвиська відміна). До неї можна віднести теж жолобковані вироби та окремі знахідки гребінцевої кераміки.

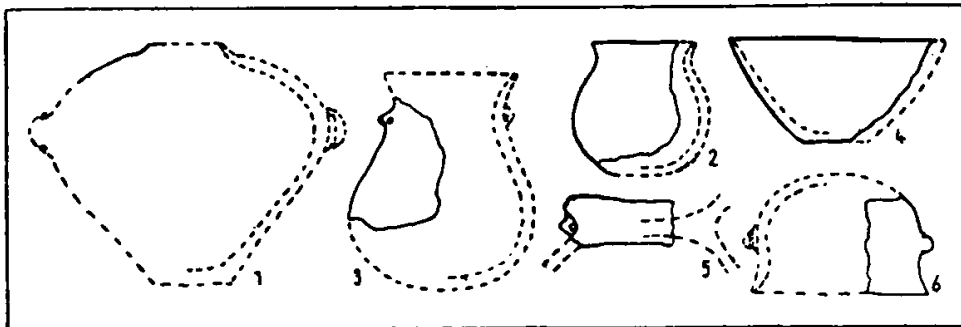
II. Фазу визначають білі орнаменти з тонких рівнобіжних ліній на червоному матовому тлі з чорним виповненням між ними, так що повстають негативні червоні взори з білим підкресленням (старша шипинецька відміна); друга відміна має червоні й чорні, згл. червоні або чорні орнаменти на білому матовому тлі (заліщицький посуд). Гребінцева кераміка тут заступлена так само.

Гостре розмежування цих фаз було б, звичайно, надто схематичне; окремі роди малювання могли бути частинно сучасні. Встановлені фази мають одначе повну вартість в розумінні напряму розвитку.

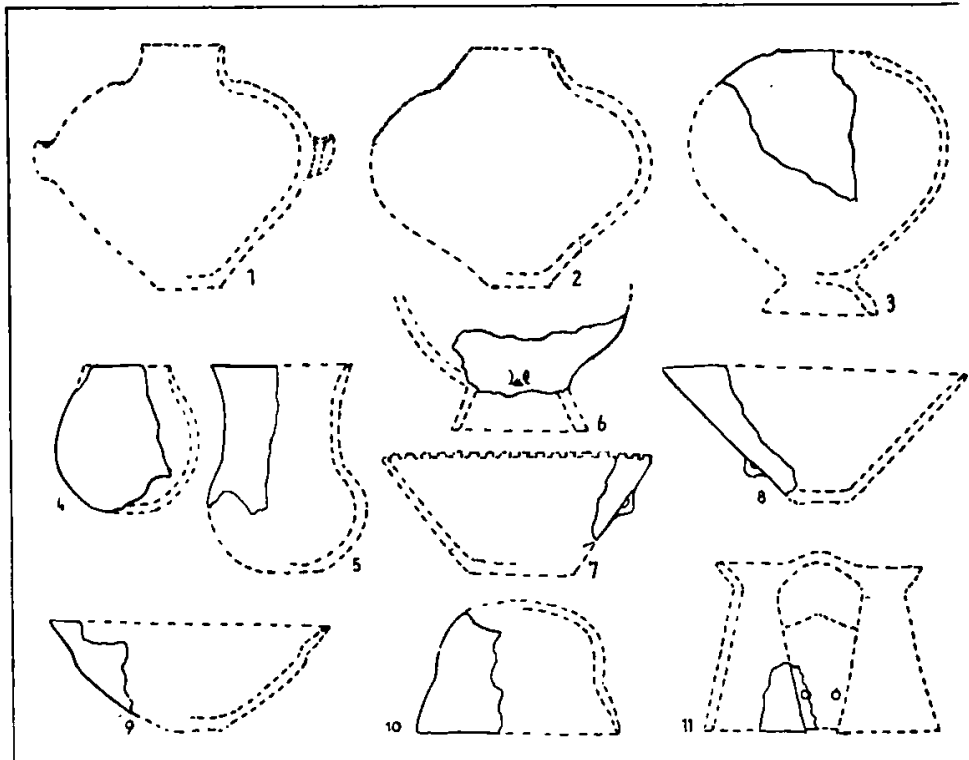
Окремі відміни галицької мальованої і монохромної кераміки виступають далі на схід на Центральній Україні, Буковині та в Бессарабії. Ритий посуд сягає аж до Дніпра, де він знаний у групі А. Незвиська відміна виступає в Подніпров'ї та Побожжі як т. зв. поліхромна дністерська група; інші її рівнобіжники знаходяться в Молдаві та Семигороді. Жолобкована кераміка виступає на Наддніпрянщині у Борисівській та Попово-Городській групі. Старша шипинецька відміна має свої аналогії на Буковині, в Семигороді та Молдаві, заліщицький посуд — у групі А на Подніпров'ї та в Кукутенській і ерешдській кераміці. Так само гребінцевий посуд є поширений в цілій українській області.

Аналогії зпоза українсько-румунської області є загального характеру і можуть бути зведені до споріднення паскових культур Дністро-Дунайського водозбору.

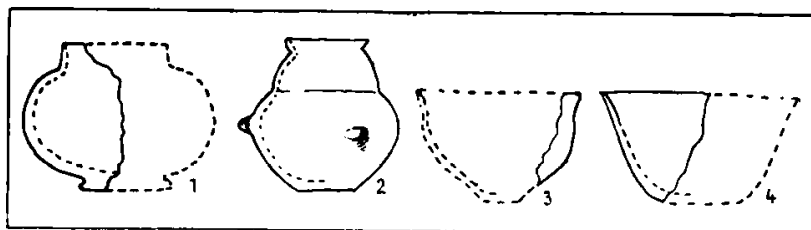
Чисто пасковий характер старшої мальованої кераміки Західньої України, як у формах (напр. посудини у вигляді оберненої грушки та глечикуваті амфори й грушкуваті пугарі з опуклим дном), оздобі, в основі якої лежить обігова або S-увата спіраля, так теж у інших елементах культури, доводить це споріднення і дає дослідям початків української мальованої кераміки ширше значіння.

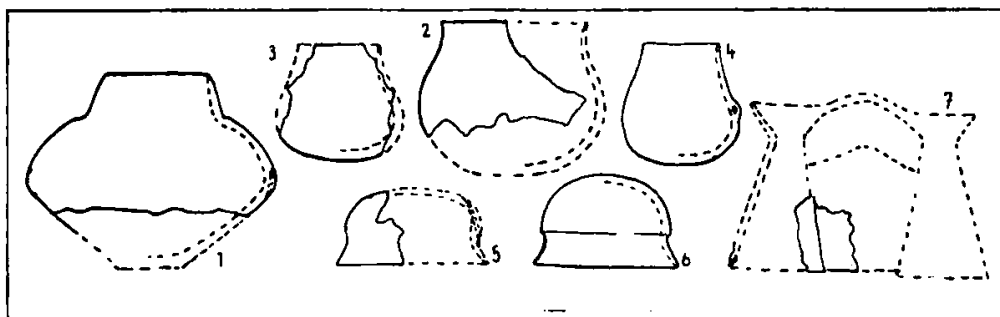
V. Форми ритої кераміки.
Formen der eingeritzten Ware.

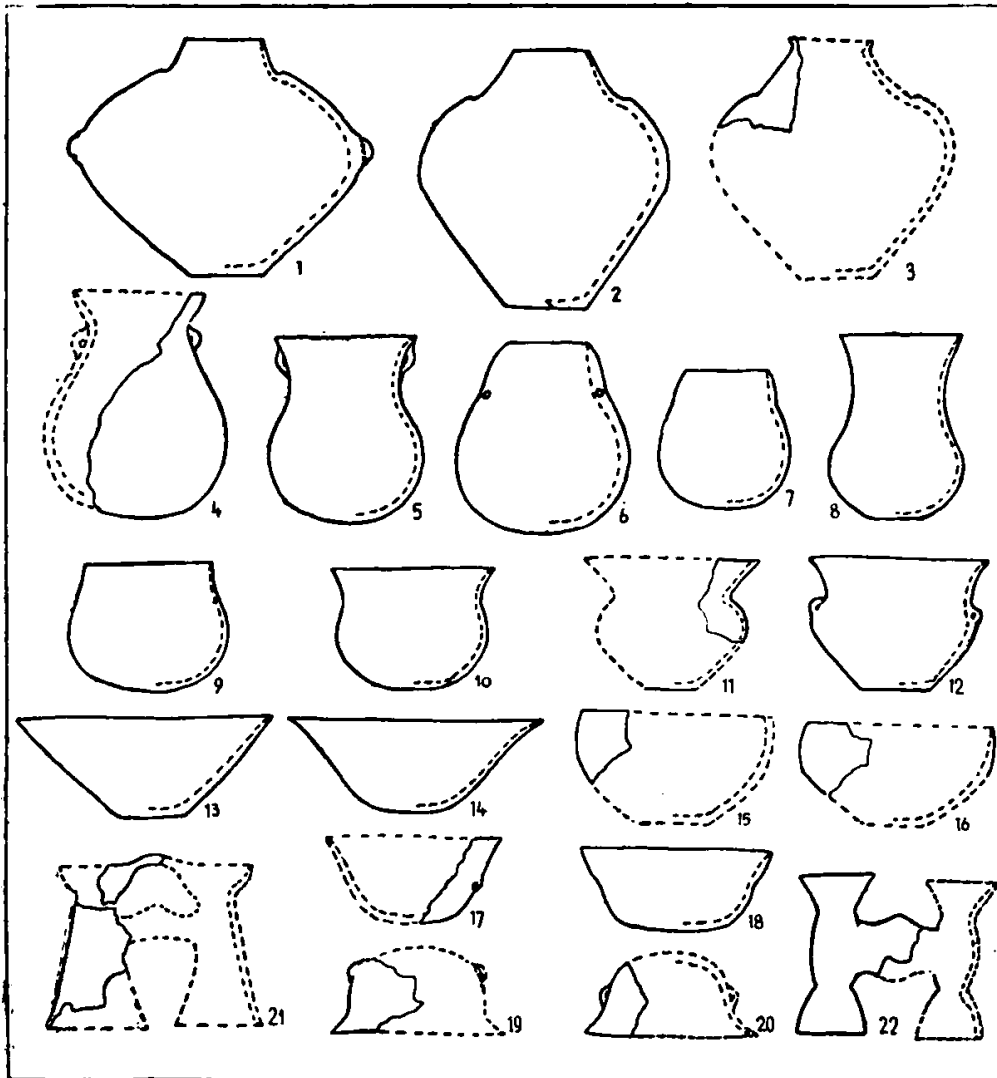
VI. Форми незвиської кераміки.
Formen der Nezvyška Ware,

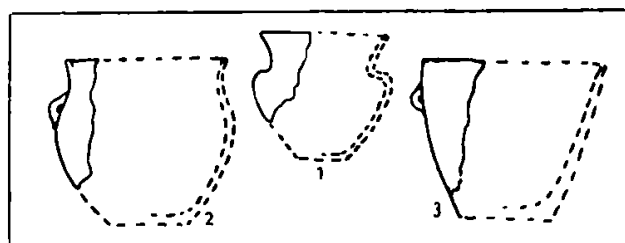
VII. Форми жолобкової кераміки.
Formen der Kanellierten Ware.

VIII. Форми старшої шипинецької кераміки.
Formen der Šurynči-A-Ware.

IX. Форми заліщицької кераміки.
Formen der Zališchyky Ware.

X. Форми гребінцевої кераміки.
Formen der Kammverzierten Ware.

Dr. Olex Kandyba :

Die ältere neolithische bemalte Keramik in der Westukraine.

Der Verfasser bespricht die ältere Stufe der bemalten Keramik oder Trypille-Kultur Galiziens.

Man sieht da 7 ausgeprägte Hauptformen, die fast in allen bemalt keramischen Gattungen vorkommen :

- I. Schultergefäss mit hohem konischem Hals und 2 horizontalen Henkeln auf dem Bauch ;
- II. Flaschenähnliche Amphore mit 2 horizontal durchbohrten Ösen unter dem leicht geöffneten Hals ;
- III. Terrine ;
- IV. Birnförmiger Becher ;
- V. Konische Schüssel ;
- VI. Helmformige Deckel ;
- VII. Binocle.

Ihre Form ändert sich während ihrer Entwicklung in den Grenzen der älteren Stufe der bemalten Keramik Galiziens nicht klar genug. Man kann bloss in der Zališćyky-Ware des Übergangs der ursprünglich grossen Henkeln der Schultergefässe in kleine Nabel, dann der S-förmigen Schweifung der vorher vielleicht birnförmigen Terrinen und endlich der Aufhebung des Verbindungsastes der Binoclen Erwähnung tun. Also kann die Typologie der Formen zur chronologischen Einteilung der älteren bemalten Keramik der Westukraine nicht viel beitragen. Alle Waren werden durch denselben Rundboden bei den Amphoren, Terrinen und Bechern charakterisiert.

Ganz anders verhält es sich mit der Verzierung. Man kann da eine klare Entwicklung verfolgen. Evolution der Spiralverzierung der Schultergefässe lässt sich gut beobachten. Die Spiralen der eingeritzten Keramik sind nicht gut bekannt. Die Nezvyška-Gefässe hatten einfache, breite, fortlaufende, weisse Spiralen (Taf. II, 2); in der Šypynci-A-Ware sind sie dünner (Taf. III, 2), ähnlich den einfachen weissen Spiralen der Zališćyky-Gattung. Die Zališćyky-Schultergefässe wurden ebenfalls mit mannigfachen dunkeln fortlaufenden Spiralen verziert (Taf. IV, 1), die in dieser Ware in Ellipsen und Linsen, mit oder ohne Tangenten zerfallen (Taf. IV, 2) um dann die Base der Ornamentation der jüngeren bemalten Keramik Galiziens zu bilden. Gleichzeitig ändert sich

auch die Dekoration des Halses. (Verfeinerung und Degenerierung des Schrägbandmotivs).

Die Becher der Nezvyška-Keramik hatten als Ornament fortlaufende Spiralen und einfache Voluten (Taf. III, 4); in Šypynci-Ware sehen wir nur verfeinerte Voluten und W-Ornamente; die Zališčky-Becher haben eine schon ganz andere Verzierung: Schrägbandmotiv mit mandelförmigen Grundfiguren. (Taf. IV. 4).

Auf Grund dieser Unterschiede und Fundumstände sind wir berechtigt die ältere bemalte Keramik der Westukraine in zwei Phasen einzuteilen.

I. Phase wird durch die eingeritzte Ware und die weisse schwarz eingefasste Bemalung auf mattem roten Überzug charakterisiert (Nezvyška-Gattung). Man kann ihr auch die kanellierte Ware und vereinzelte Funde der kammverzierten Keramik zuteilen.

II. Phase wird durch weisse Ornamente aus dünnen Linien auf rotem, mattem Grund mit schwarzer Zwischenfüllung – so dass negative rote weiss übermalte Muster entstehen (Šypynci-A Gattung) – und durch rote und schwarze bzw. rote oder schwarze Ornamente auf weissem mattem Überzug (Zališčky-Ware) charakterisiert. Die kammverzierte Keramik ist hier auch vertreten.

Selbstverständlich würde jede strenge Abteilung zu schematisch sein; die verschiedenen Arten der Bemalung konnten teilweise auch gleichzeitig sein. Die Festgestellten Phasen haben aber vollen Evolutionswert.

Die einzelnen Gattungen der galizischen bemalten und unbemalten Keramik sind nach Osten und Süden, d. h. in der Zentral-Ukraine, in der Bukowina und in Bessarabien weithin verbreitet. Die eingeritzte Ware reicht bis zum Dnipro, wo sie in der Gruppe A auftritt. Die Nezvyška-Keramik kommt im Dnipro- und Boh-Gebiet als die sog. polychrome Dnister-Gruppe vor; ihre anderen Parallelen finden sich in der Moldau und in Siebenbürgen. Die kanellierte Keramik findet sich in den zentralukrainischen Borysivka- und Popiv Horod-Gruppen und in Cucuteni. Die Šypynci-A Ware hat ihre Analogien in der Bukowina, in Siebenbürgen und in der Moldau; die Zališčky-Gattung – in der Gruppe A im Dniprogebiet und in den Cucuteni- und Erösd-Waren. Auch die kammverzierte Keramik ist auf dem ganzen ukrainischen Gebiet vertreten.

Die Analogien ausserhalb des ukraino-rumänischen Gebietes sind von allgemeinem Charakter und sind auf die Verwandtschaft der bandkeramischen Kulturen des dnister-donauländischen Gebietes zurückzuführen.

Der rein bandkeramische Charakter der älteren bemalten Keramik der Westukraine sowohl in den Formen (z. B. Gefässe in Gestalt von umgekehrter Birne und Flaschenförmige Amphoren und birnförmige Becher mit Flachboden), in der Verzierung, der die fortlaufende und S-förmige Spirale zugrundeliegt, als auch in anderen Kulturelementen, beweist diese Verwandtschaft und verleiht dem Studium der Anfänge der ukrainischen bemalten Keramik eine mehr als lokale Bedeutung.

Євген Онацький:

Зурочення.

(До українських народніх забобонів).

Людина — істота глибоко релігійна і все мусить у щось чи в когось вірити. Втрата віри для людини — величезне нещастя, катастрофа, що підмінує самі підвалини її життя. Різниця між новими й давніми віруваннями полягає тільки в усе більшому інтелектуальному просторові і в щораз більшому віддаленні божества від людини. В старовину люди відчували присутність свого бога на кожному кроці і кожної хвилини могли увійти з ним в майже безпосередній стосунок. В пізніші часи, божество відходить в дедалі то недосяжнішу височінь і, паралельно з поширенням релігійного обр'ю, люди все більш маліють в своїх власних очах, все краще розуміють свою власну незначність в незмірних світових просторах, і все частіше сумніваються в можливості звернути окрему увагу божества на одну з тих дрібних істот, що колись уявляли себе мало не ціллю й осередком світу. Звідци — скептицизм і безпорадність всієї тієї напівінтелігенції, що, порвавши із старими „забобонами“ і зрозумівши, що земля ніколи не була і не буде осередком безконечного всесвіту, не зуміла поширити відчуття свого духового „я“ до відчуття „я“ світового, космічного.

Та широкі народні маси ще не знають цих вагань і шукань. Вони ще живуть в культурній стадії так званого демонізму, — цебто в світі, повному добрих і злих духів, що увесь час діють і щохвилини виявляють свою присутність й зацікавленість людськими справами. Особливо має бути помітна ця діяльність в актах так званого Зурочення, в фатальних впливах на людину та її оточення так званого зурочливого слова чи ока.

Невтомний дослідник українських народніх вірувань, покійний Сумцов в своїх „Культурних переживаннях“¹⁾ розрізняв зурочення оком і зурочення словом. Але в цьому розрізненні виявився тільки вплив московської мови, що нею написано працю проф. Сумцова. В московській мові дійсно існують два різні вирази: „сглаз“ і „уроки“. Перший вираз має відношення до „ока“ („глаз“) а другий — до мови, бо „уроки“ походять етимологічно від „речи“ „ректи“ — себто мовити.

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1889, XI, 313—15.

В українській мові цього розрізнення нема. І про наслідок впливу — „злого ока“ і — „злого слова“ говорять однаково, що хтось „наврочив“ чи „зурочив“. Саме око, що виявляє на комусь свій фатальний вплив, називається „зурочливим оком“.

Так само й італійці, хоча й мають окремий вираз для фатального впливу зурочливого ока („мальоккіо“), але користуються ним тільки для визначення окремого роду загального явища, що визначається словом „еттатура“. Таким чином, якщо в українській мові, у виразі „зурочення“, ми помічаємо якусь перевагу „слова“ над „оком“, що дає привід думати, що віра в „слово“ повстала раніше від віри в „око“, то в італійському виразі „еттатура“ ми не знаходимо ані „слова“ ані „ока“: італійці мають на увазі взагалі щось зле, що „накидається“ (від латинського „яктаре“), і то навіть часто цілком мимоволі, а то і проти волі того, хто „накидає“.

З вищесказаного випливає, що нема ніякої потреби ускладнювати справу зайвими класифікаціями і вбачати дві чи три речі там, де фактично ми маємо справу з одним явищем. Виявом однієї сили і одного вірування виявляються і врочливе око і врочливе слово, і взагалі врочлива присутність якоїсь людини, або й звірини (в деяких місцях Італії — жаби). Яка ця сила? На чому ґрунтується ця віра в зурочення? Як вона повстала і чому змогла протриматися до наших днів?

Вірування в зурочення відоме нам з найглибшої старовини: так, в одному сумерійському гимні, що походить з IV тисячоліття до Р. Хр. ми вже знаходимо замовляння від врочливого слова. В каталозі давніх єгипетських рукописів, що переховувалися в Бібліотеці Дендераського Святилища і знаходилися в користуванні та під доглядом єгипетських жерців, зареєстрований також і рукопис про те — „Як відвертати від себе Врочливе Око“. ²⁾ Одним із охорончих засобів проти зурочення служив у єгиптян деревляний фаллус, який вони вимальовували також на своїй одежі, на грудях. Давні римляни, як про це свідчить нам Авл Геллій в своїх „Аттичних Ночах“, також загально вірили в зурочення і також боронилися проти нього (поміж іншими засобами) фаллусом, який носили на шиї та чепляли при вході до господи. Дуже часто, як зазначає „Великий Пекельний Словник“ ³⁾ римські тріумфатори, щоб відігнати заздрощі, привішували фаллуси до своїх колісниць. Піндар і Теокрит засвідчують нам вірування в зурочення у клясичних греків, причому Теокрит радить плювати кожного разу, якщо хто почуває себе zagrożеним небезпекою зурочення. Як знаємо, плювання в відповідному становищі дуже часто практикується і в сучасній Україні. Щодо охоронного значення фаллуса, то відсилаю цікавих до моєї праці про „Чарівне Коло і ритуальне оголення“. ⁴⁾

Коли б з глибини віків ми перенеслися в шир простороні, то ми знайшли б відповідні вірування і в Америці, і в Австралії, і в Азії,

²⁾ Menard La Vie intime des anciens, VIII, 57.

³⁾ „Gran Dizionario Infernale ossia esposizione della Magia“, Milano, 1870.

⁴⁾ Париж, 1938.

і в сучасній нам Європі, (де забобонні італійці ще й досі, хоча вже й не носять фаллусів, все ж, коли не мають під рукою заліза, кладуть руку в небезпечну хвилину на спід живота), по всіх усядах, де широкі народні маси продовжують жити в тій культурній стадії демонізму, що про неї ми згадували в початку цієї статті.

Український нарід, наприклад, досі вірить, що час поділяється на „добрі“ й „лихі“ години, причому добрим годинам відповідають добрі духи, або янголи, або навіть сам Бог,⁵⁾ а лихим годинам, чи навіть хвилинам, — злі духи, чорти, або, за науковою термінологією, демони. Ця залежність настільки установилась в народній свідомості, що слова „чорт“ і — „лиха година“ в розмові часто ототожнюються, і вживаються одне замість другого: — „Побила б тебе лиха година!“ з одного боку і — „Щоб тебе Чорний Бог убив!“ — з другого. — „Де він у лихої години взявся?“ з одного боку і „Де він у біса взявся?“ — з другого. „Щоб тебе лиха година знала!“ і — „Бодай тебе Той знає, що трясє очеретами...“.

Єфименко⁶⁾ записав на Чернігівщині таке оповідання:

— „Іхав пан повз поля, дивиться: чоловік погне недовго і сяде. Це здивувало пана. Він посилає слугу запитати того чоловіка, чому він так віддихає. Той відповів: — „Коли прийде щаслива минута, то я жну, а коли настане минута нещасна, так я відпочиваю...“.

Отже не дай Боже, в таку лиху та нещасливу щось сказати — відразу і наврочиш: — „Дай, Боже, — як висловлюється народ, — в добрий час речі, а в лихий і не погадати...“⁷⁾ Всі зашиптування та замовляння притримуються твердо цього розрізнення на „добрі“ і „лихі“ години чи хвилини. Звідти і наші відомі формули привітання та побажання: — „Господи, благослови, в час добрий!“ . Або також: „Добри-день!“, „Добри-вечір!“ — „На добра-ніч!“.

Та побажання побажаннями, слова словами, а важать не так вони самі, як та сила психічного напруження, що в них вкладається. Не дурно ж у нас також кажуть: — „Слова твої хороші, та превражая думка“. Не варті нічого й хороші слова, коли їх не супроводить доброзичлива думка, коли справжня зла думка захоплюється через очі — оті вікна душі — й несе з собою незбагнену силу зла, що втілюється в міріадах демонів.

Зурочливе око — це перш за все заздрісне око. Ми вже бачили, як римські тріумфатори охороняли себе від заздрощів типовими забезпечниками від зурочення. Недурно й старий Гомер згадував про заздрісних богів, радячи своїм героям, щоб вони краще себе принижували, як занадто підносили. Злі демони, через саму натуру свою, не зносять людського щастя. Досить їм підслухати вирази радості, задоволення, захоплення, як вони з особливим завзяттям нападають негайно на того, хто викликає оте захоплення, чи занадто радіє.

⁵⁾ Дикарев, „Посмертні писання“, ст. 75—79.

⁶⁾ „Ярило“, ст. 97.

⁷⁾ Номис ч. 1168.

Отже цілком ясно, що забобонні люди ніколи не хвалитимуть, ані висловлюватимуть свого задоволення з приводу щастя чи доброго стану свого приятеля. Навпаки вони намагатимуться ганьбити його, для його ж добра. І тому Вергілій і Катул говорили, що надмірна хвала породжує етатуру, цебто зурочення. І тому в Римі, підчас тріумфального походу щасливого Імператора, за його колісницею йшли вірні вояки, які старанно й жорстоко ганьбили та висміювали його в сатиричних віршах. У греків також був звичай, що жінки, підчас Тесмофорій та інших свят, вимінювалися найгіршими лайками і супроводжали їх не менш непристойними рухами.⁸⁾ Непристойні рухи вважалися взагалі дуже успішним засобом проти зурочення, і взагалі проти злих духів.⁹⁾

Індуси називають своїх дітей найгіршими і найнеприємнішими іменами, особливо, якщо вони мали вже нещастя загубити дітей. Так само і в Хинах, дітей часто називають „собакою“, „блохою“, „свинною“, — щоб охоронити від зурочення.¹⁰⁾ У південних Слов'ян також дуже сильно поширене вірування, що слова хвали й захоплення викликають зурочення, і тому, замість кого хвалити, треба перше його обляяти. Ніколи не можна говорити дитині: — „Яка гарна дитина!“ . Але треба сказати: — „Яка погана дитина!“ . Таким чином значення слів значно міняється.¹¹⁾ Подібні ж погляди існують і у мадярів. В Італії, якщо ви висловлюєте комусь задоволення його гарним здоровим виглядом, мусите негайно додавати: — „Iddio la benedichi!“ — Хай Вас Бог благословить! Інакше та особа може подумати, що ви маєте щось проти неї і схопиться за залізо, або направить на вас поставлені рогами два пальці — мізинний і вказівний, — типовий магічний протиурочливий рух. Певна річ, в останні часи в інтелігентних колах північної Італії ці забобони значно ослабли, але в південній Італії вони ще в повній силі.

У нас в Україні, як зазначає Кузеля в — „Вступних увагах“ до цікавої збірки „Дитина в звичаях і віруваннях українського народу“,¹²⁾ забороняють дивитися на дитину і тримають її за заслоною. Коли ж хто і кине оком на дитину, то мусить зараз же сказати якесь застережливе слово, як: — „Нівроку“, — „Рости велике“, „Камінь в зуби, печина в груди“ і т. д.

Звертає увагу отой звичай тримати дитину „за запоною“. На сході, головне серед мусульман, ми зустрічаємо ще й іншу „запону“ — чадру жіночу. Американський відомий етнолог проф. Сумнер певний того, що заслонювання лица у арабських жінок викликане власне страхом перед зурочливим оком.¹³⁾ Гарні жінки часто навмисно намащують собі щоки чорною фарбою, щоб здаватися негарними і так забезпечитися від зурочення. Мусульмани навмисне калічать своїх

⁸⁾ Reinach, »Cultes, Mythes et Religions«, IV, ст. 118.

⁹⁾ Про це в мойому — „Чарівному Колі . . .“.

¹⁰⁾ Сумнер, »Folkways«, ст. 517, 518.

¹¹⁾ Krauss, »Volks Glaube der Südslaven«, 41—43.

¹²⁾ Ст. 38.

¹³⁾ »Folkways«, ст. 517.

дітей, коней і ослів, щоб їх хто не зурочив. На думку Сумнера, страх перед зурочливим оком привів і до покриття певних частин тіла і таким чином спричинився до створення поняття пристойности та непристойности.¹⁴⁾

Щодо сили впливу зурочливого ока, то ще Цицерон писав свого часу, що одного разу Куріон, славний римський промовець, розпочавши промову проти Тітіннія, не міг далі говорити, внаслідок зурочливого ока цього.

Італійці ще досі оповідають про своїх еттаторів, як про людей, що від їх погляду хворіють і вмирають люди і звірі, дерева вянуть і засихають, а дорогоцінні самоцвіти втрачують свій полиск. Так само і у нас в Україні загально вживають прислів'я, що походять з цього вірування: — „Як гляне, аж трава вяне“. — „Як гляне, аж молоко кисне“.¹⁵⁾

В одному польському оповіданні, що його наводить проф. Сумцов в вищезгаданій своїй праці, говориться про одного пана, який мав такі очі, що від їх погляду дерева всихали і на морі бурі здійсмалися. Всі люди від нього тікали. З розпачу він сам видряпав собі очі і закопав їх у землю. Його слуга з цікавості відкопав їх: вони і в землі горіли, як свічі, але як тільки їхній погляд упав на слугу, він звалився бездиханний . . .

Цей пан з польського оповідання може служити типовим зразком для італійського еттатора. Внаслідок тих чи інших причин, — чи внаслідок народження в певний „лихий час“ (дивись вище), чи внаслідок якихось пригод, що трапилися матері в період вагітності,¹⁶⁾ еттатори вже народжуються з такими вродливими очима, і не їхня сила їм від цієї особливості звільнитися. Подібно до того, як кожне слово похвали, сказане в недобрий час; як кожний задрісний погляд робляться тимчасовим знаряддям демонської сили, — так само й людина народжена чи зачата в недобрий час робиться постійним носієм і посередником цієї самої демонської сили.

В заповіті Соломона, написаному „до Синів Ізраїлевих, щоб вони знали силу демонів і образи їх, і ймення тих янголів, що нищать силу демонську“ згадується на тридцять п'ятому місці Фтенот, який „псує“ людину і є причиною зурочення. Його можна обезсилити амулетом з рисунком страдного ока.¹⁷⁾ В рукописних і усних східнословянських замовленнях, як засвідчує Соколов,¹⁸⁾ „уроки“ і „призори“ виступають як особливі демонічні істоти, але частіше ці уроки і призори, цебто наше Зурочення, приписуються злій людині, чаклунові, відьмі тощо. Причому, — і це особливо відноситься до італійських еттаторів, — внаслідок натурального розвитку вірування в зурочення, ці люди викликають нещастя не тільки своїм поглядом, але вже навіть

¹⁴⁾ »Folkways«, ст. 515.

¹⁵⁾ Франко, „Приповідки“, I, в. II, ст. 345.

¹⁶⁾ Sumner, »Folkways«, ст. 517.

¹⁷⁾ Такий амулет можна бачити в Древн. Слав. Ком., 1895, I, ст. 183.

¹⁸⁾ „Новий матеріал . . .“ в „Др. Сл. Ком.“, 1895, I, ст. 191.

простою своєю присутністю, дійсною чи навіть символічною: досить, наприклад, назвати ймення „зурочника“, щоб уже трапилося якесь нещастя. Я сам бачив, як дуже поважні люди хапалися за залізо або робили роги з пальців, коли в їх присутності називали прізвище людини, що вважалася за єттатора. „Єттатором, — каже Панцині, в своєму „Диціонарію Модерно“ називається людина, що своєю присутністю чи словами викликає, як гадають, всякі нещастя: отже щось вроді невинного і пасивного чаклуна. Часто людське лукавство і темнота людська вказують на безвинних людей, як на єттаторів, і присуджують їх в той спосіб на жорстокі муки переслідування“.

І дійсно, при певній настроєвості та забобонності оточення прославитися зурочником досить легко. Для цього — при сприятливій зовнішності жертви досить чивісь впертої волі та нещасливого збігу обставин. В Римі мені оповідали про князя з родини Массимів, — однієї з найстарших і найаристократичніших з римських родин, що вела свій початок від славнозвісного Фабія Максима Кунктатора, що охоронив Рим від Ганнібала. Хтось почав вперто поширювати чутки, що цей князь був єттатором, і неважаючи на те, що ніяких виразних доказів його „єттаторности“ не було, забобонні люди почали приймати свої застережні засоби: почали уникати запрошувати князя на прийняття, зустрічаючи його десь несподівано, виставляли проти нього роги з пальців, — і т. д. У людей, охоплених релігійним чи забобонним страхом, часто обов'язки звичайної делікатности відходять на задній плян. Сам князь почав уникати товариства, — хоча, як казали, ніяких позитивних доказів на ствердження обвинувачення не було. Але одного разу, князя запросили на весілля. В момент, коли слуга сповіщав про прибуття князя Массима, відривається зі стелі велика люстра і забиває молоду. На другий день князь з'являється до батьків висловити своє співчуття, — мати встає йому назустріч, заплутується ногою в довгій сукні, падає і зломлює ногу, — цих двох фактів вистарчило, щоб закріпити за князем славу жахливого єттатора і зробити йому життя впрост незносним. Мені оповідали також про процеси, що їх переводили люди, ославлені як єттатори, щоб довести безглуздість обвинувачення, що руйнувало кар'єру, перешкоджало або й унеможлиблювало ведення торгівлі і т. д., — але, як запевняють, ці процеси дуже рідко досягали своєї мети . . .

Треба проте зазначити, що слава єттатора не до всіх може пристати, — для того, щоб зробитися в очах забобонних людей єттатором, треба — окрім нещасливого збігу обставин — посідати ще й певні фізичні та психічні прикмети.

— „Якщо ви поговорите з кимсь, хто найбільше вірить в єттуру, — пише Франчески в своїй книзі „La Superstizione“,¹⁹⁾ — то він вам скаже, що фізичними прикметами єттатора є довга шия, сильно розвинена горлянка, кадик, окуляри і таке інше. (? Є. О.). Але, каже далі Франчески, спостерігаючи найбільш відомих єттаторів, я не знайшов нічого подібного. Проте я помітив у них одну характерну

¹⁹⁾ Ст. 153—54.

рису — сильну зажуреність та якусь важкість, що робила їх незносними в товаристві. Перша й головна хиба еттатора — це бути нудною, важкою, незсною людиною, що виводить вас з терпцю, дратує, нервує. Давні люди приписували антипатію і симпатію окультним прикметам особи, — певно, що той, хто видається важким і незносним, не може видаватися симпатичним...“.

Але це пояснення Франчески треба приймати з великою обережністю, — воно занадто відбігає від безпосереднього догику з віруваннями народніх мас і віддає звичайним собі інтелігентським розумуванням.

Відомий дослідник народніх вірувань італійський етнолог проф. Р. Корсо так описує італійського еттатора у великій Італійській Енциклопедії: — „Еттатора можна пізнати з худого обличчя, темної оливної тери обличчя, гачкуватого носа і особливо з очей — злих і косих, перерізаних червоною чи синьою жилкою, маленьких, прищурених, свинячих і з нахмуреними бровами...“

Як бачимо опис Корсо відбігає досить далеко від опису Франчески, — але в одному вони цілком збігаються: обидва вони дають образ людини досить антипатичної. При тому опис Корса, — без сумніву, далеко правдивіший, бо звертає особливу увагу на очі, що одночасно відбивають душевні властивості.

Старий римський поет Овідій вважав за еттаторів людей з подвійними чоловічками в очах.

В німецьких сагах ми знаходимо людей з густими зрослими бровами; вони відзначаються надприродною силою і можуть, по бажанню, висилати з себе демонів, що вилітають метеликами з брів і завдають смерть сонному ворогові. В сербських казках вилітає метеликом і завдає шкоду людям дух відьми. В Московщині і в Україні зурочливими очима вважаються косі запалі очі, що визирають зпід настовбурчених брів.²⁰⁾ На Волині і на Київщині вірять, що зурочливі очі бувають у людини, що її дитиною відлучили від грудей, а потім знову почали прилучувати. Від погляду цієї дитини тісто перестає рости.

В Туреччині бояться людей з блакитними і сірими очима, бо вони там рідкі, а також побоюються рудих людей. У москалів існує приповідка: — „Рижій, красний — человек опасний“. Не користуються руді люди прихильністю і в Україні: — „Ой ти рудий та поганий, поганого роду...“ — співається в одній народній пісні²¹⁾.

Американський дослідник Сумнер каже, що „за тих, що мають врочливе око, вважаються відьми, старі баби, старці і взагалі люди нижчих соціяльних класів...“²²⁾

Підсумовуючи ці свідоцтва, ми переконуємося, що за „зурочників“ вважаються по всіх усюдах люди, що чимсь визначаються — і то в гірший бік — в своєму оточенні: чи то незвичайною страшною чи бридкою зовнішністю, в якій головну ролю відіграють великі на-

²⁰⁾ Сумцов, *op. cit.* К. Ст. 1889, XI, с. 312-17.

²¹⁾ Чубинський III, 172.

²²⁾ „Folkways“ с. 517.

стовбурчені, а то і зрослі, брови та злі заздрісні, переважно косі або маленькі, очі, — чи то несимпатичною, заздрісною, злою вдачею, що зрештою вже відбивається на зовнішності, чи нарешті незвичайними обставинами свого походження та виховання.

Новіші досліді над магією Максвеля²³⁾ привели його до висновку, що в багатьох місцях вірування і забобони, звязані з вурочливими очима, залежать від асоціації магічної сили чи влади людини з певними плямами в кольоровій частині ока. Про ці плями в зурочливих очах вже детайлічно говорили Пліній,²⁴⁾ Бекон, Леонар Вер, Боден, Боге і інші. Це вірування існує досі в північній Америці, в південній Франції та в Італії. — „Я, каже Максвел, сконстатував можливість цієї гадки. Особи, здатні передчувати чи бачити віщі сні дуже часто мають в кольоровій частині ока, особливо лівого, якусь пляму...“²⁵⁾

Наука перевірить в свій час це спостереження Максвеля, але певно, що вірування в зурочливе око, поширене в цілому світі, хоча й вирросло з плідного ґрунту первісного демонізму, всеж мало спиратися на якісь реальні чинники, що без них щоденне життя дуже швидко виказало б усю його хибність. Люди звичайно дуже добре спостерігають, але досить зле свої спостереження зясовують.

За один із чинників, що підтримували впродовж тисячеліть в цілому світі вірування в зурочення, треба признати вже сконстатовану наукою безсумнівну силу гіпнотичного погляду деяких осіб; за другий чинник треба вважати загальне констатування несталости людської слави і щастя, що одного дня нараз дістають несподіваного удару. За третій чинник — і може бути найголовніший — треба прийняти звичку людської психіки вязати дві події, що йдуть безпосередньо одна за одною, одним звязком причиновости: „post hoc, propter hoc“. Після того — значить наслідок того. Швайнфурт²⁶⁾ оповідає про одного чоловіка, що, йдучи через нубійське село зауважив, що дерево, під яким сиділи люди, було зломлене і мало ось-ось упасти. Він попередив zagrożених людей. І дерево дійсно через кілька хвилин упало. Факт був зясований зурочливим оком особи, яка перша помітила небезпеку. Таких прикладів можна було б навести до безконечности, — згадаємо тільки вищенаведений випадок з кн. Массимо.

Які ж засоби вживала людність проти цієї страшної для неї небезпеки зурочення, що кожну хвилину могла впасти на людину і знищити її спокій, здоровля і щастя. Засоби це настільки ріжноманітні, і їх так багато, що ми не маємо можливости над тим тут докладно зупинятися. Зазначу тільки, що всі ці заходи можна поділити на кілька категорій: 1) Амулети. В більшості це ті самі амулети, що їх вживається взагалі проти нечистої сили, — з них в Україні і в Італії особливо популярний часник.

²³⁾ »La Magie« с. 17.

²⁴⁾ Гіст. натур. VII, 2.

²⁵⁾ с. 17.

²⁶⁾ »Heart of Africa«, II, 406.

2) Замовляння та відшіптування. Ось, наприклад, замовляння, що його записав був Як. Головацький:²⁷⁾ — „Уроки, урочища, Пристріти, пристрітища, Сірії очі, Бурії очі, Темнії очі вимовляю, виговариваю; Жовті кості, Червоні кості, і твоїх сорока суставів Ніколи не приходи (Тричі сплюнути: тьфу-тьфу-тьфу!) Сороки, ворони прилітайте, Широко крилами махайте, і в густих лозах, по чорних лісах, по великих берегах, по найбільших купинах, по найширших очеретах, по червоних пісках, вищепомянутих місцях знаходиться, а сюди ніколи не приходіть, і не бувайте“ (Тричі хухнути: ху-ху-ху!)

А ось друге, записане на Буковині:

— „Уроки, урочища, Престрити, престритища! Хоть най будуть уроки чоловічі, хоть най будуть уроки жіночі, хоть най будуть уроки хлопчачі, хоть най будуть уроки дівочі, хоть най будуть уроки дівчачі, — Аби знідили, як нидіє віск на вогні, піна на воді, роса на траві, так аби знідили від чистого, молитвенного, хрещеного (імя зуроченого)“. Повторюється тричі. При кожному разі треба тричі сплюнути.²⁸⁾

3) Ріжні магічні акти, як злизування з лица, наставлення рогів, виготовлювання ріжних напиків, підкурювання тощо.²⁹⁾

4) Непристойні рухи, що мають на увазі злякати духів.

5) Лайка і ганьба, що мають на меті обдурити заздрісних духів.

6) Відвертання уваги зурочливого ока зачіплюванням ріжних блискучих та взагалі незвичайних річей.

Ось ті головні категорії засобів, що їх вживається по всіх усядах для боротьби з зуроченням. Як бачимо — їх досить багато, — і вже сама кількість вказує, яку роль відігравало — тай продовжує ще відігравати — це вірування в житті забобонного людства.

Riassunto dello studio del prof. E. Onatskyj:

»Iettatura«.

La credenza nel malocchio o nella iettatura è nota da tempi antichissimi ed è diffusa in tutto il mondo, ovunque le masse credono ancora nell'esistenza dei demoni, buoni o maligni, che s'interessano continuamente alle cose umane. Il prof. Sumtsov, instancabile indagatore delle superstizioni popolari, distingueva la iettatura fatta colla parola, dalla iettatura prodotta collo sguardo. Questa distinzione è superflua e trova la sua ragione d'essere soltanto nella lingua russa. La lingua ucraina non conosce questa distinzione. Anche nella lingua italiana il concetto di iettatura comprende tanto quella fatta colle parole, quanto

²⁷⁾ „Ворожіння у русинів“, Руська письменність, III, 1, ст. 286.

²⁸⁾ Зап. Юго-Зап. Отд., 1874, II, ст. 392—93.

²⁹⁾ Про це дивись в мойому „Чарівному Колі і Ритуальному Оголенні“.

quella fatta cogli sguardi. Essa può essere prodotta da sola presenza dell'iettatore o dal pronunciare semplicemente il suo nome (presenza simbolica).

Il popolo ucraino crede che il tempo si divide in momenti buoni e cattivi. Ad un momento buono corrisponde lo spirito buono, ad un momento cattivo-lo spirito maligno. E' molto importante saper scegliere il momento buono. Donde anche l'uso frequente di augurare di partire o di fare qualcosa „in un'ora buona“. Del resto gli auguri stessi sono efficaci non tanto per le parole, che li esprimono, quanto per il grado della tensione psichica che accompagna quegli auguri. La buona parola non vale nulla se non è accompagnata da pensiero benevolo. Il cattivo pensiero, al contrario, può nuocere, manifestandosi attraverso gli occhi, malgrado le buone parole. L'occhio cattivo, che produce la iettatura, è prima di tutto l'occhio invidioso. Gli spiriti maligni non sopportano la felicità umana. Anche Omero parlava di Dei invidiosi. Perciò bisogna evitare tutto ciò che può provocare l'invidia. Non bisogna lodare le persone care, e non bisogna millantarsi.

Fra i fattori che hanno contribuito al mantenimento delle credenze nella iettatura e nel malocchio bisogna annoverare :

- 1) l'indubbia potenza ipnotica degli occhi di alcune persone ;
- 2) la constatazione dell'instabilità della fortuna umana ;
- 3) e soprattutto, l'abitudine di riscontrare legami di causalità dove non esiste che concatenazione di fatti: post hoc, propter hoc.

I mezzi di scongiurare la iettatura e il malocchio sono innumerevoli. Eccone, alcune categorie principali :

- 1) Amuleti, generalmente gli stessi che servono contro gli spiriti maligni ;
- 2) Formule di scongiuri ;
- 3) Vari atti magici (fare le corna, leccare il viso ecc.);
- 4) gesta indecenti ;
- 5) ingiurie
- 6) uso degli oggetti strani, capaci di suscitare la curiosità e di distrarre l'attenzione degli spiriti maligni.

Инж. Микола Кушніренко :

Суспільно-господарський побут села Ізи в Карпатській Україні.

(Досліджено за анкетним програмом проф. О. Мицюка).¹⁾

А. Загальні умовини.

Село Іза, Хустської округи (кол. жупи Мармароської), знаходиться в пяти кілометрах на північ від Хуста, на лівому березі річки Ріки. Належить до т. зв. „долішнянських“ сіл, бо розташоване на рівнині, в долині, котра за Рікою, на заході і північно-західньому напрямі, оточена ланцюгом стрімких гір. На південь, за р. Тисою, також видно високі гори. В 4—5 кілометрах на схід від Ізи починаються хвилясті горбки. На північ веде дорога на Волівську Верховину. Долина настільки простора, що вмщає поля не лише Ізи а й сусіднього Хуста та суміжних сіл, теж „долішнянських“ чи „долинянських“.

Тип розташування села компактний. Головна вулиця Ізи є разом і шосованою державною дорогою. По ній ще перед кількома роками щодня їздило кілька автобусів і авта до Волового—Торуня, а також до Мукачева через село Липчу. Тепер (р. 1934), в наслідок господарської кризи, їздить через села із Хуста до Торуня лише поштовий автобус і один особовий, ще деколи яке авто. На головній вулиці знаходяться уряди, народня школа, крамниці, корчми і більшість жидівських домів. Від головної вулиці, яку селяни по малярському називають „горсак“ чи „орсаг“, відбочують ще дві менших, одна в напрямі до с. Нанкова, а друга до Ріки на міст, котрий сполучає Ізу з сусіднім с. Кошельовим. Є ще досить вузьких вуличок, що називаються „прогони“.²⁾ Ними, дійсно, лише можна „прогнати“ худобу, але возом в деяких розминутись не можливо. Дорога від Хуста до Ізи — урізок державної — дуже рівна і старанно звальцьована чи шосована.

Поштового уряду в селі нема. Приватну і урядову кореспонденцію приносить щодня з Хусту один з „бохтерів“.³⁾ Залізнична станція

¹⁾ Проф. О. К. Мицюк також проредагував це опрацювання вислідів дослідження.

²⁾ Однина — „прогун“.

³⁾ „Бохтер“ — післанець при нотарському сільському уряді.

від села 5 кілометрів (в Хусті), а переїзджаючи через Ізу зупиняються тут автобуси. Село знаходиться в доброму звязку зі світом. Телефон є в жандармській станиці, у виняткових випадках можуть за плату покористуватися ним і житці села, але селяни потреби в ньому не мають.

По перепису 1930 року було присутніх в селі 3998 душ, із того горожан чехословацької республіки 3195. По національності вони ділились так:

	по перепису 1930 року	по перепису 15.II.1921 року
Українці	2797—87,54%	2454—87,93%
Жиди	376—11,77%	323—11,57%
„Чехословаки“	19—0,60%	4—0,14%
Мадяри	2—0,06%	10—0,36%
Німці	1—0,03%	— —

Із цієї табелі бачимо, що за десятиліття 1921—1930: 1) процентове відношення українців до загального числа населення зменшилося на 0,39%; 2) жидів зросло на 0,20%; 3) „чехословаків“ збільшилося в п'ять раз, а мадяр у стільки раз зменшилося. Приріст „чехословаків“ не природній, а іміграційний: збільшилося в селі державних урядників чехів та кількість членів їх родин.

По релігії ізяни ділилися року 1921 так: православних 2444, греко-католиків 10, римо-католиків 13, ізраїльського визнання 324, інших та без конфесії 2. На рік 1935 розподіл після релігії такий самий: селяни всі православні. Між десятьома греко-католиками р. 1921 могли бути учителі державної народньої школи з родинами, а може й пару селян. Але на цей час (1935) з селян ніхто себе не називає явно греко-католиками, хоч про двох—трьох кажуть у селі, що вони уніяти.

Село Іза дуже старе. У хроніці ізької народ. школи є згадка, що по записках Івана Раковського (кол. священика села Ізи), що був одним з провідників москвофільського напрямку в Угорській Русі, Іза ніби початково була заселена переселенцями із Росії(?), року 1300(?), що прибули з Андрієм III, котрий в той час(?) був запрошений на мадярський королівський престіл. Ця фантастична версія явно пристосована до того, що в т. зв. історії кол. Угор. Русі можна прочитати: „Угорські джерела пишуть, що угорські князі Андрій і Леонтій по смерті Стефана утікли на Русь і тут перебували, доки угорські вельможі не закликали Андрія на королівський престіл. Андрій в Києві оженився з Анастасією, донькою руського князя Ярослава“.⁴⁾ Він був королем з року 1290 по рік 1301. Отже коли би надати значіння твердженню Раковського, то рік 1290 треба б було прийняти як час приходу предків ізян з Андрієм III. Але більш імовірним є, що Іза спочатку була волоським селом, у яким протягом часу в процесі стихійного доприселення людність змінилася на українську. Подаємо ще дещо з шкільної хроніки, опускаючи явно фантастичні місця. „Цей народ (тобто предки ізян — МК) розташувався на прекрасній рівнині

⁴⁾ Історія Подкарп. Русі. О. Іриней Кондратович — стр. 20. В-во „Просвіта“, Ужгород.

коло Ріки Великої (Nagy Ag), (що протікає коло Ізи, а яку нині зовуть просто Ріка — МК). Ця долина окружена була від ріки Великої високими соснами(?), тополями і вербами. Від сходу велика Діброва — дубовий ліс, котрий від хустської гори на північ був віддалений на 10 км. Після 1300 року зачато будівлю на хустській горі, замку (фортеці).⁵⁾ При цій будові ізяни постійно були заняті роботою, за те їх називано городськими а село Городське (підкреслення мої МК). Хустський замок в 1353 році був добудований і мав свого пана, котрого городські називали „коминдашом“.⁶⁾ В письмах за дійсного „коминдаша“ згадується року 1413 Марко Домокош. Колишні ізяни завжди були під владою власників(?) хустського гóрода і не мали другого пана і керовника, крім городських „коминдашів“ і властителів. Цих останніх багато перемінилося..., аж до влади пана Раковція Ференця, котрого „ноту“ (тобто мелодію) і тепер народ згадує. Заполієва(?) вдова Ізабела назвала городських своїм іменем Іза(?) приблизно коло 1530 року“, — що теж фантастика.⁷⁾

Крім городської роботи, селяни Ізи займались і хліборобством. Сіяли жито, пшеницю, „ярець“ (ячмінь), овес і просо. В ріках Тисі і Ріці (Nagy Ag) було багато риби, в лісах диких свиней, серн, оленів та інших диких звірів. Ізяни держали рогатий скот, вівці і кози. Кукурузи і картоплі не знали. Їли житній хліб, мясо, рибу, сир, пили молоко і медівку. Жидів в околиці ще не було, народ їх не знав. Коли жид вандрував через село, то молодіж бігла за ним і кричала: „жид, жид, харамин, харамин“. Кидали в нього глиною, болотом; а хлопчак — навіть камінням. Через те жиди обходили Ізу поза дібровою. Поле було поділено (?) на ґрунти. Священник отримував цілий ґрунт („телек“), півець — половину, як і два діякони, а церквітник — четвертину. Тоді (роки? — МК) уже були так зв. „нямеші“ (шляхтичі) і вони заняли найліпшу землю за рікою. Нямеші мали прибутки з корчем, м'ясарень і млинів. Податку вони не платили і також не відбували військової повинності. Прізвища нямешів були Орос-Олос та Ізай.⁸⁾

Урядовим заняттям ізян був обов'язок сплавлювати по Тисі сіль до Солнока, Сегедина та Зимона. У кінці марта ішли вони у Сиготські комори навантажувати сіль на „бокори“ (плоти); коли льоди пройшли, рушали з нею вниз по Тисі на Мадярщину. Із тієї дороги верталися до дому пізньою осінню, бо не було ані залізниці ані доброї дороги. Коли на радість своїх жінок верталися до дому, то примушували на козицях (?) грати. Був тоді тижневий і двотижневий танець. Особливо модний був волоський і нота Раковцієва. Жінки в петельках приносили в корчму страву. Коли все прогуляли і пропили, тоді домагалися від замкового „провізора“ зерна і грошей. Він

⁵⁾ Селяни й тепер замок по старому називають „гóрод“.

⁶⁾ Певно зіпсуге „комендант“.

⁷⁾ Про назву „Іза“ див. в „Нарисах з соціально-господар. історії Підкарпатської Русі“ проф. О. Мицюка, т. I.

⁸⁾ В Андрія Ороса є й тепер нобілітаційні нямешські грамоти, писані по латині і по мадярські.

завжди задовольняв їх прохання. В селі було три керовники: староста (для простих), бокороський суддя і нямеський „годнодь“. Без „годнодя“ не вільно було нямеша судити.⁹⁾

Стільки з хронікальних відомостей, що написав року 1923 Андрій Владимир, кол. учитель в Ізі біля 46 років.

Б. Родинно-популяційні відносини.

Шлюб вважається в селі зрозумілою необхідністю. Кожний дорослий парубок старається оженитися, а дівчина віддатися. На ціле село між українцями є всього два чоловіки, що маючи поважний вік, живуть неодружені. Мотиви одруження переважно сексуальні; при цім грають свою ролю і міркування господарські, хоч селянина не відстрашує від шлюбу матеріальне незабезпечення так, як інтелігента. Дуже часто одружившись і маючи багато дітей чоловік згадує, що нежонатому жилось ліпше.

„Доки легінив — били за крисанев косиці,
як ся вженив — стали вуши як копиці“,

каже сільська приповідка. Віно дівчини відограє тепер, в часі господарської кризи, більшу ролю. Багата дівчина, хоч і не гарна, виходить заміж дуже легко. Хлопці женяться відбувши військову службу, у 23—24 роки, дівчата ж — в 17—19 літ. Трапляється, що хлопці женяться й скорше, написавши „слободу“, — про що ми ширше згадуємо за опису с. Н. Бистрого. Але є в селі нове явище, породжене господарською кризою — це т. зв. „старі“ легіні — хлопці по 26—28 літ, які ще не поженилися. Не дивлячися на дуже малі матеріальні вимоги, що потребує майбутнє подружнє життя селянина, всеж певна кількість селянських хлопців у великих родинах не має і того мінімуму матеріального забезпечення, щоб оженитися. Крім хати з городцем та ще корови іншого маєтку нема, немає також і заробітку. Селяни на факт „старих“ легінів дивляться, як на явище абнормальне. Кажуть про них: „та ходять межи молодью, але якое ото!“. Є й невіддані дівчата віком по 22—24 роки. Деякі з них ідуть у манастир.

З розвитком православія, після 1920 року, в околиці Ізи збудовано два монастирі — один жіночий за с. Липчою, а другий мужеський, між Ізою і Нанковом. В обох монастирях керуючі ролі мають ізькі ченці і черниці. В жіночому монастирі й головний контінгент черниць є з ізьких дівчат. Ідуть вони в манастир забравши свою „часть“, тобто віно, не з почувань релігійних, а з міркувань переважно соціальних. Кажуть з приводу цього ізькі жінки: „тепер спіх (тобто зручність), не вийшла за муж — піде в манастир, а колись оддавались хоч за якого, аби лише оддатись“.

Шлюб ізьани відбувають в церкві і в нотарському сільському уряді. У свідомости селян церковний шлюб важніший, ніж цивільний.

⁹⁾ „Годнодь“ — начальник, старшина мад.

Є подружжя нереєстровані у сільського нотаря, але в церкві вінчані. Два випадки шлюбу було реєстровано лише в сільському нотарському уряді, а в церкві подружжя не було вінчане, бо жінки давали „обіт“ бути манашками, тому піп не схотів їх вінчати. На співжиття без шлюбу дивляться в селі як на річ аморальну, але якимсь особливим соромом це ніхто не вважає.

В Ізі і сусідніх селах є тип жінки, яку кличуть „канадошка“. Це значить, що її чоловік у Канаді на заробітках або взагалі за океаном. Часто „канадошки“, не дістаючи по 5—7 років від своїх чоловіків ні грошей, ні листів, без шлюбу починають жити з другими. В Ізі є таких п'ять випадків.

Нове подружжя обов'язково запроваджує своє окреме господарство. З батьками лишається тільки один з синів, а решта відділяються. Коли ж є лише одна донька і нема синів, то найчастіше її чоловіка „старі“ приймають на своє господарство. Земельний маєток окремо заінтабульований на ім'я жінки й на ім'я чоловіка. Діти у спадщину дістають окремо материн маєток і окремо „вутцюзнину“. У господарстві ж жадних окремих розрахунків майна жінчиного і чоловікового нема. В селянських родинах в Ізі, як і по інших селах, буває пересічно по 5—6 дітей (зрідка трапляється і до 10), але Іза чи не одиноке село в окрузі, де вже виразно помітне у молодших подружжя запобігання великій кількості дітороджень. Старші жінки кажуть з цього приводу: „молоді вже май мудрі — много дітей не мають. Дитині треба булше дати, як нараз доhtarові. Хоч воно ото і гріховновате, та на ото вже не никаут“. Най би були діти — признають селяни — коли б не така біда, а то потому годувати нічим. Проти частих дітороджень вживають засоби превентивні і репресивні, але все ж далеко не в такій кількості, як у містах та в інтелігентних верствах народу. В Ізі це роблять із селян лише одиниці, які культурно і маєтково стоять вище селянського загалу, або ті, котрі бували багато в далеких краях на заробітках і вже не так піддаються впливу свого сільського середовища. Сприяє цьому і близькість міста, де є багато лікарів, а також і те, що вже гріха бояться люди менше.¹⁰⁾

Виховання дітей стоїть надзвичайно низько. Дещо цьому спричинює і розташовання села. Хати густо, одна біля другої, головна ж вулиця є трактом, по якому часто їдуть із сусідніх сіл вози до Хуста. Діти, бавлячись на вулиці, стають дуже сміливі і нахабні — в протилежність тихим і соромливим дітям з глухих верховинських сіл. Доба, по хатах, бійка, а особливо лайка на денному порядкові. В присутності дітей не лише чоловіки, а й жінки пересипають свою бесіду непристойними виразами, дуже часто з найпаскуднішою московською лайкою (реальне надбання з москвофільства). Наслідки цього аж надто сумні: на вулиці 5—6 літні діти побюються і крізь плач чути фахово-московську матерщину. Діти в Ізі не мають що пасти: корови стоять ціле літо у хлівах, бо село не має толоки, воли і яловий скот далеко

¹⁰⁾ У своєму обслідуванні с. Горинчова я лише згадую про це явище, яке в тому селі дуже невиразне, трапляючись в дуже рідких випадках.

у полонині. Але і дітям родичі роботу знаходять. Ведуть з собою у поле обкопувати кукурудзу, картоплю, водити при оранню воли або коні. Коли прийде час посилати їх у школу, затримують дома, відмовляючись усе тим, що „треба робити“.

Подаємо картину популяційного руху українців с. Ізи за даними церковної православної метрики. Все село від 1918 року православне і тому церковна метрика в селі одна. По перепису 15. II. 1921 року українців було в Ізі 2454 душі, природній приріст за цей (1921) рік виносив 101, отже на 15. II. 1922 р. було вже українців у селі $2454 + 101 = 2555$ душ. Так додаючи щорічний приріст маємо на початок року 1923 українців — 2623, 1924 р. — 2677, 1925 р. — 2751, 1926 р. — 2796, 1927 р. — 2851, 1928 р. — 2884, 1929 р. — 2953 і 1930 р. — 3018.

Відсоток шлюбів, народжень і природнього приросту обраховуємо з того числа живих людей, яке мало-би бути, згідно природньому приросту, на початку кожного року. Але це число від фактичного стану в селі буде відхилятися, бо ще існує рух населення механічний. Дійсно, згідно природньому приростові в Ізі українців мало б бути на 1930 рік — 3018, але по урядовій статистиці є 2797, — менше на 221 душу. Все ж це явище, до якого ще повернемо, загальну картину популяційного руху не міняє.

Тепер звернемося до таблиці.

Порівнюючи нашу таблицю з такою ж, що опрацьована нами по селу Н. Бистрий (Хустського окр.), в загальному образі можемо констатувати подібність, але в дечому є значні відхилення. Із рубрики 5-ї таблиці бачимо, що за десять літ (від 1921 — по 1930 роки) народилось українців у ‰ до того ж населення села 47,04 ‰. Пересічно родилося річно 4,704 ‰, або інакше на тисячу українців родилось понад 47 душ; в Ниж. Бистрому 48. (Рукоп. нашого обслід. Н. Бистрого стор. 21).

Цікавою є рубрика 6. Нешлюбних дітей є в Ізі дуже мало. В роках 1921, 23, 24, 25, 26, 1928 не було їх зовсім; у Ниж. Бистрому було їх у ці роки по 7, 5, 5 а у 1928 аж 10 дітей. Загалом у Ізі нешлюбних дітей родилось за 10 років (від 1921 по 1930) 6 душ; в Нижн. Бистрому — 46. Є ніби загальним явищем, що в горах, де хати розтрушені і населення не скупчене, нешлюбних дітей буває значно більше. Так, по словах священника, котрий якийсь час мав приход у Рахові, там дуже багато нешлюбних дітей — „копилят“. Далі з рубрики 7 бачимо, що в Ізі за десять літ вмерло 670 душ українців. На 1930 рік було їх в Ізі у 1,4 рази більше, як в Нижн. Бистрому, але вмерло більше в 1,74 рази. Більшу смертність в Ізі як в Бистрому помітно особливо при порівнянні природнього приросту, котрий як вислід народжень і смертності є в Ізі за 10 літ 22,70 ‰, — пересічно на рік 2,27 ‰, або інакше на 1000 українців в Ізі прибуває пересічно понад 22 душі річно, а в Нижн. Бистрому понад 28. Рубрика 2 і 3-тя показує, що кількість шлюбів і їх процентове відношення до загалу населення не зменшується у кризові роки, як це взагалі констатує демографічна статистика у міських

Р о к и	Число шлюбів	%/о шлюбів до числа українців в році	Загальне число народжень	%/о народжень до числа українців в році	Річне число незаконно - роджених	Умерло загалом на рік	В тому числі відом од 0 до 1 року	Природний приріст річно	%/о приросту до числа українців на початку року
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1919	64		167		1	56	17	+ 111	
1920	39		94		—	199	62	— 105	
1921	44	1,79	157	6,40	—	56	11	+ 101	4,11
1922	39	1,52	131	5,12	1	63	30	+ 68	2,66
1923	14	0,54	120	4,58	—	66	23	+ 54	2,06
1924	22	0,82	142	5,30	—	68	31	+ 74	2,77
1925	28	1,02	116	4,21	—	71	26	+ 45	1,63
1926	34	1,21	123	4,40	—	68	16	+ 55	2,0
1927	20	0,74	128	4,52	1	95	30	+ 33	1,15
1928	29	1,0	119	4,13	—	50	13	+ 69	2,40
1929	20	0,68	130	4,40	2	65	20	+ 65	2,20
1930	28	0,92	120	3,98	2	68	20	+ 52	1,72
Разом од 1921 р. до 1930 р. включно			1286	47,04	6	670		+ 616	22,70
1931	27		131		5	54	18	+ 77	
1932	37		111		2	49	25	+ 62	
1933	27		120		1	77	19	+ 43	

осередках. Хоч у селі і є згадувана вже поява „старих“ легінів, але все ж це явище ще не набрало до 1933 року масового характеру і не вплинуло на образ приведеної статистики.

В церковній метриці є рубрика, в якій зазначається причина смерті. В селі досить поширена туберкульоза. Із згаданої метрики довідуємось, що від цієї хвороби у 1928 році умерло 4 душі, 1929 — 5 душ, 1930 — 7 душ, 1931 — 6 душ, 1932 — 5 душ, 1933 — 9 душ і в 1934 році за 6-ть місяців (до липня) — 5 душ. Крім того у де-

яких випадках за причину смерти подано: „залляла кров“, що також напевно можна зарахувати до туберкульозу. Взагалі священник, як чоловік нефаховий у медицині, подає як причину смерти туберкульозу лише тоді, коли виразно знають люди, що дана особа мала т. зв. „гертику“ (туберкульоза, сухоти). Коли взяти все це на увагу, то число померших щороку від туберкульозу буде значно більше. Є в селі й спадкова туберкульоза, і як приклад, одна родина на протязі кількох років від нього цілковито вимерла — родичі і всі діти, що жили з батьками в одній хаті.

Розводів церковних і цивільних в селі майже нема. За останні десять літ було два випадки. В тому числі один церковний був через те, що жінка захотіла йти в монастир — стати черницею. На ґрунті невірності чоловіка або жінки буває биття вікон, лайка з бійкою, але не розводи. Кажуть селяни з приводу невірності жінки: „жона заскоче мало, а потому знову ушориться“ (упорядкується).

В. Православія і москвофільство.

Іза відома в цілій Карпатській Україні відродженням православної віри, що почалося ще перед світовою війною року 1914. Від часу ж приєднання до ЧСР. тут в парі з православ'ям, як прояв некультурності, поступово зростає москвофільський рух, ворожий т. зв. народовецькому-українському. Ізке москвофільство, або скорше неґація та ворожість до українства, має деяке коріння ще в православному передвоєнному рухові. Слабий перед війною звязок москвофільства і православія був штучно скріплений у роках 1921 аж 1923 головно агітацією секретарів москвофільських чеських партій та галицькими емігрантами-москвофілами. Вони при кожній нагоді вбивали в голову ізянам, що ті страждали за „русскість“ і свою віру. Передвоєнний православний рух в Ізі, переслідуваний і караний мадярською владою, був свого роду сільською релігійною революцією, яка полишила глибокий слід на спосіб думання і психологію ізьких селян.

Початок національно-релігійних шукань у формі надій на велику Росію, в котрій „живуть русини“, як думали колись та й тепер думають селяне, є звязаний з іменем священника Івана Раковського, який в Ізі перебував 26 літ, від 1859 р. аж до своєї смерти року 1885. Належав він до кружка тих закарпатських грамотних автохтонів, що був загипнотизований величчю Росії, а особливо її виступом у подавленню мадярської національної революції р. 1848, який національне пробудження власних братів-українців за Карпатами іґнорував і вороже до нього ставився, покладаючи всі свої надії на визволення з мадярської неволі на Росію та її царя. Свящ. І. Раковський був завзятим прихильником московської мови в Угорській Русі, про що є вже і література.

Раковський приїхав до Ізи року 1859 із Будапешту, де був редактором „Церковного Вестника“, який уряд заборонив, а перед тим

„Церковної Газети“ — органів видаваних московською мовою. Перебуваючи в Будапешті й редагуючи „Церковну Газету“, котру передплачувало всього 300 людей, Раковський був у звязку з православним протоієреєм М. Ф. Раєвським, котрий служив при російському посольстві у Відні. У листуванні з ієзуїтом Мартиновим¹¹⁾ Раковський згадує, що той протоієрей передплатив на цілий рік 15 чисел „Церковної Газети. Завдяки-ж тому Раєвському, Раковський увійшов у зносини з славянофілом И. С. Аксаковим. Але — що соромливо замовчується — Раковський регулярно діставав грошеві підтримки від російського уряду через празький консулят, до якого він з конспіративних причин їздив через Відень.¹²⁾ Діяльність свящ. Раковського в Ізі помітно підфарбовується сучасними москвофілами, як О. Попов, Павел Федор тощо. В 1882 році поліція установляє за ним догляд. Умер Раковський і похований в Ізі біля греко-католицької церкви. Від його смерті минуло вже 49 років, але в ще в селі люди, котрі добре його памятають: напр. живе ще Михайло Галас, котрому тепер понад 80 літ, що у Раковського служив за візника, живий один з церковних кураторів, котрий виконував свої громадські функції, коли Раковський був священником та інш. Дід М. Галас розповідає, що в школі по неділях Раковський учив хлопців і дівчат катехизму та молитов, при чім мав ніби навчати, що „дух святий лише от отця ісходить, а через сина передається“; в молитві, при словах „іже от отця і сина ісходящого“, слово „сина“ треба вилишити. Тобто мав ніби вводити православну догму.

Але взагалі про православіє або віру, по словах старих селян, Раковський не говорив нічого, лише дещо натякав про історію унії. До п'яниць був дуже суворий, накладав на них грошеву кару, а гроші віддавав у церковну касу. Ті ж селяни, які заперечують безпосередній вплив Раковського на ширення в Ізі православія, однозгідно твердять, що „Раковський лиш за москаля думав; тот лиш з москальом держав“. Розповідає колишній візник Раковського, дід М. Галас, що побачивши брчку Раковського в Хусті на площі, хустські „терекуші“¹³⁾ казали: „а, приїхав москаль ізкий“. Памятає М. Галас, як була переведена в Раковського ревізія урядовими особами, ніби з Будапешту, при асистенції жандармерії. Переглянули вони його папери і всю бібліотеку. Раковський спробував було нелегально виїхати до Росії. Про цю подію таке розповідає М. Галас: „Раковський сказав своєму візникові, щоби нагодував добре коні, бо рано, в 4 години, виїдуть в село Липчу, а звідтіль у Сваляву і Мукачів“. Говорив Раковський що „поїдуть на Лемберг“. Про виїзд Раковського із села повідомив державний лісничий, що жив в Ізі, окружного начальника Ляховича в Хусті. Той сам пустився за Раковським в погоню і в Мукачеві його наздогнав та наказав вернутися додому. Після цієї події Раковський був

¹¹⁾ В. А. Францев, „Из історіи боротьби за русскій літературный язык на Подкарп. Руси в половине XIX ст., Карпаторусскій Сборник. Ужгород, 1930, Ст. 44.

¹²⁾ Ці дані нам подав проф. О. Мицюк, нічого особливого в тім не вбачаючи.

¹³⁾ Герек-католикуш по мадярськи грекокатолик.

викликуваний до Сиготу, де жив вікарій, та в Будапешт. Після однієї такої поїзденки туди, Раковський захворів, мав болі в жолудку і дома ніби казав, як передають старі селяни, що йому пошкодила телятина, котру їв на станції коло Дебрецина. Через пару день після цієї події Раковський умер. До сьогодні в селі кружляють уперті чутки, що Раковського мадари отруїли, — але це твердження офіційно не доказане. За останнього десятку років життя Раковського в Ізі був т. зв. „півцо-учитель“ Андрій Владимир, молодий тоді чоловік, підпавший впливу пан-отця, що вчителював і дякував ще після Раковського в Ізі більше 30 літ, продовжуючи традицію Раковського.

Про безпосередній початок православія в Ізі старші селяни розповідають неоднаково. Дехто твердить, що пару людей дістало якийсь православний псалтир від півцо-учителя Владимира і, його прочитавши, стали роздумувати про різниці унії і православія. Знов же дехто розповідає, і це більше правдоподібне, що церківник (паламар) дістав від Раковського якусь православну книгу і дав її трьом селянам, які її читали і роздумували над тим, що „дух святий ісходить од отця, а не од сина“. Тим же людям попала до рук агітаційна православна брошура під назвою „Где іскать правду“. Після смерті Раковського частина його великої бібліотеки, як кажуть, була розтягнута і між іншими книгами дісталась в руки селян і згадана брошура. Перших троє селян, які переконались, що „уніятська віра не добра“ були: Плиска Максим, Вакаров Яким і Лазар Василь. Кілька років вони з своїми думками не виступали, потім приєднали собі ще Гаврила Плиску, Ороса Андрія і 6-го Андрія Йзая. Цей кружок відступників від унії і прихильників „праведної“ православної віри творився скорше з мотивів релігійних.

Переконавшись, що „уніятська віра не добра“, вони горнулись до „праведної“, в котрій надіялись найти спасіння. Кілька літ по одному приєднували собі прихильників. На 1902 рік було їх вже досить і їх кружок православних вислав делегацію до православного патріарха в Карловець. За допомогою сербського єпископа в Будині в Ізу був призначений православний священник,¹⁴⁾ але завдяки старанням і протесту греко-католицького клеру був відкликаний, а карловацькому патріарху було заборонено підтримувати православний рух в Угорській Русі. Однак ця невдача в Ізі його не спинила, прихильників православія там начислялося вже між дорослим мужеським населенням до 150 душ. Ізкій православній делегації підчас одної із поїздок до сербського православного єпископа в Будин, було сказано, що одинока надія на допомогу у справі православія від Росії, а сербський єпископат допомогти нічого не може. В Ізі православний рух вже в роках 1901/2 набирив виразного і соціально-національного характеру та забарвлення. Провідники ніби мали людям говорити, що як будуть вони православними і матимуть православного попа, то прийде руський цар і вижене малярських панів та жидів. Зачалась від тоді драматична епопея в історії Ізи. Підчас загального співу в греко-

¹⁴⁾ Konstantyn M. Beskyd — »Marmarošský proces«. Hust 1926.

католицькій церкві „символа віри“, православні вожаки, згідно православної догми, співали: „іже от отца ісходящего“, вилишаючи слово „сина“ і то стараючись перекричати всіх, аби їх демонстрація була замінна. По службі Божій, під час проповіді, піп став гатити православних провідників, а вони проти нього різко виступили. Це на людей зробило сильне вражіння, хоч демонстранти були покарані 9-ти денним арештом за „порушення порядку в церкві“. Після цього випадку прихильників православія ще збільшилось. Старших воно притягувало як „май праведна“ віра, в якій забезпечене „спасіння“, а молоді імпонувала, як „руська“, до якої колись належали і їх предки перед прийняттям унії. По малярських законах вільно було переходити хоч на яку віру, але цей перехід треба було усно зголосити прихідському священникові. Ізяни зачали іти на греко-католицьку фару, щоб зголошувати своє виступлення із греко-католицької церкви і перехід у православну. Першого чоловіка, що з тією ціллю з'явився, піп Андрій Озарій викинув з господи. Але коли побачив, що йдуть масово, став замикатися та ховатися, щоби не дати змоги селянам одголоситися з уніятства.

Греко-католицький клер налякався; в село приїхало кілька греко-католицьких попів, — ліпших проповідників, які стали умовляти селян не переходити на православія. Іза обернулась у теологічний семінар. Все село дебатовало про віру, в тому числі і завзяті жінки. Коло церкви по службі ставала маса народу і слухала, як сільські проповідники православія, начитавшись біблії та псалтиря, сперечаються з ученими уніятськими попами. Із тих опонентів живуть ще в селі двов. Один з них Плиска Гаврило розповідає, що все було попів „імено“ — впіймаєме у диспуті. Розповідає він один такий випадок: в неділю коло церкви стояла маса народу і слухала, як пан каноник переконував селян. До нього приступив Плиска Гаврило, молодий тоді ще чоловік, недавно прийшовший з війська, і запитав каноника аби той сказав, як воно є: чи земля обертається, чи сонце кругом неї ходить. Каноник пояснив, що земля обертається кругом сонця. Після такої відповіді Плиска зразу розкрив псалтир, котрий тримав під рукою: „Господь воцарися і в ліпоту облечися, ібо ісправи вселенную, яже не подвижиться“. Прочитавши це, він з тріумфом подивився на священника і додав: „І вна ся не кинé“. Тріумф Плиски характеризує темноту і некультурність руху православних; вони не відрізнялися від останнього тогочасного сільського люду.

Після диспутів із греко-католицькими проповідниками населення ще більше горнулося до православних. Їх передовикам обіцяно, як залишать свою пропаганду, повезти їх у Рим до папи, але ніякі обіцянки нічого не помогли. Тоді на домагання греко-католицького клеру почалась персекуція. Адміністрація накладала на православних різні грошеві кари: за непорядок у дворі, за непривязаного пса і т. д. Нарешті було понад 20 ізьких селян і півцо-учитель Андрій Владимир арештовані й посажені у в'язницю в Мармароському Сиготі. Просиділи вони там по 2 місяці до суду, який відбувся року 1904 і по якому деякі селяни в числі 7 душ були покарані, як говорилось в

акті обвинувачення, за „підбурювання проти греко-католицької церкви та за державну зраду“, разом на п'ять літ вязниці та грошево в розмірі 2180 корон.¹⁵⁾ За процесу були свідками ізькі жиди й селяни-уніяти, які свідчили проти православних. Соціально сильна верхівка села, багачі, стояли за уніятським попом. Від часу цього процесу проти православних і аж до кінця світової війни православних не допускали в селі ні до яких громадських функцій; не було їх й у сільському заступництві. Староста і „волосмани“ все були лише уніяти. Сигітський процес р. 1904 рух православний в Ізі підсилив. Ізяни посилають в „Росію“, власне на Україну, кілька сільських хлопців, аби вивчились на попів; з них мав би бути в Ізі православний парох. По кілька літ перебули вони у змосковцених монастирях на Волині (головно в Яблочинському) та в інших частинах України. Ізяни іноді навідувалися до б. Росії (головно на Україну), приносили відтіля православні церковні книги, образи тощо. До греко-католицької церкви православні перестали ходити, а найняли хату і зробили в ній „молитвенний дім“. Через два роки після Сигітського процесу наняли адвоката в Сиготі за 5000 корон, аби їм виклопотав у міністерстві дозвіл на відкриття в Ізі церковної православної громади. Але міністерство на прохання ізян не дало жадної відповіді. Тому, що уніятський піп не прийняв зголошення селян про перехід на православіє, то 884 ізьких православних подали про це на окружний уряд в Хусті 1688 заяв. Окружний уряд передав ті заяви ізькому уніятському священникові Озарію, а той оскаржив селян за підроблення урядових паперів; аж нарешті судова влада в Мішкольці (Мадярщина), бачучи безосновність скарги, справу ту застановила,¹⁶⁾ що сталося в 1911 році, тобто три роки перед світовою війною 1914 р. З греко-католицькою церквою православні пірвали будь які зносини. Дітей своїх у ній не хрестили, молодь одружувалась не вінчана. Між тим вернувся з Яблонецького монастиря на Волині, висвячений на попа в 1910 році, відомий тепер архимандрит в Хусті, а тоді лише ієромонах Олекса Кабалюк. Він появився в Ізі і зачав виконувати тут церковні обряди. Кільканадцять пар повінчав тих, котрі раніш жили спільно невінчані, не хочачи вінчатись в уніятського священника. Більше 50 дітей охрестив. Всі ці обряди він виконав у селі на протязі трьох днів. Жандармерія мала намір їх заборонити, але по словах Кабалюка, в селі був такий настрій, що довелося б половину православних перестріляти, щоб взяти з села православного священника. Через якийсь час після масового хрещення і вінчання православних в Ізі, в 1912 році прийшов туди відділ малярського війська і була підсилена жандармерія. Зачались арешти і катування православних. Терор тривав кілька місяців. Православних з бійкою гонили кожної неділі до греко-католицької церкви. Коли на вулиці хто привітав малярського вояка словами — „добрий день“, а не — „слава Ісусу Христу“, того також били. В Ізі робив довший час допити слідчий суддя. Декого з право-

¹⁵⁾ К. Beskyd — там таки, ст. 12.

¹⁶⁾ К. Beskyd — там таки, ст. 13.

славних після бійки жандарми посилали до уніятського священника по посвідку, що знову вертається в унію. Таких посвідок-„цидул“ було до 70 в руках оборони на другому судовому процесі року 1914 у Мармароському Сиготі. Так була проваджена в Ізі підготовка до цього ширше відомого Сигітського процесу, в якому було 94 оскаржених із ріжних сіл Мармароша і Мукачівщини.

Із Ізи оскаржених було до 20 душ. Процес цей, виказавши глибоку темноту підсудних,¹⁷⁾ почався у Сиготі 29. XII. 1913 року, а скінчився 3. III. 1914; засуджено 32 особи загалом на 39¹/₂ років вязниці. Про перебіг процесу можна довідатися із відповідної літератури.¹⁸⁾ Після закінчення мармарошсигітського процесу, через кілька місяців, розгорілась світова війна. Підчас війни православіє в Ізі підтримували жінки. Деяким, котрі не ходили до греко-католицької церкви, не видавано пенсію, хоч чоловіки їх і були на фронті. Всіх учасників процесу після оголошення війни було інтерновано, а потім відправлено на фронт. Котрі з ізян попадали на російський фронт старались перебігти в полон, що багатьом і вдалось. Підчас війни розпочався між православними дівками в Ізі чернечий рух, також переслідуваний, бо і в ньому малярська влада вбачала російську іриденду.

Тоді ж появилсь в Ізі й двоє „юродивих“ які грали цю ролю для того, аби мати можливість підтримувати звязок між православними. Один із тих „юродивих“ був після війни православним попом, а другий живе й тепер в Ізі і має власний маленький жіночий монастир, щось на зразок церковно-трудової артілі. Закінчення світової війни і розпад Австро-Угорщини приніс православним релігійну волю. В Ізу вернулось з України та Росії пару православних священників, які туди одійшли ще молодими хлопцями. Нова малярська влада дозволила православним тимчасово користуватися уніятською церквою. Ті з селян, котрі не перейшли на православіє, а також і ті, що свідчили на судах проти православних та тримались коло уніятського попа, поспішали стати православними, боячись пімсти від православної більшости селян. Так вся Іза стала православною і центром цього руху на цілий Мармарош. Головно Іза у роках 1919—1924 постачала православних попів, які обслуговували і по кілька парафій, поки повисвячувались нові православні священники.

Малярський терор в тривкій памяті села ще й тепер; оповідання про нього і перекази про страждання за православіє передаються старшим поколінням молодшому.

Сільська співанка це малює так:

„Як ми тяжко жили!
Маляри нас збиткували
по улицях били“ . . .

Православний рух в Ізі, як і по інших селах, мав, як згадувалося, національно-соціяльне забарвлення. В Ізі значно більше, ніж

¹⁷⁾ Дивись дописи про нього в тогочаснім словацькім щоденнику Годжі.

¹⁸⁾ Напр. з відбитки з „Русской Земли“ Мирослава Грабеца: „К истории Мармарошского процесса“. Ужгород, 1934, теж з К. Beskuda вже згадуваної брошури й інш.

по інших селах мав цей рух, так мовити, містичний підклад. Прості люди, яким постійні матеріальні злидні позоставляють одну втіху — досягнення винагороди по смерті, все майже своє духовне життя виповнювали релігією. Варто було між них впасти представленню про більш „праведну“, „руську“ віру, як зерна його дали несподіваний урожай в дусі панрусизму і панправославизму чорних московських імперіялістів. Селянський консерватизм і низький культурний рівень захоронив закарпатських українців від денационалізації. Ізяни, як галузки великого дерева, що тягнеться до сонця, оберталися на Схід. Там, за Карпатами, казав їм учитель А. Владимир, живуть такіж русини, як і вони аж до Тихого океану... Підчас своїх національно-релігійних шукань ізяни чули лише про офіційну Росію та царя, за якого молились. Жінки на вулиці говорили: „наш цар в Росії, а не шwab“. Не знали вони, як не знають і тепер, що саме той царизм з себе уявляв і як гнобив їх рідних братів, — так само, як їх на Закарпаттю малярська шляхта.

Яке було знання у селян про Росію, свідчить такий факт: підчас війни часто вели через Ізу з Верховини російських полонених. Ізькі жінки виносили їм хліб, хоч конвої і відганяли їх. Іноді ті полонені дорогою співали, а ізяни з захопленням казали: „О, то по божому співають, по православному, тоті войну виграють!“ Тимчасом між полоненими були навіть і нехристияни, як татари, кіргізи та інші. Не дуже зросла й на 1935 рік свідомість про Росію.

Не дивлячись на те, що ізьким національно-релігійним рухом „заопікувався“ й буковинський москвофіл Геровський, а також перед війною стали іноді приходити в Ізу із Галичини й москвинські газети „общества імени Качковського“, все ж ізький православний рух перед війною по суті не був свідомо москвофільський (великоруський). Це було стихійне пробудження народу, що вилилося у формі церковно-релігійного руху, бо релігія виповнювала тоді все майже духовне життя темного і пригнобленого ізянина. Мріючи про Росію, ізяни мали на увазі русинів таких, як самі. Бо й тепер ще в селі кажуть, що „в Росії живуть русини“.

При кінці 1918 року розвалилась Австро-Угорщина, а в Галичині відбувались бої за Українську Державу. До організатора Хустської Народної Ради дра Михайла Брящайка звернувся один з провідників ізян, учасник Сигітського процесу і короткий час ізький сільський староста, Дм. Симулик: — „Ви ж куди думаете, пане докторе“? — запитав він дра Брящайка. Той відповів, що найліпше Підкарпатській Русі приєднатись до України. — „Ну й ми туди хочемо“ — заявив Дм. Симулик. На збори ж Хустської Народної Ради 21. I. 1919 року, котра оголосила приєднання Підкарпатської Русі до України, ціле село Іза також ішло із жовто-блакитними прапорами і голосувало разом з іншими селами за приєднання до України. Але Хустська Народня Рада і українські визвольні змагання в сусідній Галичині, блиснули для Закарпаття відсвітом падаючої зірки і скоро згасли. Після приєднання до ЧСР, туди наїхали галицькі москвофіли-емігранти, як також емігранти-москалі. Приїхав з Буковини і Геровський, спів-

працьовник графа Бобринського у сіянні баламутства, що привело до згаданих вище процесів; якийсь час він і жив навіть в Ізі. Всі ці пани зачали пригадувати ізьянам їх страждання за православну вже не „руську“, а „русскую“ віру та плести байки про „руссаго царя“ і Росію. Головним агітатором за москвофілів, дра Гагатка та І. Цуркановича, підчас виборів до ЧС. парламенту став ізький селянин Дм. Симулик. Іза з іншими православними селами дала згаданим панам мандати. Головним агітаційним моментом було тоді „православіє“ і „русскість“. Із колишньої боротьби ізьян за православіє та з їх передвійськових звязків з б. Росією галицькі і буковинські москвофіли, разом з москалями-емігрантами, витягнули для себе політичні вигоди.

В Хусті ж і на цілій Підкарпатській Русі появились також і емігранти галичани-українці. Завдяки своєму трохи вузькоглядному греко-католицизму а також тому, що в підкарпатському православію вони помилково вбачали свідоме москофільство, поставились до нього вороже. Всі ці обставини привели до того, що термін „українець“ і „ворог православія“ стало в Ізі від 1922—23 року синонімами¹⁹⁾. В додаток ще агітація проти українців провідників аграрної партії, яка в Ізі все була сильна, довершила будову з Ізи башти пововенного москвофільства на Закарпаттю.

Перед війною, як згадувалось, православні ізьяни до уніятської церкви не ходили, хоч і тоді їх примушували навіть силою. Між собою жили в єдності, дотримувались церковних обрядів і постів надзвичайно: навіть риби в піст не їли. Коли хто з православних умирав, то греко-католицького попа не кликали (а православного не було), ховали самі, причім всі одновірці умершого йшли на похорон, навіть лишаючи польові праці. Але поступово гострота відчувань церковної боротьби затихла. Офіційно ні один ізьянин не голосив себе за греко-католика, всі стали православними. Тепер православіє в Ізі вже обернулось у пануючу офіційну релігію. Двоє-троє селян, які співчують греко-католикам, не відважуються про це голосно говорити. Дехто з колишніх провідників православія, які були за цей рух биті мадярськими жандармами і сиділи у вязниці, тепер (1934 рік) до церкви або рідко ходять, або й зовсім ні. Дехто з них є вже мало релігійним, хоч цього отверто й не виявляє. Мають ці люди певний скептицизм і критику, коли торкаються справ церковних. Їх односельчани кажуть: „це тому вони такі, що не стали попами“. Бож біля десятка селян із Ізи висвячено на попів. Ці скептики дійсно роблять вражіння людей, що їх великі надії не справдилися. Надії не на попівську кар'єру, а на великі соціяльні й національні зміни, що малиб на їх думку прийти з перемогою православного руху. „Руський цар“ не лише не прийшов в Ізу, а й в Росії його скинули. Мадярських панів, правда, не стало, але на 1934 р. господарська криза так тисне, що не раз вечорами газди зітхаючи згадують, як то „перед воїною“

¹⁹⁾ Див. на цю тему (нашу) статтю в ужгородському „Українському Слові“, з дня 1-го квітня, 1933 — ч. 7: „Православний рух і українство на Підкарпаттю“ та з 8 березня, 1934 — ч. 10: „З приводу однієї перестороги“.

добре жилося; скрізь були заробітки і кошики²⁰⁾ платились, і „порції“²¹⁾ стілько не було.

В Ізі, а також ще в деяких селах, при кінці 1918 року ще мадярська влада ліберала Каролі дозволила православним користуватися греко-католицькою церквою, бо все село перейшло на православія. Але після приєднання до ЧСР. греко-католицьке духовенство скрізь на Підкарпаттю розпочало судові процеси за повернення тих церков знову греко-католикам, хоч цих г.-католиків у деяких селах було коло 3—5% загальної людности села. Греко-католицький уряд процеси виграв: церкви, якими користувалися православні, знову були повернені греко-католикам. В Ізі від православних була греко-католицька церква взята по судовому рішенню найпізніше, десь 1930 року, — хоч ізяни й апелювали та дуже нарікали на постанову суду, але передача церкви відбулася без жадних ексцесів. Тому, що між селянами ніхто не приголосився до греко-католицької церкви, то в селі не було й уніятського священника, а уніятська церква була замкнута. Ключі від неї мав греко-католицький парох в Хусті. Ізяни ж молились у дерев'яній православній церкві, яку збудували вже після війни. Повільно церковна боротьба відходила до історії, а між православними в Ізі зачалась колотнеча на ґрунті прихильности селян до різних попів; цим задумав скористати греко-католицький хустський парох і спробувати ще шанси греко-католицизму в Ізі. Попросив він управителя народної школи і кількох учителів греко-католиків аби прийшли в неділю, 11. III. 1934, до греко-католицької церкви, де має відбутися служба Божа, яку відправить священник з Хуста. Про це довідались і селяни. В неділю коло замкнутої церкви (греко-католицької), стояла велика юрба легінів і чекала. Приїхало з Хуста авто, з якого виступив греко-католицький священник і двоє людей, що мали йому прислужувати. Тільки вони направились до церкви, як юрба загойкала, засвистала, полетіло каміння. Греко-католицький священник сховався на нотарський уряд, зникли і люде, що з ним приїхали. З Хусту викликаний телефонічно прибув автобусом відділ жандармерії і освободив священника „з полону“, а ізян розігнав²²⁾. Так скінчилася перша від року 1918 спроба греко-католиків відправити в Ізі своє богослуження. Із ізьких селян очікувати греко-католицької служби Божої не прийшов ніхто, лише управитель нар. школи та пару учителів греко-католиків. Все обурення селян вилилось на них. Особливо на управителя школи. Його уважали одним із ініціаторів приїзду в село уніятського священника. Вечером того ж дня селяни в читальні насміхалися з управителя школи та лаяли його найпакуднішими словами. Пан управитель на протязі кільканадцятилітнього перебування в селі прилещувався до юрби, а іноді за чаркою говорив що він „також православний“. Свій протест проти відімкнення греко-католицької церкви ізяни аргументували тим, що в Ізі уніятів нема, уніятську церкву будувало колись село, а тепер воно право-

²⁰⁾ Кошики із лози виробляє більшість селян в Ізі на продаж.

²¹⁾ „Порція“ — податок.

²²⁾ Див. „Укр. Слово“, Ужгород, з дня 22 III. 1934., Ч. 12.

славне, отже і церква уніятська має бути православної громади. Всякі інші правничі аргументи їм незрозумілі і вважають їх просто несправедливістю. У останньому виступі проти греко-католицького священника грав певну роль і „престиж“ ізян. Всі вони горді з того, що колись страдали за православ'є, і люблять цим дуже хвалитися. Особливо молодь напоєна романтикою страждань за православну віру. Виганяючи з села уніятського священника, деякі легіні кричали: „няньові за віру уста вимикали“, або „кости поломали“. Хлопчаки, що ходять останній рік до школи, також брали в кишені каміння і збирались „киряти“ греко-католицького священника. В цей момент навіть ті, що ні до якої церкви не ходять, також симпатизували з тими, що боронили відмикати греко-католицьку церкву. З цього приводу один бувалий у світі селянин казав: „німець уже каже, що „ун(він)дайч“, так і ми, хоч і сваримося межі собов, але ми все є православні“. Віра й національність поняття тотожні в уяві майже всіх селян Карп. України; в Ізі-ж віра православна являється ще й пам'яткою боротьби з мадярами за своє власне духове „я“ і для більшості заміняє почуття національне.

Варто ще згадати святкування 20-ти літнього ювілею Сигітського процесу, що відбувся в Ізі дня 28. V. 1934 року. При кінці березня 1934 року скінчилось 20 літ від другого Сигітського процесу. Цю подію православні рішили відсвяткувати в Ізі, яка перша в краю зачала новоправославний рух. В Ізу із усіх майже православних сіл прийшли процесії із попами і корогами. Брами коло церкви були того дня прикрашені трьохкольоровими прапорами царської Росії. Після служби Божої була відкрита й посвячена пам'ятна мармурова таблиця. Крім правосл. єпис. Дамаскіна були на святі ще чотири єпископи: три з них московські емігранти, а четвертий чех Горазд з Праги. Колишній архимандрит яблонецького монастиря, тепер москаль емігрант, єпископ Сергій у своїй промові згадував „заслуги“ графа Бобринського. Було зачитано двоє чи троє привігань, одно з них від московського „народно-монархическаво об'єднання“. Москвофіли хотіли це свято виужити для своєї політичної агітації, але єпископ Дамаскін (серб) на самому початку політичні виступи припинив. На цьому святі в Ізі показали останні тині мертвої царської Росії, котрі ще чіплялись за чужі для них, але збаламучені маси українського народу на Закарпатті. Сивобороді старі єпископи згадували і митрополита „кієвскаво і галіцкаво“ Антонія — відомого чорносотенника та україножера і небіжчика Бобринського. Підчас московської промови одного з єпископів, можна було почути, як люди казали: „сесь по сербські говорить“ — бо прихильники рускості ізяни не впізнали рускаво язика, а міркували по промовцю єпископу, що приїхав із Сербії, як представник сербського патріарха.²³⁾ Ізяни, по своїй темноті, не розуміють, що православ'є то не все є рускість, а що рускість не все є чорносотенство.

---

²³⁾ Про цей ювілей в Ізі детальніше в Ужгородському „Українському Слові“ з дня 24 червня р. 1934 ч. 24.

Г. Сільська громада.

В Ізі, як і по інших селах, багато людей мають однакові прізвища. Цікаво, що тут найбільше розповсюджені прізвища мадярські: Орос (по укр. Русин), Галас (рибалка), Сабов (крavecь), Кемінь (твердий), Фозекош — самі селяни перекладають на Горщарь і так іноді й кличуть власників цього прізвища. Предок Фозекошів мав колись прізвище Химко і займався гончарством, виробляв також і печі, які з іншим крамом свого ремесла постачав державі. Мадяри його прізвище й перевернули на Фозекош.²⁴⁾ Прізвище „Орос“ мало називатися колись „Олос“, але також ніби мадяри перевернули. Мабуть таким шляхом повстали й інші мадярські прізвища на К. Україні, як ізяньські „Фозекош“ та „Орос“. Найбільше в селі „Оросів“, майже 10% загального числа укр. людности. На другому місці будуть „Сабові“. Розповсюджене ще прізвище Ізай.

Ороси й Ізаї найстарші в Ізі нямешські роди — нині вони крім титула нічим не відрізняються від інших трудових селян. Про нямешів і тепер в селі ще пам'ять досить свіжа. В селянина Ороса Андрія є ще старі з XVIII віку нобілітаційні грамоти, в яких згадується й про надання нямешства (шляхецтва) одному із Ізаїв. Нямеші колись селились на одній вулиці, за потоком, що називається Пановець і тече через західній край села. Назва Пановець повстала від слова „пан“, бо за потоком жили „пани“ — нямеші. Про походження нямешства є в селі такий переказ:²⁵⁾ „Ішли пани та глядали сильного чоловіка аби знав боротися з другим борцем. Ішли они коло Ізи та й звідуют дорогу до Нанкова. А єден чоловік складав на вуз сіно та й пузинов²⁶⁾ показує им дорогу до Нанкова. А пани поникали аж ун пузинов, чі ботов,²⁷⁾ указує, та й звідуют го як ся пише, та й записали собі Ороса Митра. А тогди била вóйна. Треба било борця аби сперед воська боровся з другим. Котрий ме бірувати, того восько нярює (виграє) вóйну. Привели Ороса Митра, а ун дав си зробити желізну палицю та й поклав єї за ошийник. Напроти його йшов другий борец, та кой увідів, аж в Ороса нич не є в руках, та й собі верг, що держав. Накой ся зуйшли, подали руки, Орос подав ліву а правов ухопив зза ошийника желізну палицю та вдарив нев борця тай убив. Восько, що било з Оросової сторони стало наступати й уйграло (нярвало) вóйну. Пани зробили Ороса Митра і його брату нямешами і записали им зéмлі аж по сім потоку. Єден з тих Оросу бив в Мадярщині генералом, другий в Галіції графом, а лиш тот, що ся в Ізі лишив нич не дустав, бо ся повадив з інженіром, який землю міряв, а інженір му за то нич не записав“. Як зауважено вище в наші дні ні на одному з був. нямешів ознак жадного „панства“ не помітно,

²⁴⁾ „Фозек“ — по мадярські „горнятко“.

²⁵⁾ Передаємо його ізьким діалектом.

²⁶⁾ Пузина (рубель) — грубий і довгий через увесь віз дручок, яким притягують сіно чи снопки на возі, аби не розсунулося в час перевозу з поля на тік.

²⁷⁾ Бота — мадярське палиця.

від решти селян нічим не різняться; деякі з них ще бідніші, темніші та менш культурні.

Потік Пановець, за котрим жили нямеші, тече вулицею; він згадується й в сільській пісні:

„Закувала зазулиця
сіла на Лаковець,
недалеко любка жиє,
лиш через Пановець“.

Є в селі і нова хвиля колонізації із Галичини. Родини по прізвищу „Бичкович“ і „Голобатовський“ досі ізяни називають „поляками“, бо з їх памяти не стерлося, що предки згаданих родин прийшли із Галичини, яку колись і тепер через неосвіченість називають в селі „Польщею“.

Із органів держави найбільше відчувають селяни потребу в судах і поліції. Особливо дають праці ізькі селяни судам. На Карпатській Україні взагалі поширений звичай тягатися по судах, треба того чи не треба. В часописі „Світло“ (виходить у Мукачеві) в ч. 5—6 за 1933 рік обраховано, що в Мукачівській окрузі село з населенням пересічно в тисячу душ українців витрачає річно на адвоката та інші процесові видатки щонайменше 30.000 Кч., з чого половину зовсім не потрібно. До Ізи ці обрахунки будуть цілком стосуватись. Надмірному „правоченню“ можливо сприяє і близькість Хуста, де є адвокати і суди. В Ізі судяться за всяку дрібничку; так наприклад стануть газди ділити пару міхів спільної кукурудзи, або віз сіна, накошений на спільній землі і посваряться. За нерозділене сіно, що коштує 10—15 кч., або ж за таку вартість кукурудзи, незадоволений подає скаргу в суд, процес програє і платить 200 кч. адвокатських і судових видатків. Потім апелює ще до вищої інстанції й там також справу програє, що знову коштує пару сот корон. У домашньому побуті селян, як вже згадано вище, лайка необхідність. Але трапиться, що при людях один одному скаже „свиня“, чи подібний „комплімент“ і з того зараз суд за образу чести. Особливо коли чоловік, який образив другого, є хоч трохи маєтний. Тоді його обовязково заскаржать, щоб потім за певну суму грошей помиритися. Розповсюджений звичай налякати судом, зашахувати, а потім за пару корон вже в судовому коридорі зробити „лагоду“ — помиритися. Так само буває й при різних бійках. За роки доброї конюнктури все село лише „правотилось“, але й тепер за загальної біди судяться надзвичайно часто, взаємно себе руйнуючи матеріально.

Громадою управляють 30 волосманів, на чолі зі старостою. Фактично ж всю справу веде один державний урядник — сільський нотар, після наказів урядової аграрної партії, — ця чеська партія мала в своїх руках на „Підкарпатській Русі“ весь адміністраційний апарат. Члени сільського заступництва партійно були приблизно розділені так:

1. Аграрна (республіканська) партія	15
2. Комуністична	6
3. Авт. Зем. Союз (куртяківці)	4
4. Жидівська група	3
5. Соціал-демократи	2

Разом членів 30

Всякі постанови заступництво виносить переважно згідно бажанню нотаря, хоч аграрна партія й не має абсолютної більшості в заступництві, але її досягається різними „дипломатичними“ шляхами. Члени Авт. Зем. Союзу (куртяківці) й комуністи все в опозиції. Спільників аграри мусять шукати між соц.-демократами і жидами. Дуже часто практикується горілка, як засіб впливу на волосманів. Одного пана „новтореша“ волосмани хвалили: дуже добрий чоловік — все поставити в корчмі літер або два випивки.

В селі є декілька душ добре грамотних людей, які з політики підчас виборів люблять робити гешефт. Є в селі два ватажки, котрі обидва претендують на старостування. Коли один стає старостою, то другий організує опозицію. Кожний з них має своїх прихильників не лише між волосманами, але і в селі. Сварки й тертя в громадському життю дуже часті. Заколот був внесений у 1934 році і в церкву. Члени церковного комітету з урядової групи сільського заступництва посварились з попом і зачали проти нього виступати та домагатися, аби він ішов геть із села, а замість нього щоб був призначений інший священник. Опозиційна ж група зразу стала на стороні попа. По селу ходили уповноважені від обох груп і збирали на заяві підписи про те, якого пона котрі люди хочуть. Колотнеча тривала досить довго, при чім найживішу участь в ній брали жінки.

Багаті люде в Ізі є знаними, загально відомими, але впливу у селі мають мало. Ведуть і колотять у громаді демагоги і крикуни, котрі все ж грамотні й по своєму розвинуті; бували в полоні на Україні чи Росії, або перед війною приймали активну участь у православному русі. Тепер вони сушать в читальні собі голову й „язиковим вобросом“, лають партії тощо.

Єсть у селі кілька душ, що ще за часів церковного руху читались біблії та церковних книжок і їх ще й тепер „ніхто не переговорить“. Цитують напам'ять сторінки біблії і псалтиря та додають свої тлумачення.

В Ізі вже досить сильна маєткова диференціяція. Найзаможніша група села є трудові господарі, а власне такі, що в своєму господарстві цілий рік мають що робити і можуть у достатку вижити. Із бідняками у щоденному життю не мають майже ніяких стиків. Хіба в корчмі за столом десь в неділю. Авторитет старости серед селян стоїть досить високо. „Бірув“ все є чимсь першим. І жінку його називають „бірувка“. За маляр в селі було лише 12 волосманів, виби-

рані були за маєтковим цензом. Волосманами все були багатші люде, а староста мусів бути одним із перших багачів. Знати старості багато не треба було, — прикласти лише печатку, де скаже пан нотар, та підписати папір. Тепер же між волосманами переважно біднота, й на старосту висувається не багач — хоч багатству завидують, а грамотний, бувалий в „Росії“ (часто на Україні) чоловік тощо.

Із сільських податків та різних грошових кар складаються сільські громадські гроші. Ідуть вони на оплату сільських урядників, котрі хоч і виборні, але отримують і невелику платню. Староста річно достає 100 кч., його 2 заступники — „боженики“ — по 250 кч. на рік, а 2 „бохтери“ (ті, що несуть щодня службу у нотарському уряді, як приватні й урядові листоноші, також післанці) мають на рік по 1200 кч. Із громадської каси ідуть також видатки на купівлю дров до школи. Громадським маєтком є 4 расові бугаї, — кожного оцінюють по 1250 кч. На утримання бугаїв (по місцевому „бік“) кожний господар платить річно 14 кч. від одної корови. Вже по 2 й 3 роки ці гроші деякі газди винні громаді. Зимом 1934 року ходили збирати ці борги по хатах два „боженики“. Хто грошей не платив, в того брали чоботи чи верхній одяг (петеки й гуні).

До 1928—29 року ізьке поле було розділене на 4 часті. Через кожні три роки четвертина була під толокою. Тепер же толоки в селі нема. Де й хто хоче і що хоче, там і сіє.

Для підтримки сільських доріг роблять люди „сільщину“. Господар, що має воли привезе 1 „гонт“ (2 куб. метри) каменю, а піший чоловік той гонт чи половину має потовкти. В році 1934 поправляли дороги безробітні, котрі діставали від держави „підпори“ (державну допомогу кукурудзою). Якийсь час працю діставало денно 20—30 душ, чергуючись, а всіх було зареєстровано для неї понад 250 душ.

Ще в 90-х роках м. віку ізька урбаріяльна громада продала ліс, а купила замість нього пасовище на полонинах — в Красній біля Колочави, у Тяпеші біля Вучкового і в Босовій, що прилягає до Вульшан. Після весняної оранки, воли і ялову худобу ізьани женуть на ці полонини, де вона пасеться до осені — звичайно до 19 серпня (до св. Преображенія) поки не починається звожування з поля картоплі, сіна та кукурудзи. Тоді воли та іншу худобу приганяють до дому. Випас волів спільний. Господар за пару платить пастухові в натурі 2 іці мелаю (біля 8 кг) і 15 кч. до урбарної каси за цілий випасовий сезон. Урбарна громада наймає крім пастуха ще „полонинського“ газду, котрий дбає про загальний порядок на полонині. Піде він туди пару разів за літо, дістане за це з скарбниці урбаріяльної громади 100 кч. Є ще на полонині „ягер“, нанятий також урбарною громадою; він несе обовязки польового сторожа. Дбає про те, щоб на ізьких полонинах не пасли люди із чужих сіл. Дістає цей „ягер“ місячно 150 кч. і половину грошових кар, за те, що займе чужу худобу, котру знайде у шкоді.

Г. Господарство.

У хутарі²⁸⁾ села є загалом 7710,7 кат. гольдів землі (к. гол. = 1600 кв. сяг.), в тім державного лісу 2656, а неужитків 286,4 к. г. Отже, землі придатної для сільського господарства, яка належить селу, є разом 4768,3 кат. гольдів. По вжитках розподіляється вона так:

1. Лук	2316	кат. гольдів
2. Ораниці	1610,4	" "
3. б. пасовисько-ораниця . .	463	" "
4. Лісу	340	" "
5. Саду	38,9	" "

Разом . . . 4768,3 кат. гольдів²⁹⁾

Населення, що займається господарською діяльністю, було в селі на 1930 рік 3173 душі (українців 2797 + 376 жидів). Землі придатної під сільсько-господарську культуру припадає на душу майже по 1,5 гольдів кат. Із того лук на одну душу 1 к. г., орної землі 0,97. Коли порівняти забезпеченість Ізи польовими площами з дослідженим нами вже селом Ниж. Бистрим, то побачимо, що Іза по ораниці у вигіднішій ситуації, а по луках майже однаково: у Ниж. Бистрому ораниці на душу припадає лише 0,12 кат. гольда, а в Ізі — 0,98, а лук там 1,14 кат. гольди, тут 1,00 кат. г.

Худоби в Ізі на 1 січня 1934 року було³⁰⁾ всього і по обчисленню одна штука на число душ населення (якого понад 3195):

Всього	1 штука на душ населення (якого понад 3195)
Корів дійних і ялових	415 . . . . . на 7,7 душ
Телят до одного року	116
Волів	272 . . . . . на 11,8 "
Коней	238 . . . . . на 13,4 "
Свиней всіх	127 . . . . . на 25,1 "
Крім того було:	кіз 35, цапів 2, осел 1 та мулів 2

Цікаво порівняти забезпечення худобою долинянської Ізи із середньогірським с. Ниж. Бистрим. В Ізі є значно більше робочої худоби — коней і волів, але вдвічі менше корів і зовсім нема овець. Толоки, на котрій раніш паслись вівці, село не має, а на своїх полонинах ізяни випасують воли та ялову худобу.

²⁸⁾ Хутар, хотар, хїтар — границі села, а також загальна площа з полями, лісами, луками тощо.

²⁹⁾ Крім цієї землі має урбаріяльна громада полонинські пасовища у Волівській окрузі, приблизно біля 700 кат. гольдів.

³⁰⁾ Статистичні дані про худобу ласкаво уділив нам сільський нотарський уряд.

Більша частина української людности села займається хліборобством. Помічним і побічним заняттям є ще „бокорництво“ (сплавлювання дерева) й особливо ж кустарний кошикарський промисел. Жидівська людність живе з ріжного роду торговельної діяльності у найширшому розумінню цього слова. Займаються жиди також і ремеслом: шевством, кравецтвом, один жид столяр і один коваль.

Найбагатшими селянами вважаються три-чотири господарі, що мають коло 30 кат. гольдів землі, з чого приблизно третину ораниці, решта ж припадає на луки та ліс. З худоби кожний з них має: пару волів, пару коней, 2 корови, 1 яловка або бик та 1—2 штуки свиней. Поза тим вважаються за багатих ті, котрі мають понад 20 к. г. землі, з того ораниці коло 7 к. гол., сінокосу стільки ж, решта ліс з пасовищем. З худоби ця група має пересічно по парі коней або парі волів і по три-чотири штуки рогатої худоби. Таких господарів буде в селі понад 20. За ними йдуть середняки. У них приблизно по 10 кат. гольдів землі, з чого ораниці 3 кат. гольдів, „косалива“ стільки ж, а решта ліс і пасовисько. Худоби ці господарі мають по корові і парі волів або по парі коней. Таких господарів буде в селі до 200 дворів. Ця група господарів вже мусить вирівнювати свій бюджет невеликими заробітками. Переважно сезонним бокорництвом в літі чи кошикарством в зимі. Наступну групу складають малоземельні. Землі своєї мають 2—3 кат. гольдів, з того орної третина. З худоби тримають корову або коня. Значну частину року мусять докупувати хліба для себе і сіно для худоби. Для цієї групи, що матиме в селі понад 200 дворів, хліборобство підсобне заняття, а головним є заробкова діяльність. Нарешті йде найбідніша група сільський напівпролетаріят. Мають вони свою хату з малим городцем, а дехто ще гольд або тільки півгольда, — їх тяжко зачислити в категорію сільських господарів. З худоби вони тримають звичайно козу, т. зв. „чеську“ (породи запровадженої сюди з Чех). У назві „чеські кози“ досить є іронії. Мовляв колись були корови, а тепер „за чехув“, лише „кози чеські“. Певно, що ті корови були десь дуже й дуже давно і перевелися ще за маляр. Ця напівпролетарська група, щоб проіснувати, мусить весь час заробляти кустарництвом, бокорництвом чи іншою діяльністю. В добу кризи вона найбільше бідує. Зрідка частина їх дістає „блоки“-картки для отримання продуктів з титулу державної допомоги у безробіттю. З цієї групи села рекрутуються й жебраки, які одначе не є професіоналами, а жебрають з нужди, — не в своєму селі, а в Хусті та в сусідніх селах. Одначе, для дуже багатьох „ковдування“ (жебрання) одинокий тепер засіб легше перетерпіти голод. Досить з Ізи, як і з сусідніх сіл, жебрає й дітей. По суботах в Хусті вони нападають зграями прохожих і, не відступаючи, ідуть по вулиці за ними, просячи „біленьку“ (20 г.) або „пять грейцарів“.

Головна хлібна рослина в долині Ріки є кукурудза чи по місцевому „мелай“. В Ізі ж мелаю сіють стільки, як і жита. У згаданих хронікальних записках учителя А. Владимира говориться, що колись кукурудзи ізяни не знали зовсім, лише сіяли в Ізі жито. Як вона за-

велася, то жито зовсім зникло, а, як хлібну рослину, сіяно саму кукурудзу. Так йшло аж до кінця ХІХ століття; в роках 1900—4 почали знову сіяти жито, а в міру того, як жінки учились із житньої муки пекти хліб, засіви жита збільшувалися. Збільшувано ще й тому, що, як кажуть самі газди, жито може вродитися і на „пустій“ землі, на якій мелай рости не буде. Крім того, підкреслюють селяни, коло жита не треба стільки праці, як з мелаєм, який два рази за літо обкопують.

Землю в Ізі орють залізним плугом, який тягнуть коні або воли, в яких тут кохаються. Для кукурудзи орють лише раз, в кінці квітня чи на початку травня, а потім, коли рослина трохи підросте, два рази за літо обкопують. В ізян помітне стремління до господарського поступу. Селяни досить радо слухають виклади з сільського господарства. Штучні угноєння — „порохи“ — купують з 20 газд. В роках 1924—25 давано, як державну субвенцію, цемент на будову ям для збирання скотячої мочівки. Такі ями є, приблизно, в 6-ти господарствах.

Підчас довгих і частих постів, селяни мають надзвичайно одноманітну страву. Картопля (по місцевому „кумпітери“), токан (густа мамалига) і фасоля чергуються з дня на день і то все заправлене лише рослинним олієм, бо туку звіринного і молока у пісні дні не вживають зовсім. Деякі селяни розуміють потребу міняти харчі, бо досить людей мають і жолудкові хвороби. Один селянин посіяв на пробу просо — вродило добре, але ніхто не знав, що з ним робити. Були в селі розмови про будування млина для обробки гречаних крупів, бо гречку (по місцевому „татарку“) в околиці сіють, особливо в районі Тиси. Перед світовою війною купили ізькі жиди для заробітку дві ручні молотилки, молотили ними в Ізі і в сусідньому селі Кошельові. Власникам машин платилось натурою: $\frac{1}{7}$ вимолоченого зерна і окремо робітникам, які працювали коло машин. У 1923 році четверо селян купили кінну молотилку, а потім проміняли її за моторову. Є тепер в селі дві молотилки ручні і дві моторові. Одна з них — власність 4-х газд — має мотор у 6 НР, друга — власність одного селянина — має мотор у 3 НР. Пожавши жито, селяни зразу везуть його з поля у село до машини і молотять. Після війни зачали люди купувати січкальні, є їх в селі до 20 штук. Ріжуть ними солому, а головно кукурудзяні стебла (билля), якими годують зимою худобу.

В 1926 році поділено було близько від села урбарне пасовище між власниками „ключів“ (доля участі) і поступово перемінене на ріллю. Відтоді ізяни перестали зовсім тримати вівці; свиней також стало значно менше, бо нігде випасувати. Тепер купують одно-двоє поросят і вигодовують у хлівах. Дійні корови також ціле літо в стайні, або на мотузі пасуть діти по своїх нивках.

В Ріці коло села риби небагато. Ловить її той, хто орендує рибальство, часто крадькома і інші люди. Діти бігають у воді коло берега і б'ють молотками по камінню. Коли під ними трапиться риба, то оглушена впливе на верх, але завбільшки пальця. Цих малих рибалок жандарми женуть геть, щоб такої дрібної риби не нищили. В

глибоких лісах є досить ягід і малин; збирають їх діти і дорослі та носять продавати до Хусту за досить низькі ціни.

Є в Ізі кілька жидівських дворів, що мають приблизно по 5 кат. гольдів землі. Тримають пару коней і корову. Декілька дворів мають тільки по 1 кат. гольдові землі і також тримають одну корову. Коло худоби жида працюють самі, виконують і деяку іншу господарську роботу, напр. чоловіки возять на поле гній, але вже для останньої польової роботи наймають селян. Із багатьох жидів у Ізі є тільки один, що виконує всю господарську роботу сам у полі і дома; але крім того займається скуповуванням кошків, які в селі плетуть селяни. Всі ж жида ніколи не минуть нагоди зайнятися хоч яким-будь гешефтом.

В селі приблизно 20 жидівських дворів, що мають по парі коней і займаються фурманством. Возять із Н. Бистрого із парової пили матеріал на стацію до Хуста, або опалове дерево то-що. До 1930 року всі жида добре заробляли, як скупщики кошків, що плетуться в селі. Відколи цей гешефт підупав, велика частина жидів ходить у жебри. Жінка з дітьми живе у селі, а чоловік ходить по жидівських громадах, як „шнорер“, і раз на місяць присилає пару десятків корон родині.

Перед війною кілька багатших газд тримали наймитів, тепер їх не має ніхто. Багаті господарі для обкопування (сапання і підгорткування) кукурудзи та підчас косовиці на пару день наймають робітників, але щоденну роботу в господарстві кожна родина встигає обробляти сама. Не хотять наймитів тримати і тому, що мусять після соціального законодавства платити працедавці „кранк-касу“. Нарікають в селі, що „кранк-каса“ коштує більше, як платня наймитові. Кілька літ тому назад була переведена в Ізі земельна реформа: частина державної землі була розділена селянам. Дістали звичайно по 1 кат. гольду, по два отримали бідніші і малоземельні. Відомий випадок, що отримавши два кат. гольди, один газда половину продав другому. Після переведення реформи не обійшлося без нарікань; землю одержали не лише бідні, але й багаті, котрі стояли близько до сільського урядового апарату.

В Ізі дуже поширений кустарний кошикарський промисел. Повстав він досить давно. Розповідають старі люди, що у 80 роках ХІХ століття жив в Ізі селянин Кошко Іван, що досить ходив по світі і навчився плести з лози звичайні кошики „на руку“ для ношення картоплі³¹⁾ та навчив і двох своїх синів. Одначе, як розповідають, чужим людям не хотів показати того уміння. Але від Кошкових синів навчилось ще кілька селян. Коли пару таких кошків удалось продати в Хусті, то їх стали систематично скуповувати жида для перепродажу, але в невеликих розмірах. За пару літ знало в селі кільканадцять людей плести звичайні кошики. Між тим у Великому Бичкові виробили

---

³¹⁾ Дехто твердить, що Кошко приніс кошик до дому і, намочивши у воді, розібрав його, щоб побачити, як він сплетений; по тому взірцю зачав плести й сам.

хемічної фабрики переховувано у великих скляних пляшках, які вкладались у великі коші. Плести їх ходили люди з Ізи, проживаючи у В. Бичкові і по пару місяців. І цією роботою зайнято було у В. Бичкові до 20 душ ізян. Недалеко від Ізи є виноградні райони Севлющини і Березівщини, де для пакування винограду на експорт та переховування все була потреба у відповідних кошиках у формі відра з малим дном і широким верхом. Таку форму кошиків привезли жиди в Ізу коло 1906 року і замовили селянам їх робити. Відтоді Іза спеціалізувалась у виробі цих т. зв. „бубнів“. Жиди транспортували їх у виноградні райони Мадярщини. Коло 1909—10 років усі безземельні і малоземельні селяни Ізи, більше половини села, були зайняті виробом „бубнів“. В літі різали пруття (лозу), обчищали од кори, а зимою всі члени родини були заняті плетінням кошиків для винограду. В цій роботі багато помагали й діти, обчищаючи пруття та плетучи т. зв. — „феделки“ — накривки на кошики. Скупщики-жиди зимою дешево збирали до своїх складів цей крам, а літом дорого продавали. Одначе, досить заробляли й селяни, коли взяти на увагу, що робота була зимою, — в глухий вільний від польових робіт сезон. Середній майстер міг заробити 2 австрійські корони денно.

Коло року 1909 якийсь мукачівський жид відкрив у селі майстерню для обплітання лозовим пруттям 5-ти і 10-ти літрових пляшок. Був у цій майстерні й майстер, що вчив ізьких хлопців як обплітати пляшки. Вони, маючи навик до кошикарської роботи, скоро навчились обплітати скляний посуд. Ця жидівська майстерня в Ізі була мануфактурою (в політико-економічному змислі). На три — чотири зимових місяці підприємець наймав у селі хату і в ній, під доглядом майстра, працювало до 20 сільських легінів. Заробляли пересічно на день 2 австр. корони. За пару літ перед світовою війною Іза мала великий заробіток від кошикарства. В середньому в 200 дворах були заняті цим промыслом. Родина з двох дорослих робітників, яким помагали й діти, могла заробити місячно до 100 кор. Село виробляло на кошикарстві таким чином на місяць до 20,000 кор. По війні, після приєднання Закарпаття до ЧСР, висока кон'юнктура не минула й Ізи. Від 1920 року в селі зачалась знову жвава кошикарська праця. За „бубни“ зимою жиди платили по 1 кч. за штуку, а літом ціна доходила й до 3 кч. Середній майстер за день випліта 8—10 штук, отже заробіток його, в залежності від ціни кошика, був від 15 до 30 кч. Жиди-скупщики, маючи свої крамниці споживчого краму, платили за кошик не грішми, а ріжними продуктами і, звичайно, гіршої якості, ніж у Хусті та й дорожчими. Селяни ж кошикарі уважали таку розплату дуже вигідною, коли за крам не треба платити грішми, а лише своїми виробами. В рр. 1925—28 кошикарство в селі розвивалось дуже успішно. Літом селянин з дітьми, сидячи в холодку, міг легко заробити 30 кч денно. В ці роки кошики плело вже три четвертини християнської людности Ізи. Кошикарі давали добрий зиск корчмарям. В кожній корчмі бувало їх повно, чулись п'яні вигуки та співи. Одначе, кільканадцять кошикарів не лише п'янствували, а й старалися поправити своє господарство. Дехто докупив трохи землі, інший побудував

хлів чи купив корову. Все ж таких було мало, переважна більшість зароблені гроші пропивала. Від 1927 року жидівські посередники знову привозили в село шклянні пляшки для обплітання. Ця робота складніша ніж плетіння кошків, її знають в селі лише до 100 душ.

Від 1931 року загальна господарська криза відбилась і на кошикарстві. Того року платилося за „бубни“ по 1 кч за штуку, а вже через рік лише 30—40 галерів; в 1933 році скупщики їх брали дуже мало. В декого на горищі лежали ще старі непродані запаси. В 1932 році зачали ізькі кошикарі новий рід виробу — великі кошики із товстого нечищеного пруття для транспорту яблук. За кошик, в який вміщалося 70—80 кг платилось в 1932 році 5 кч., а через рік 4 кч. і 3,50 кч. За плетіння цих кошків міг працівник заробити за день 12—15 кч; та робота ця була всього місяць-два поки не зібралась садовина.

Надійшла зима років 1933—34; типізованих „бубнів“ жида не купували зовсім; іншого заробітку не було ніякого. Приходив голод і холод. Ті з селян, які були відказані виключно на кошикарство, старалися самі найти збут своїх виробів. Зачали робити кошики різноманітного розміру і форми. Обчищене від кори біле пруття офарблювали і з нього робили кошики цвітні. Бідніші, взявши такі виробы на плечі, ішли з ними у багаті округи Закарпаття — в Мукачівщину, Берегівщину — і там продавали, а частіш вимінювали їх за кукурудзяне зерно. Ціною кошика було стільки зерна, скільки в нього вміщалося. Іноді два-три кошикарі, наклавши своїх виробів величезну фуру, вирушали возом „на Мадярщину“, тобто в Берегівщину і в район Чопу — Батьова та там вимінювали за хліб свій крам. Дехто, дійсно, нелегально переходив мадярський кордон і в Мадярщині вимінював свій крам за пшеницю.

В останні роки вже не стало й матеріялу для кошикарства в районі Ізи. Густі лози, що росли над Рікою, вирубані, і нікому не приходить в голову насаджувати відповідні потребі лозові плантації. Ріка ж на всі боки розливається і замулює сільські поля та міняє річище. Лози — матеріялу для кошків — мусять ізьняти шукати коло Тиси в селі Велятині, або в селі Липчі. Там іноді купують пруття, а найчастіше крадуть і на плечах за 8—12 кілометрів несуть до дому. Вирубане зимою мерзле пруття варять у великому казані аби воно розмякло й одстала з нього кора. Власникові казана за одну виварку кошикарі платили в 1934 році 5 кч. Є в селі між кошикарями декілька душ, що вміють з лози плести стільці, фотелі, кошики на папір, підставки для квіток та інші річі. Цієї роботи пару людей вивчилося поза своїм селом, а від них і інші, але не в усіх ці виробки досконалі; на деяких помітно роботу майстра-самоука. Зимою і на весні 1934 року можна було з цими виробками стрінуги ізьких людей і в Хусті і у Воловому та інших містах і містечках.

Зимою 1933—34 р. сільські жида-скупщики гешефтували лише з одним родом кошикарської праці — з обплітанням шкла. Власне займався цим ділом лише один підприємець. Спроваджував вагон великих 10—20 літрових пляшок до Хуста, а звідтіл возом привозив

їх у село і давав людям обплітати. За обплетення 20 літрової пляшки платив 7 кч., за 15 літрову 6 кч. За цілий день вправлений майстер міг заробити 12—15 кч. Але ця робота траплялась дуже рідко і не всі вміли пляшки обплітати. Весна 1934 року не принесла ніяких перспектив для кошикарства, лише з липня місяця став збільшуватися попит на „бубни“. Вже при кінці того місяця за штуку сільські скупщики-жиди платили 1,50 кч., як за ліпших часів, а при кінці серпня й 1,60 кч. Старі запаси кошиків, що лежали по жидівських горищах, були також продані. У кінці вересня за кошик для винограду стали платити і 2 кч., це значило, що вправлений майстер міг, сидячи дома, заробити до 20 кч. денно. Для часу такої господарської скрути, яка була в 1934 році, було це для бідноти справжнім добродійством. Коли ціна на кошик зросла до двох кч., зачали їх скуповувати і ті жиди, що не мали торговельного свідоцтва. Жандармерія в таких відбирала крам, а на самих писала карне донесення. Великий попит при кінці літа 1934 на типізовані кошики, „бубни“, пояснювався тим, що того року з Закарпаття ішло на експорт багато винограду. Крім того, ніби експортери переконалися, що в кошиках грозна ліпше переходяться, ніж в скриньках з дощок. Останні виробляла мукачівська фабрика і тим в останні два-три роки сильно конкурувала з ізьким кошикарством.

Із цього короткого опису кошикарства в Ізі можна зробити такі висновки: Повстав цей промисел тут здавна у формі кустарного. Виріс він сам-собою,³²⁾ бо були для нього природні та економічні підстави. Здавна в селі було багато вільних робочих рук, люди все ішли на заробітки у світ або займались сплавом дерева по Ріці. Над Рікою коло Ізи досить було лози, матеріялу для кошикарства. Коли із сусідніх округ Севлющини й Берегівщини почався експорт винограду, то кошикарство в Ізі набрало загального характеру. Незначна 5-ти кілометрова віддаль від залізничної стації до Ізи сприяла збуту кошиків хоч в який район і зменшувала видатки на перевозку. Але увесь промисел в збутовім відношенні мають у своїх руках жидівські посередники.³³⁾ Вони його й фінансують і надають йому напрям у залежності від потреб ринку. Майже всі жидівські родини займаються й займалися цим непродуктивним посередництвом. Коло кожної крамнички стоять літом стовпи кошиків, очікуючи транспорту на стацію.

Останні роки зимою, коли „бубни“ зовсім жиди не брали, голод примушував ізьких кошикарів робити ріжноманітний крам і самим шукати покупця, ходячи по багатих районах Закарпаття. В ці роки кошикарство в Ізі зустріло перепони не лише в збуті виробів завдяки

---

³²⁾ Цікаво, що дослідник — М. Кушніренко — на місці в Ізі не спіткнувся з спогадами місцевих людей про заходи, які в рямцях гірської акції, початков. звязаної з іменем Єгана, проваджено мадярським урядом між інш. і в спосіб пропаганди, курсів, загалом насаджування кошикарства. О. Мицюк.

³³⁾ Зимою 1936 р. кустарі, що були зайняті обплітанням скла, пробували увійти в зносини з фабрикою, що виробляє скло; жид-посередник тому дуже перешкоджав.

кризи, а як зазначено вище й у доставі матеріялу на кошики. По лозове пруття мусять ходити за 8—12 кілометрів і звідтіл носити тяжкі вязки на плечах. Значіння ж кошикарства для села величезне; не перебільшують, коли кажуть: „Іза жила з кочарок“. Особливо відчули це ізяни в останні роки господарської кризи, коли кошики не мали збуту. У селі велика частина населення від дитинства привчається до кошикарської роботи і досягає великої зручності, виплеканої довголітньою рутиною.

Для розвитку кошикарства в Ізі могла б багато допомогти кооператива для збуту виробів і постачання матеріялу. Початкове уміння виробляти плетені меблі треба б було ширити й далі. Кошикарська кооператива ніби в селі вже і була, хоч і не зовсім відповідала кооперативним засадам, але, як і інші ізькі кооперативи, скрахувала завдяки несолідности й невмінню її керманичів. Між тим для розвитку кошикарства є видатні підстави. Близький виноградний район, а також величезні садові райони Тячівщини все потребуватимуть кошиків, як зручного посуду при транспорті винограду та яблук, а незайнятих робочих рук в аграрно перенаселенім селі все більш, ніж досить.

Крім кошикарського промислу, розповсюджене в Ізі, як і по інших селах краю, хатне виробництво матеріялу для одягу. Кожна жінка в селі мусить уміти ткати полотно. Дівчата прядуть і вишивають. Верхню жіночу одіж, т. зв. „свитки“—сукні часто шиють із купованого фабричного полотна, але сорочки жіночі, а особливо мужеські шиють лише з домашнього.

Ремісники в селі всі жиди. Але є одно ремесло розповсюджене між карпатськ. українцями, це столярство, до якого мають вони вроджену здібність, як і до всякої обробки дерева. В Ізі між селянами є десять столярів, ще молодих людей. Столярства вчилися вони ще в рр. 1921—26; тоді почався в селі жвавий будівельний рух і столярство добре оплачувалося. Ізькі столярі працювали в своєму селі а також і в Хусті у мебльовій фабриці, де мали добрі заробітки. Тепер із них лише половина працює по своєму фаху. Дехто має в селі варстат. Крім того є між українцями 6—7 душ теслярів. Головне заняття в них хліборобство, а побічно роблять всяку теслярську роботу: збудують хату, хлів чи виконають деяку іншу теслярську роботу. Є в селі й два возарі-колесники, також українці. Машини до шиття мають не лише жидівки, а й молоді селянки. Вони навчились краецтва і заробляють шиттям жіночої одежі, переважно т. зв. „свит“ — суконь, які носять багато селянок.

Із заробітчанської діяльності людей в Ізі, варто ще згадати „бокортництво“ — сплавлювання плотами дерева. Це заняття, як згадувалось на попередніх сторінках, було в Ізі відоме ще в далекій давнині, коли ізяни разом з бичківцями, апшанцями та буштинцями, сплавлювали по Тисі не дерево а сіль із Сигітських Комор аж до Сегедина. По проведенню залізниці на Сигіт сіль стала перевозитися залізницею, лише дерево сплавлюють. По перевероті аж до 1929 року бокортництво добре виплачувалось. По два керманичі їхали автобусом на Верховину аж до Соймів і, взявши там бокор, за день плавби по Ріці, були під

Хустом на Тисі. Тут бокор передавали іншим керманичам, а самі діставали за свою роботу від 150 до 200 кч. в залежності від величини бокора. За день-півтора міг один чоловік заробити 70—100 кч. Але не завжди то вдавалось щасливо. З трьох плавб все мусіла одна бути з пригодами. Дуже часто, коли вода спаде, бокор зачепиться за камінь і приходиться керманичам у воді по кілька годин працювати поки його зрушать з місця, а іноді потратять на те й цілий день. Коли ж вода у такій гірській річці, як Ріка, раптом прибувала і з надзвичайною силою та швидкістю гучала в своєму річищі, було досить і небезпек. Часто бокор налітав на камінь або скалу й керманичі топились, або калічилися. В час кризи дерево взагалі мало сплавлялося, й оплата цієї праці була мала. В літі 1934 р. платилось за сплав бокора від Соймів аж у Тису тільки 45—60 кч. Дорога тягаровим автотом з Ізи до Соймів, коли їхала ціла ватага керманичів, коштувала 8—9 кч., в когоч цих грошей не було, мусів цілий день іти туди пішком. Плавба бокором тривала 8—9 годин, як що він нігде не зачепився і не став, але ж іноді вона одбувається не без пригод, а за дерево плота й його розбиття несе відповідальність керманич-сплавщик. Отже, коли взяти на увагу ризиковність праці й цілоденну плавбу, а до того ще й принагідну працю у воді, то ті 25—30 кч., що за півтора дня припадали на одного керманича — „бокораща“ — були літом 1934 року дуже мізерним заробітком. Але й за ним люде в добу кризи один перед другим рвалися і нетерпяче чекали вістки „чи суть на Верховині бокори“, аби зразу йти туди чи їхати.

Колись літом ізькі жінки заробляли в Хусті при обкопуванні мелаю, як „напсамоші“ — поденщики. Ходять і тепер туди, але в значно меншому числі, бо й кукурудзи в Хусті сіють менше, значно більше жита, коло якого не треба стільки праці та й родиться воно на гіршій землі, як кукурудза. Бідніші селяни заробляють у багатих обкопуванням мелаю „на третє“. Власник землю пооре і посіє своє зерно, а той, хто береться обробляти, мусить два рази за літо кукурудзу обкозати й в осени зібрати. За цю працю дістає третину врожаю.

Торгівля в Ізі не знаходиться виключно в жидівських руках, як у більшості закарпатських сіл. Тут до неї беруться й „руські“. До року 1929—30, поки не так пригнічувала господарське життя криза, було в селі приблизно 17 крамничок, в тому числі 5—6 жидів торгували без промислового листа, за що часто були карані. З загального числа крамниць три було „руських“; при них були також корчми. Жидівських же корчем було також три. На р. 1934 залишилося тільки дві корчми „руських“, в третій немає жадного обороту; з крамниць лише одна чинна, в інших двох не продається нічого. Решта, біля десятка жидівських крамниць, сяк-так ще животіють. Є в селі і дві трафіки в християнських руках. В жидівських крамничках більше руху літом, коли їх власники збирають кошики та платять за них споживчим крамом.

Ізяни помітно покидають старі основи думання і звички, стару інертність: як бачимо, рухливіші одиниці стали братись до торгівлі, молодь кинулась до столярського ремесла, в останні роки кілька ізьких селянських дітей вчиться у середній школі в Хусті. Сільсько-госпо-

дарські продукти селяни рідко коли продають скупщикам, найчастіше збувають на торзі в Хусті.

Підчас Еганової акції на Закарпаттю р. 1901 була заснована в селі кредитова кооператива з районом діяльності на Ізу і сусіднє село Кошельово; вона була приписана до будапештської централі. Ця кооператива перед світовою війною, як на село, мала досить поважний оборот. Війна й наставші переміни загальмували її діяльність. Року 1926 вона знову оживає з тим самим районом діяльності, але числячись в складі Кредитового Коопер. Союзу в Ужгороді. Переважно на засоби цього Союзу й робить ізька кооператива свої обороти, реесконтуючи векслі своїх членів. Цікаво, що й до 1934 р. не було переведено розрахунків з мадярською централею в Будапешті і на білянсах ізької кооперативи все стоять позиції ОКН (Országos Központi Hitelszövetkezet, тоб то Краєва центральна кооператива). На добу дослідження села паї в ізькій кооперативі 50 кч., порука необмежена. Рух членства був у ній за 1931—1933 роки такий:

Рік	На початку року було		Приступило		Виступило		На кінець року лишається	
	членів	паїв	членів	паїв	членів	паїв	членів	паїв
1931	145	153	46	46	52	52	139	147
1932	139	147	5	5	9	9	135	143
1933	135	143	2	2	7	11	130	134

Як бачимо з таблиці кількість членів і паїв з кожним роком меншала, що не говорить про розвій кооперативи: вступають селяни у члени кооперативи переважно тоді, коли беруть позичку; із суми позички одраховується й членський уділ. Білянс ізького кредитового Т-ва за 1932 рік був такий:

А К Т И В А

1. Готівка на кінці 1932 року	3.328.15 кч.
2. Білянсова ціна інвентаря (друки)	30.— "
3. Векслеві позички	113.028.75 "
4. Контрактіві позички	6.195.— "
5. Біжучі рахунки з членами	3.130.— "
6. Земельні позички	1.228.03 "
7. Засівна акція (позичка)	10.875.— "
8. Вклади на біжучий рахунок в Кредит. Дружеств. Союзі	8.070.— "
9. Паї в Кредит. Дружес. Союзі	2.500.— "
10. Рахунок критий резервовим фондом	6.150.— "
11. Вклади в ОКН (мадярська централія)	36.297.18 "
12. Паї в ОКН	1.600.— "

Б і л я н с . . . . . 192.432.11 кч.

П А С И В А

1. Членські паї	6.881.—	кч.
2. Резервовий фонд	8.666.63	”
3. Інші фонди (на дубіоз)	1.330.—	”
4. Зберігальні вклади	11.549.05	”
5. Позичка од Кредит. Друж. Союзу по реесконту	92.158.—	”
6. Державна позичка	12.732.—	”
7. Засівна акція-кредит	10.875.—	”
8. Переплачені $\frac{0}{100}\frac{0}{100}$ з позичок	2.100.—	”
9. Невибрані адміністраційні видатки	2.150.—	”
10. Борг за рентову данину	15.90	”
11. Борг за інші дані і поплатки	10.—	”
12. Депозити	5.717.—	”
13. Внесок загальному фонду	27.10	”
14. Внесок окремому фонду	60.40	”
15. Борги ОКН (мадярська централя)	14.897.98	”
16. Резерви на претензії за ОКН	22.999.20	”
17. Зиск за рік 1932	262.85	”

Б і л я н с . . . . 192.432.11 кч.

Із наведеного білянсу видно, що головна операція є позички під векслі, причому кооператив оперує головно капіталами Кред. Друж. Союзу. Найбільша позиція в „Активі“ є під 3-ю рубрикою — „Векслеві позички“, а в „Пасиві“ під 5-ю — „позички від Кредитового Друж. Союзу по реесконту“. За рік 1933 операції в кооперативі істотно не змінилися, лише зменшились обороти, а головно позички під векслі, бо Кред. Друж. Союз зменшив суми для кооперативу по реесконту векслів.

За весь час існування кредитового товариства в селі все був книговодом у ньому сільський державний учитель. Останні роки обставини склались так, що книговодство було перебрав добре грамотний місцевий селянин, він же й голова управи т-ва; скарбником став інший селянин. При кінці року 1933 ревізор Кредитового Друж. Союзу за ревізії кооперативи за рік 1932 знайшов понад 3000 кч. рострати. На покриття цих рострат книговод і скарбник видали векслі. Після цієї пригоди книговодом і скарбником стали знов місцеві вчителі.

Було в Ізі в рр. 1925—26 споживче кооперативне т-во та скоро занепало. Селяни спочатку пішли по крам до свого т-ва, а потім вернулись до жидів, бо ті знизили ціни і давали крам не за гроші, а за кошикарські вироби, що селяни вважали вигіднішим. Були й інші мотиви бойкоту свого т-ва. Мовляв ті, що засіли в управі, „хотіли б панувати в нас“, — казали деякі з темніших селян і йшли до жидів, аби ті „панували“, а не свій чоловік, селянин. Головною ж причиною занепаду споживчого т-ва можна вважати неуміння його керманічів належно повести справу.

В Ізі досить велика заборженість селянства. Повстала вона головно завдяки непередбаченню зміни господарської ситуації. За доброї конюнктури банки в Хусті легко вділювали позички. Позичали селяни на будівлю хат, хлівів, дехто землю купував або худобу, надіючися гроші заробити й борги повернути. Купивши худобу деякий газда, мусів купити й сіна, худоба пізніше здешевіла і заробітків не стало жадних. Були випадки, хоч й дуже рідко, що позичені гроші селяни пропивали. На відхожі заробітки тепер немає надій.

Перед світовою війною ходили ізяни на сезонні заробітки в Боснію, Мадярщину і в Галичину на жнива та на інші сезонні праці, що новими границями унеможливлені. Емігрували за океан у Канаду, З'єднані Держави, Аргентину; загалом вийшло з села до 50 душ, з них вернулось до дому біля 15 душ. Шість душ заокеанських емігрантів взяли з собою й своїх жінок (пять пар в Канаді одна в Аргентині). Одна пара весною 1934 року виїхала в Парагвай, — а взагалі еміграція стала неможливою, бо заокеанські держави перестали пускати до себе нових емігрантів з Старого Світа. Приблизно $\frac{2}{3}$ емігрантів за океаном не мають ніяких звязків з рідним селом, лише решта зрідка присилає листи, а деколи й гроші.

З промислових підприємств є в селі два водяні млини. Володіють кожним спільно по 4 селяни. За помол береться $\frac{1}{16}$ часті змеленого зерна. Зимою часто селяни везуть зерно в млин до Хуста.

Д. Господарський побут.

Денний розподіл селянського заняття відбувається в залежності від пори року. Жінки, крім ведення хатнього господарства, багато літом працюють на полі, обкопують меляй, картоплю; жито й інше збіжжя жнуть переважно також вони, мужчини дуже рідко, бо жінкам кажуть: „май притушно“ (зручніше).

В зимі зранку мужчини працюють коло худоби, напувають її, годують, вичищають гній. Зрідка їдуть у ліс по дрова, решту вільного часу за попиту на кошики присвячували кошикарству. Жінки й зимою в хаті цілий день мають працю. Зранку коло печи, а іноді й коло худоби, потім прядуть або тчуть, дівчата вишивають. Весною при кінці квітня та на початку травня („два тижні сперед Юра і два тижні по Юрю“) орють на меляй та картоплю. Ціле літо у заможних селян є праця з обкопуванням меляю та картоплі. У косовицю коло сіна працює ціла родина. Пожавши жито, зразу ж везуть його в село до машини й молотять. Жінки по жнивах мають працю з коноплями, беруть їх, мочать, потім тнуть. Останніми польовими працями є „ламання меляю“ і вибирання картоплі. Бідніше населення села й літом займалось кошикарством, бо своєї польової праці було в них на пару день; в зимі ж лише найбагатших 20 дворів не займалось кошикарством, решта ж знаходила в ньому заробіток. За зменшенням або й цілковитим припиненням кошикарського виробництва наставало безробіття: люде нудились, голодували й нарекали.

Їжа селян надзви́айно одноманітна. Весь час чергуються три продукти: картопля, фасоля і кукурудзяна мука, з котрої печуть хліб і варять „токан“. Правда, в Ізі крім мелайного хліба печуть ще й житній: звичайно, зібравши жито, зараз його молотять і мелють, так що поки мелай (кукурудзу) зберуть, то житній хліб більшість села вже зість.

Підчас довгих постів у різних порах року молока і тваринного туку селяни не вживають зовсім. Все їдять лише з рослинним олієм. Цією дієтою морять і 8—9 річних дітей. Слабші здоровлям жінки іноді нарікають на „говіння“, що „годі його переждати“. Кількість пісних днів у році, з середами, п'ятницями і „зарічними“ понеділками, по православних селах в околиці однакова. На Закарпаттю все селянство — уніятське й православне — дотримується постів надзви́айно суворо, хоч духовенство у певних випадках дозволяє у піст і їжу скоромну. Православні ж попи, особливо без освіти, що вийшли із селянства, цілу суть релігії вбачають в дотримуванню церковних обрядів і вимагають від вірників ще більше аскетизму. У свідомости людей про православіє складається думка, що ця віра „май тверда“.

В Ізі, і по інших селах, музика й пянство, іноді й з бійкою, необхідний атрибут кожного сільського весілля. Тепер же в Ізі, під впливом вимог православного попівства, трапляється, хоч покищо рідко, весілля лише „для родини“-рідні, тобто не багатолюдні, як звичайно буває в селах. Такі весілля бувають без жадної музики і на них менше пянствують.

Підчас добрих заробітків всі корчми в селі були повні народу. Пянство ніхто в селі не поборював, лише православний священник пару разів говорив у церкві, щоб люди не сиділи по жидівських корчмах. Незабаром відкрив корчму куратор православної церкви і в нього пянствували всі хористи. Коли ж священник виступив і проти пянства в куратора та сказав, що „православної горілки“ нема, то прихожани довго на нього гнівалися і нарікали. Тепер же в селі примусова абстиненція, бо не мають люди грошей. Хіба лише іноді при якійсь нагоді поставить хтось „алдамаш“ (мадярське — могорич) і компанія напється дарової горілки. Хто ж дуже любить пити, той пе, звичайно, „миндру“-денатурований спирт. Ціна його — децилітр 2 кч. Торгують ним жиди — на 1 літрові заробляють 15 кч., бо їм один літр коштує лише 5 кч.

Вільности у половому життю в селі не помітно. Нешлюбних дітей, як бачимо з наведеної вище статистики, дуже мало. Проституції, в такій формі, як у місті, в селі нема зовсім. Коли й е в Ізі пару жінок, що мають непевну репутацію, то це „канадошки“, тобто ті жінки, яких чоловіки на заробітках у Канаді. Називають часто цим іменем кожну жінку, якої чоловік за океаном.

В ізьких селах хоч і нема замкнутости перед інтелігенцією, але й нема такої поваги як до людей, що стоять вище них інтелектуально. Трапляються випадки, що сільських інтелігентів безпідставно лають, іноді з лайкою родичі школоповинних дітей заходять у школу. Про

таке відношення батьків школярів до учительства широко пише Ф. Повхан у статті: „Чому нам треба школи“.³⁴⁾

Деякий технічний поступ прокладає собі шлях і в Ізі в зв'язку з загальним поступом, що розповсюджується в краю та околиці. Двоє багатших селян мають власні велосипеди. Але цікаво, що селяни, побувши у чужих краях, якихсь новин в господарство чи у свій побут не приносять; середовище рідного села й інерція оточення має сильніший вплив, як їх короткотривалі навикки, набуті за праці в чужині.

Е. Господарська культура.

Неграмотних у селі найбільше між жінками; старші з них майже всі неграмотні. Неграмотних між мужчинами найбільше у віці поверх 45-ти літ. Все ж, загалом в Ізі неграмотних менше, як в околицьніх селах, бо тут і за маляр була церковна школа, в якій учив кирилицею „півцо-учитель“. Коли почався православний рух зацікавлення книгою і друкованим словом зросло ще більше. Кожний грамотний чоловік старався студіювати псалтир і біблію, бо ж у селі відбувалась релігійна „полеміка“. Вожаки православія все виясняли та доказували свою віру. Є ще й тепер в Ізі пару селян, що відомі з своєї „богословської учености“, яких ніхто „не переговорить“. Тепер в Ізі шестикласова народня школа. В 1933/34 шкільному році було в ній 599 зашколованих дітей і 10 учителів. Викладова мова в школі залежала від кожного вчителя. Учителки — московські емігрантки — мову московську (великоруську) пристосовували до місцевого діалекту і цією мішаниною викладали. Решта учителів, якщо були народовецького (українського) напрямку, викладали місцевим діалектом; літературної мови в школу майже не вносилося. Управитель школи тому, що був „русской“ орієнтації, викладаючи в школі ізьким діалектом, мішав у нього великоруську мову, хоч її сам не знав. Дома ж, як і решта 99% закарпатських „русских“, говорив по малярськи, бо й родину мав малярську. Традиції ж школи від 1921 року все москвофільські. Розширюване в селі москвофільство, про котре ми вже згадували, передавалось і в школу, де не хотіли чути своєї мови. Управитель толерував запровадження несхвалених чехословацьким міністерством освіти підручників, писаних москвофільським язичієм. Сільський староста привіз у село читанки „Свет“ і намовив родичів школоповинних дітей ті книги купувати. Книжки були писані мішаниною московської й народньої мови, цілком безвартістні з боку педагогічно-методичного. Коли в шкільному 1932/33 році вийшла сувора заборона вживати по школах таких книг, то управитель не відважився ту читанку допускати в школу й люди даремне витратили по 8 кч. за нікчемну макулатуру.

Діти, чуючи часто на вулиці політикування і розмови проти українців, також бавилися „в політику“, зневажаючи своє рідне. В бо-

³⁴⁾ „Учительський Голос“, за квітень 1935 року, ч. 4, ст. 58.

ротьбі в роках 1932—33 за шкільні підручники, що розпочало московфільське „Учительское Товарищество“ втягались в Ізі й ученики. На годині читання, коли вчитель давав книжку, писану народною мовою і етимологічним урядовим правописом, 13—14 річні хлопчачі набундючено казали: „я з вікраїнської читанки не хочу“. Деякі учителі, як Б-й, що вчителював в селі перед 1933/34 шкільним роком, між дітьми агітували проти українства. Коли класу учителя Б. перебрав українець і на таблиці написав над буквою „о“ дашок (ô) — згідно закарпатській урядовій етимологічній граматиці — то ученики останнього річника голосно запротестували: „ото по вікраїнські, а ми ся вчимо по руські“. На запитання учителя, хто це їм казав, ученики відповіли: „пан учитель Б-й та й усі кажуть“. Авторів цих рядків довелося почати учителювання в Ізі 4/X. 1933 року. За два дні до мого приїзду в село вчителька — московська емігрантка — вже розповідала дітям, що приїде „вікраїнець“, який буде говорити „кі-і-нь, ві-і-іл“ і його діти не зрозуміють. В ізькому діалекті у замкнених складах говориться на „у“ „кунь, вул“ і т. д. Діти, слухаючи учительку, вірили і боялися „вікраїнця“, якого вони не будуть розуміти. Яке ж було здивовання, коли українця розуміли багато ліпше, ніж московку Г. З тієї радості й розповіли вчителю, „як казала пані вчителька“. Коли ж вчитель їх запитав, чи не ліпше його розуміють, ніж „паніку“, то одна дівчина-учениця, ніби в оправдання „паніки Г“, сказала: „ну, она онь дуже³⁵⁾ вже по руські гозорять, бо она руська“.

Москвофіли, не перебираючи в засобах, допускалися підбурювання й селян проти учителів народовців. Так року 1932, з нагоди дня „русской культуры“ в Хусті, приїхав в Ізу хустський учитель П. і тут почав підбурювати людей проти народовецького руху та народовецьких учителів, що були в селі. Небагато лишалося до бешкету, що могла цим учителям зробити розагітована юрба. Замітка була про це й в „Учит. Голосі“ за 1932 рік. Взагалі в українській періодичній пресі, що виходила на Закарпаттю (Укр. Слово, Вперед, Учит. Голос), можна багато знайти вісток із цілого краю про боротьбу московфільства з українським народовецьким напрямком у школі й поза нею.

Крім неоднаковости викладової мови у школі і боротьби за її національно-культурне обличчя ізька народня школа, як і інші на Закарпаттю, має ще багато хиб. Діти приходять без книжок, зошитів, олівців. В зимових місяцях голі і босі сидять дома, а весною й літом, як також і у вересні родичі їх не посилають до школи бо „треба робити“. Існуюча постанова шкільної справи, мовний хаос тощо не дають таких результатів, які би могла й мусіла дати школа. Деякі родичі коли треба посилати до школи, кажуть за своїх дітей: „не буде з нього пуп вадь дяк“. Багато селян недоцінюють значіння школи: „на пана ся не навчить“!

Школа в свідомості ізького загалу не є необхідною для батьків родин установою. До неї ставляться, як до люксусу: „школа доброе

³⁵⁾ „Онъ дуже“ — занадто.

ото діло — кажуть — кой треба би дівка дома“. Під ріжними претекстами батько й мати часто перешкоджають дітям реґулярно вчитися.

В селі було засновано 1928 року товариство для хову домашніх дрібних звірят, завдяки якому дехто з селян розвів расові кури тощо. В зимові місяці була в селі вечірня господарська школа для молоді від 14—16 літ, у якій викладав управитель школи ізким діялектом, мішаючи в нього покалічену московщину. У 1933 р. відкрило в Ізі „окружне господарське общество“ курс варення для дівчат. На відкриттю промовляли ріжні панове і між ними жупний секретар аграрної (республіканської) партії, в своїй промові підкреслював, що на курсі не лише треба навчати дівчат варенню а й „воспітати з них русскую мати“ і „русскую господиню“, бо, мовляв, тут в Ізі минулого (1932) року на панахиді по Раковському клялися стояти твердо „за нашу русскую народность“.

Року 1933, 1-го вересня, відкрито в селі чеську школу. Ходило до неї в шкільному році 1933/34 всього 80 дітей, в тому числі двоє чеських, а решта жидівських. Ясно, кому та чеська школа була потрібна. Учителів було в ній два. На початку шкільного року 1934/35 прибула в чеську школу і третя учительська сила.

З Ізи понад 20 селянських дітей учить в Хусті в гімназії, четверо в горожанській школі. Пять селянських синів скінчило середні школи: четверо гімназію, а один торговельну академію в Мукачеві. Всі вони по ріжних селах вчителюють. Кілька душ скінчило горожанську школу в Хусті і залишилось у селі. За якийсь час усі вони були інструкторами на курсах для школоповинних дітей; але в міру того, як курси переформувувались у нормальні школи, інструктори з них замінювались учителями з закінченою середньою освітою. В горожанках, які в Чехах кінчає більшість ремісників, на думку селян також вчать „на панів“. Коли деякі ізки курсанти лишились без посад, то це в селі розумілось, як їх деґрадація і декваліфікація.

Шість селянських синів студіює в Сербії у православній духовній семінарії. Троє її вже скінчило і дехто вже висвятився на попів. Учні сербських семінарій приносять в край скалічену московську мову, якою стараються скрізь говорити, як також переконання, що „України нєт“, бо вихователями їх крім сербів були монархістичні московські еміґранти.

Із ізких селян, що приймали участь у передвоєнному православному русі, або хтось із їх рідні, не дивлячись на малограмотність, висвячено на православних попів 12 душ. Деякі із них побували по парі літ на Україні у змосковщених монастирях, решта ж все самоуки, які вже на Закарпаттю доучувались виконувати церковні обряди та трохи розбирати святе письмо.

У перших роках по приєднанню Закарпаття до ЧСР, засновано в Ізі читальню імени о. Івана Раковського. Вона проіснувала до року 1923., коли була переорґанізована стараннями місцевих учителів (один москвофіл галицький а другий місцевий автохтон) в читальню імени А. Духновича. Існує вона в селі й тепер. Є ще в селі громадська

бібліотека. Кілька книжок в ній є українських, а решта всі московські (переклади та московські класики). За 1933—34 рік ніхто з селян ні тією бібліотекою, ні жадною книжкою з неї не користувався і не цікавився. Лише бібліотекар мав клопіт, розшукуючи книжки, котрі хтось колись брав і не вернув. В читальні ім. Духновича є також скриня з книжками. Там книжки виключно московські: між ними є деякі видання галицького „общества Качковського“. Коли зйдуться в неділю люди в читальню послухати часопис, то принагідно дехто візьме й книжку. Тут же, в читальні, пару рядків голосно й прочитає, але не з цікавості до змісту, а до самого процесу читання. Книга написана зовсім незрозумілою мовою і не може зацікавити, але про це ніхто не думає та й не признається. Бо ж книга „руська“, а вони русини, — отже мусять її розуміти. Є кілька душ в селі, що перебуваючи роками в полоні у Московщині і по містах на Україні, навчилися по великоруськи сяк-так говорити. Хоч з тієї мови вони вже памятають дуже мало, але в селі люблять нею пописуватись, особливо перед місцевими сільськими інтелітентами. З цих людей дехто читав пару великоруських книжок. Трапляються між затуманеними москвофільством селянами такі, що вступаючи в розмову з „панамі“ вживають слова: „да, да“, „нужно“, „как“ та ще двоє — троє московських слів. Ніхто ж із них ніколи не був у Росії, ані не жив з москалями. Все це кільканадцятилітній повоєнний вплив „русской культуры“ в Ізі.

Діяльність читальні ім. Духновича проявляється в селі переважно щонедільними сходинами. Вони варті уваги. Ніде в окрузі ні в яку читальню так регулярно й у такій кількості не сходяться селяни, як в читальню ім. Духновича в Ізі. Щонеділі від 6-ти годин вечера зимовими місяцями велика шкільна саля буває повна людей. Приходять послухати часопис й поговорити, обертаючи читальню в клуб. Сидять, політикують, нарікають, покурюють та плюють на підлогу. Почуваються як дома і це також сприяє охочому відвідуванню читальні. В читальню жадного народовецького-українського часопису не приходять, виключно писані москвофільським язичієм. В 1933—34 шк. році головно управитель школи постачав в читальню власні часописи, все також виключно московські. Збирав їх цілий тиждень і закреслював в них червоним олівцем різкіші статті проти українців, потім всю цю писанину приносив у неділю в читальню і сам її читав, або хтось з добре грамотних селян-„політиків“. Всі московські часописи і книги писані етимологічним правописом читають в Ізі, та й скрізь в Карпатській Україні, з українською вимовою. Московське „ять“ (є) читають як „і“, бо цей звук колись і на Закарпаттю означався знаком „ѣ“. Слова „сѣно“ — читають сіно, „хлѣб“ — читають хліб і т. д. З таким „карпаторуским произношением“ московщина зрозуміла селянам.³⁶⁾ Але коли читач „Карпаторусскаго Голосу“ зачне монотонно лопотіти: „...здісь... єті... обстоятельства не імію-

³⁶⁾ В „Карпат, Голосі“ була стаття — 1934 р. — проти нового великорус. правопису.

ще...“ то велика частина слухачів дрімає, а інші таки й хропуть. Всеж таки і в наступну неділю в читальню прийдуть, бо послухають часописів, дещо довідаються про новини в світі, які вже їх цікавлять, поговорять про свою біду, понарікають на „панув“, на біду-кризу, на ексекуторів та жандармів, які у свідомости селян ототожнюються взагалі з чехами. В читальні буває весело, коли часопис стане на голос читати відомий у селі „політик“ і демагог селянин С. У прочитане він від себе вставляє додатки, а потім пояснення та коментарі. Ось читає статтю про о. Волошина. „Волошин — пояснює С., — це український пі-і-п“. Звук „і“ протягує майже хвилину, а саля глупо регоче, бо в Ізі кажуть „пуп“ а звук „і“ в цім слові для селян дивний. Після прочитання кількох статей з ріжних москвофільських часописів проти українців зачинається на цю тему розмова. Відкривається арсенал найдикіших московсько-хуліганських аргументів проти українців. Можна почути навіть, що „українці — ото така віра“, „українця не мож розуміти“, „українцем хоч хто може бути: шваб і маляр“, на решті можна почути, що „українці — ото поляки“. Підчас таких розмов бувають іноді на салі пару людей, що були на заробітках в Канаді і стикались з українською еміграцією. Один раз молодий селянин підчас таких дебат встав і звертаючись до загалу запитав: „Та як воно є з тими українцями? Я був-ем в Канаді, та там українця мож красно порозуміти, й з нашими людьми в єдно держать вони, та й межі собов...“ Але ці слова зразу ж безапеляційно заперечують сільські „політики“: — „А, що ото в Канаді, ото нич не коштує!“ І над цим скоренько переходять до порядку денного. В селі є з пару збаламучених селян, для котрих ворожнеча до українства стала догмою, не хочуть чути ніяких доводів проти своїх думок. Пару селян, що побували в полоні на Україні та Московщині, розуміють ріжницю між українцями і москалями, але вони скромні і проводу та значення в громаді не мають. Двох селянських синів, що покінчили горожанську і середню школу і не одвернулися від свого рідного народа, стали свідомими українцями, проводирі сільських москвофілів „іронічно“ називають „українцями“. Українці всією істотою, ізяни глумляться самі над собою.

Іза, пережитою до війни церковною революцією і терпінням від малярських жандармів, ніби стала прокидатися від селянського сну, та її здвиги направлені не в позитивну сторону, а лише на неґацію, критицизм, на бажання насильства. Як їх колись били малярські жандарми, так вони тепер били би уніятів, або того, на кого будуть нацьковані. У більшости селян є зарозумілість і гордість за своє село. Часто можна почути, що „Іза страдала за віру“. Сільські настрої вільно виявляються підчас вечірніх сходин зимою в читальні ім. Духновича. Тут кількома демагогами і управителем школи (в р.р. 1923/34)³⁷⁾ плекається ворожнеча до українства й до чехів. Ось у вечері в читальні читає часопис селянин С., повна саля людей його слухає. Натрапляє

³⁷⁾ Управителем школи в рр. 1933/34. На шк. рік 1934/35 управит. призначений новий.

читач на некролог якогось радника, що вмер на Закарпаттю. Перечитуючи заслуги покійного, починає селянин-читач С. робити від себе вставки: „... приїхав до нас білий хліб їсти“ і т. д., на салі при цьому веселий смішок. У одну з попередніх неділь читав цей самий „політик“ повідомлення про смерть лідера чеської аграрної партії А. Швегли. Дочитавши до кінця, почав по блюзнірськи удавати плач, а вся саля голосно почала реготати. Так плекають „статотворне мишленки“ в читальні т-ва, якого централя (ужгородське общество Духновича) весь час отримує грубі тисячі урядових субсидій. Часто люди, просидівши вечір у читальні, покуривши, поговоривши, ідуть до дому з думками, що „всі брешут, доку не било чехув, сюлько порції не било, роботи всякі і всяди били, границі били одперті, а тепер пани (препали би) позбивали гроші у банки і за ото нігде роботи і грошей ні в кого не є“. Крім безнадійности, дезорієнтованости і анархичних настроїв, не несуть селяни з тієї читальні до дому нічого.

Як уже згадувалось, в Ізі розповсюджена жіноча ноша з фабричного кольорового полотна, але й народне убрання вперто затримується. Вишивані жіночі і дівочькі сорочки стають ношею святочною. Заможніші дівчата в неділю переменяють і три сорочки. Одну вдягають до церкви на утренью, іншу на службу Божу, а ще іншу на вечірню. Сорочка вишита шовком, як носять в Ізі, коштує по селянському обрхунку аж 90—100 кч. За ці ж гроші можна купити дві, а то й три „свити“-сукні. Тому й поширюється їх ношення. У нових будовах, особливо у хатах, вже менше особливостей місцевого стилю, за те більше простору, світла й гігієнічности.

Мова ізьких селян значно більше, ніж верховинців, засмічена маляризмами, але проте в основі своїй заховує чисто українські форми і звороти. Досить в ній і архаїзмів, яких не вживається між іншими частинами українського народу. В Ізі напр. говорять: „ходив з воли“, замість „з волами“. У пісні, що співають в селі є такий зворот:

„Оре газда, оре
по чотирьма воли,
та ун думат, що не прийде
на біду ніколи“ . . .

Пісні в Ізі, як і по деяких інших селах, короткі; кожний окремий вірш на іншу тему. Пісень цих маса, кожна дівка і легінь знають їх десятки. У деяких згадується і своє село Іза:

Ой іду я в полонину,
ізрубаю дуба,
коли з тобов говорити
ізяночко люба.

*

На Драгуськуй,³⁸⁾ мамко, ріці
коноплі ся мочать,
ой ізькі легіники
на мене ся бачать!

Замітне однак, що в піснях мадяризма стрічаються дуже рідко, — головню для означення термінів технічних і адміністративно-урядових. Перед Різдвом діти ходять з вертепом і колядують такі українські колядки, як „Нова радість стала . . .“, „Небо і земля нині торжествують . . .“ та інші. Всі ці колядки відомі в Ізі й колядуються від найдавніших часів.

Православні священники як в Ізі, так в інших православних селах, живуть з народом у тісному контакті, бо й самі до висвячення були селянами. Не маючи ні церковної землі, ні державної платні (конігуа) живуть вони з того, що дадуть селяни за виконання треб та складуть невелику суму, як річне утримання. В Ізі від кожної хати має священник річно 10 кч, але не всі, звичайно, платять. Крім того за похорон бере 30 кч., за вінчання 15 кч., за парастас 15 кч., панахида 5 кч. і уводини 5 кч. В Ізі деколи не піп має вплив на людей, але вони коверзують ним.

Сусідської дружби з жидами, у такій формі як по інших селах, і пересижування у жидівських корчмах в Ізі вже нема. За порадами селяни у важніших справах звертаються у Хусті до адвокатів.

Ж. Санітарно-гігієнічний стан.

Санітарно-гігієнічний стан селянського життя в Ізі стоїть на рівні трохи вищім, як в інших околичних селах, зокрема в дослідженому нами Ниж. Бистрому. Але в Ізі також дорослі селяни зимою не купаються зовсім, літом дуже рідко. Є і такі особи між старшими, що не купались і пару літ. Білизну міняють раз на тиждень. У бідніших хатах деколи люди сплять вдягнені і прикриваються щоденним одягом. Після світової війни почали селяни в Ізі будувати хати значно ліпші, ніж раніш. Четвертина селянських хат збудована так, що двері ведуть у сіни, по одну сторону котрих знаходиться комора (по місцевому „кліть“), а по другу хата, в котрій живуть. Вікна вже в таких хатах більші, висота переважно 1 м., ширина 80—70 см. Стіни мастять в хаті валном два рази на рік, перед Різдвом і Великоднем. Є у селян до 30 таких хат, збудованих після війни, котрі колись були лише в жидів. Мають вони в середині 3 метри і більше висоти, вікна в них високі 1,20 м., широкі 80—90 см. Сіней у таких хатах нема. Двері з двору ведуть у кухню, направо неї і наліво є кімнати. Кімната наліво іноді буває менша, зате рядом з нею є невеличка комірчина. У кухні й обох кімнатах є добра деревляна підлога. Площа кімнати,

³⁸⁾ Драгуська (Драгівська) ріка — Теремля. Селяни найчастіше називають ріки іменем сел. Драгуська, Горінецька і т. д.

крім кухні, буває 6,6 м. × 6 м. або 6 × 7. Такі хати побудували не виключно найбагатші селяне, а дехто й з середняків. В більшості життів хати все з двох і трьох кімнат, лише найбільшні мають низькі й малі „кучі“, як і більшість ізьких селян.

Близькість Хуста уможлиблює селянам користання лікарською допомогою. Але якісь особливі знахарські рецепти все користаються довіррям і популярністю. Так напр. у однієї жінки дитина мала постійний сильний кашель, що в селі називають „сомарський“. ³⁹⁾ Лікарі ніби нічого не помогли, тоді жінка стала лікувати дитину за рецептом якоїсь баби знахарки, — варила осячі екскременти і тим виваром напувала дитину, від цього ніби вона й видужала.

Такий в стислім описові був соціально-господарський і національно-релігійний стан с. Ізи в час дослідження його, в серпні—вересні 1934 р.

Село Іза 1934.

Ing. M. Kušnirenko:

Beschreibung des Dorfes Isa.

(Zusammenfassung).

Das Dorf Isa, Bez. Chust, im ehemaligen Schupanat Marmarosch in der Karpaten-Ukraine, gehört zu den sogenannten Taldörfern des Landes.

Die Lage des Dorfes ist typisch kompakt; an der Hauptstraße sind vorwiegend Judenhäuser. Die nationale Zusammensetzung der Bevölkerung nach der Volkszählung vom Jahre 1930 (im Vergleiche mit der Zählung 1921) ist folgende: Ukrainer 87.54 % (87.39 %), Juden 11.77 % (11.57 %), Tschechoslowaken 0.60 % (0.14 %), Ungarn 0.06 % (0.36 %), Deutsche 0.03 % (0.00 %). Dem Glaubensbekenntnisse nach sind alle Bauern griechisch-orthodox; griechisch-uniert sind in Isa nur 10 (durchwegs Intelligenz).

Nur ausnahmsweise kommen im Dorfe unverheiratete Männer oder Frauen vor; bei der Heirat spielt vor allem die Mitgift eine große Rolle. Die Heirat wird zugleich durch ziviles und kirchliches Recht bekräftigt. Das junge Ehepaar gründet sich nach der Regel eine neue Wirtschaft; jede Familie hat durchschnittlich 5–6 Kinder, doch setzen die jüngeren Eheleute (vor allem die reicheren und gebildeteren) der größeren Kindergeburtzahl bewußt eine Grenze. Im Allgemeinen entfiel in den Jahren 1921–1930 auf 1000 Leute 47 Geburten, der natürliche Zuwachs betrug im Dorfe 22.

³⁹⁾ „Сомар“ — осел, „сомарський“ — осячий.

Isa ist zum Mittelpunkt der erneuerten griechisch-orthodoxen Kirche und der damit innig verbundenen russophilen Überzeugung der Bevölkerung geworden. Der geistige Urheber dieser beiden war der Geistliche Iwan Rakowskyj, gestorben im Jahre 1885. Der Verfasser erzählt uns nach den Memoiren der Zeitgenossen den Verlauf 2-er Prozesse die den griechisch orthodoxen in Sighet, in der Zeit vor dem Weltkriege gemacht wurden und zeigt uns die Entwicklung der griechisch orthodoxen Religion im Dorfe während des Bestehens der tschechoslowakischen Republik; in dieser Zeit verband sich der griechisch-orthodoxe Glaube eng mit der russophilen Überzeugung der Bauern, und diese Überzeugung bedingt die feindliche Stellung, der Bevölkerung des Dorfes selbst gegenüber dem Ukrainertum. In Isa bedeutet die griechisch-orthodoxe Religion soviel als Russentum.

Im Dorfe kommen oft gleiche Zunamen vor; der Zuname Oross wiederholt sich z. B. nicht weniger als bei 10% der Ortsbevölkerung; verbreitet ist das Nyamesztum (niedriger Adel dem Namen nach, in manchen Fällen gewöhnliche Bauern); in der Zeit der letzten Generation siedelten sich im Dorfe Bauern aus Galizien an und werden dort „Polen“ genannt.

Die Prozessführung ist bei den Bauern, auch wegen Kleinigkeiten, wie übrigens auch in anderen Teilen des Landes, sehr beliebt. Die Dorfadministration war in den Händen der tschechischen Agrarpartei. In der Gemeinde haben den größten Einfluß Demagogen und Marktschreier. Die Gemeinde kauft und pflegt auf eigene Kosten Rassenstiere und erhält die Dorfstraßen. Im Sommer werden die Ochsen gemeinsam in die Alp zur Weide getrieben.

Auf einen Isabewohner entfällt: 0.98 Katasterhold Ackerboden, 1 KH Wiesen; eine Kuh entfällt auf 7.7 Dorfbewohner, ein Ochs auf 11.8, ein Pferd auf 13.4, ein Schwein auf 25.1. Ein Teil der Bauernbevölkerung ist eher halb proletarisch, als landwirtschaftlich zu nennen; viele Bauern werden zu Bettlern.

Die Hauptgetreideart bildet der Mais. Bei den Ackerleuten können wir schon den Anfang eines agrikulturnellen Fortschrittes beobachten. Gegen 20 Wirtschaften benützen künstliche Düngung, 6 Wirtschaften haben Zementgruben für Dünger.

Im Dorfe ist die Korbflechtindustrie seit den 80-ger Jahren des vorigen Jahrhunderts sehr verbreitet. Diese Körbe für Weinbeeren, Flaschen hüllen, für Erdäpfel, für Äpfeltransport u. s. w. werden gewöhnlich im Winter, von Bauern zum Verkaufen, natürlich bei Judenvermittlung, geflochten.

Ein jüdischer Unternehmer legte eine Werkstatt für Umflechten der 5–10 l Flächen an. In den Jahren 1925–28 arbeitete unter seiner Aufsicht bereits $\frac{3}{4}$ der gesamten Dorfbewölkerung. Im Sommer betrug der Verdienst des Bauern bei Mithilfe der ganzen Familie 30 K täglich. Ein großer Teil dieses Verdienstes wurde in Schenken vertrunken. In den Jahren der Krise (1931–33) lenkte man die Arbeit auf Verfertigung von Stühlen, Fauteuil's, Blumenständern u. s. w. Nach der Krise kam die gesamte Korbflechtindustrie in die Hände der Juden; nur was die

Juden nicht annehmen, verkaufen die Produzenten selbst. Die neue Krise führt den Hunger der Korbflechter mit sich.

Eine alte Verdienstquelle für die Männer bleibt das Flößbetreiben den Fluß Rika abwärts. Wegen Wassermangels ist diese Arbeit mit großer Gefahr verbunden. Jedes dritte Floß scheitert unterwegs.

Einige Dorfbewohner von Isa haben Läden mit Wirtshäusern, doch behaupten sich diese sehr schwer gegen jüdische Konkurrenz. Eine Kreditkooperative hat das Dorf für Leihzwecke, die Zahl ihrer Mitglieder sowie der Beitragsgelder wird aber von Jahr zu Jahr geringer. Die Bilanz für die Jahre 1932–34 macht 32 K aus. Die gegründete Kooperativgesellschaft für Konsumwaren ist bald wieder verfallen.

Die Dorfbauern sind ziemlich verschuldet; die Emigration nach Amerika hat aufgehört.

Die Nahrung ist einfach: man ißt vor allem Erdäpfel, Bohnen und Mais. An vielen Fasttagen gibt man auch den Kindern keine Milch.

Während der Verdienstsaison sind die Wirtshäuser überfüllt, während der Zeit der Arbeitslosigkeit herrscht aber gezwungene Abstinenz — es fehlen Mitteln zum Trinken. Im Dorfe gibt es keine Prostitution.

In der Schule lehrt jeder Lehrer in seiner eigenen Sprache: Russophile Lehrer mischen in den Lokaldialekt russische Wörter. Im Dorfe herrscht überhaupt Verachtung des eigenen, Ukrainischen. Viele Dorfleute haben kein Verständnis für Schulunterricht und lassen die Kinder unter verschiedenen Vorwänden die Schule nicht regelrecht besuchen. Seit dem Jahre 1931 existiert im Dorfe eine tschechische Schule, welche im Schuljahre 1933/34, 80 Schüler besuchte — darunter 2 Tschechen und 78 Juden. Die Bibliothek hat nur russische Bücher, welche niemand liebt, da diese Sprache von der Dorfbevölkerung nicht verstanden wird.

Ihr Russentum beweisen die isaer Dorfbewohner durch einige russische Wörter wie „da“, — „sdrabtwujte“, die sie ihrer Sprache beimischen. Das Ukrainisch der Bevölkerung von Isa hat viele Archaismen; auch einige ungarische Fremdwörter sind in die Sprache eingedrungen — die Volkslieder sind von Fremdwörtern frei. Dies ist der Stand des Dorfes vom Jahre 1934.

Доц. Др. Полікарп Герасименко:

Електрохімічна теорія рівноваг між металами і жужлями.

(Рівноваги при виробі сталі).

Вступ.

§ 1. Високі теплоти, що їх треба приміняти для розтоплення й удержання сталі в пливкому стані, витворюють значні перешкоди для точних мірянь. Не зважаючи на ці труднощі, дотеперішній досвід і дослідництво сталеварення розпоряджають таким фактичним матеріалом, що вже можна робити спроби загального теоретичного упорядкування нашого знання на основах фізичної хемії.

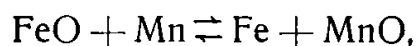
§ 2. З хемічної точки погляду виріб сталі в мартенівській печі є вислідною реакцій, що більш або менш прямують до рівноваги.

В мартенівській печі при виробі сталі співіснують чотири фази:

- а) цїпка фаза, яку представляють черинь і стїни печі;
- б) дві текучі фази — сталь і жужіль;
- в) газова фаза — атмосфера печі, що повстає при спалюванні генераторового або іншого газу з повітрям.

Через те цілий комплекс сталеварних реакцій є досить складний. Але в багатьох випадках де-які основні реакції так мало віддалені від хемічної рівноваги, що вистане розглядати взаємодії лише між двома фазами. Наприклад, при виробі сталі в кислих мартенівських печах можна обмежитись розглядом рівноваг між металем і текучим жужлем.

§ 3. Досі описувано ці рівноваги при помочі закону Гюльдберґ-Ворє (Guldberg-Waage). Для реакції

цей закон пишемо так:*)

$$K_{\text{Mn}} = \frac{(\text{FeO}) [\text{Mn}]}{(\text{MnO})}$$

*) Концентрації в жужлевій фазі означаємо округлими дужками, в металевій фазі дужками гранчастими.

Вираз на правім боці рівняння буде константним (при сталій теплоті) тоді, коли концентрації в жужлі і в металі правильно визначені.

Але тут саме натрапляємо на труднощі: аналітично можна в жужлі визначити цілковиті концентрації окремих складників, але не їхні справжні концентрації. Наприклад, є цілком можливо, що двовартісний манган виступає в жужлі не тільки в стані вільних молекул оксиду MnO , а може бути частинно вязаний на інші складники жужля, tworячи, наприклад, сілікати, фосфати і т. д. Через те, що не можна досвідно визначити рід таких сполук і ступінь їх дисоціації, дотеперішні теорії основувались на багатьох припущеннях, часто дуже мало оправданих.

§ 4. При критичному перегляді дотеперішніх поглядів на фізико-хімічну природу текучих жужлів автор цієї праці звернув увагу на те, що майже всі теоретики обминали мовчанкою одну дуже важну властивість жужлів, а саме, що жужлі в більшій або меншій мірі проводять електричний струмінь.

Це вказувало б на електролітичну дисоціацію в пливких жужлях, і тому треба було чекати, що буде доцільніше і простіше подати рівноважні взаємовідношення між металами і жужлями на основі законів електрохімії. Загальні спроби примінення електрохімічних принципів робили недавно G. Tammann¹⁾ та F. Körber і W. Oelsen,²⁾ але не був ними переведений послідовний розгляд цієї можливості.

Основи теорії.

§ 5. В цій праці дивимося на пливкий жужіль як на розчин йонів. З другого боку, пливка сталь представляє собою металічний розчин первнів Mn, Cr, Si, P і інших в залізі.

Загальна електрохімія вчить, що рівновага між металічним розчином певного первня і розчином його йонів є характеризувана електричним потенціалом між двома фазами. Величина цього потенціалу є дана рівнянням:

$$\pi = - \frac{RT}{nF} \ln \frac{f_{Me} \cdot c_{Me}}{(A)_s} + const. \quad (1)$$

де π є електричний потенціал, R газова константа, T абсолютна температура, F один фарадей, c_{Me} концентрація даного первня в металічному розчині, $(A)_s$ концентрація катйонів даного первня в жужлі, f_{Me} констант (сочинник пропорційности) а n число нарядів катйонів.

Здобуток

$$f_{Me} c_{Me} = a_{Me} \quad (2)$$

будемо в дальшому викладі називати електрохімічною активністю даного первня, а константу f_{Me} сочинником активності.

Коли металічна фаза є розчином кількох первнів, а жужлева фаза містить катйони цих первнів, то при рівновазі обох фаз мусить бути:

$$\pi - const = -\frac{RT}{n_1 F} \ln \frac{a_{1, Me}}{(A_1)_S} = -\frac{RT}{n_2 F} \ln \frac{a_{2, Me}}{(A_2)_S} = \dots$$

Звідси,

$$\left(\frac{a_{1, Me}}{(A_1)_S}\right)^{\frac{1}{n_1}} = \left(\frac{a_{2, Me}}{(A_2)_S}\right)^{\frac{1}{n_2}} = \dots \quad (3)$$

Ця остання формула є найважливішою для дальших примінь.³⁾

§ 6. У формулі (3) невідомими є величини електрохімічних активностей $a_{1, Me}$, $a_{2, Me}$ і т. д., бо хоч атомарні концентрації $c_{1, Me}$, $c_{2, Me} \dots$ можна легко визначити, величини сочинників активності $f_{1, Me}$, $f_{2, Me} \dots$ неприступні експериментальному визначенню, так само, як не можна зміряти абсолютної величини електричного потенціалу між металом і розчином. (Можна визначити тільки різницю потенціалів між двома електродами). В електрохімії водяних розчинів цю трудність обминають тим, що потенціал однієї довільно вибраної електроди довільно покладають рівним нулі.

Подібне упрощення зробимо і в нашій формулі (3), що її будемо примінювати до рівноваг між сталлю і жужлем.

Сочинник активності для одного первня довільно покладемо рівним одиниці. Тоді, на основі експериментальних даних можна визначити з р-ння (3) відносні величини сочинників активності для інших первнів. З практичних мотивів автор довільно покладає

$$f_{Mn} = 1, \quad (4)$$

бо манган є первнем найбільш поширеним в сталях.

§ 7. Сучасна експериментальна техніка ще не розвинена настільки, щоби на основі електричних pomірів при теплотах сталеварення можна було просто визначити концентрації окремих йонів в пливких жужлях.

Автор цієї праці розширює думку про електролітичну дисоціацію жужлів і в основу своєї теорії покладає постулат:

Електролітична дисоціація в пливких жужлях при сталеварних теплотах є цілковита (100% — на), такщю в жужлях практично не має нейтральних молекул.

Правдивість цього постулату можна перевірити на практичних наслідках, що з нього випливають і які є приступні для досвідного потвердження. Завданням дальших розділів є доказати правдивість нашої теорії на прикладах.

Кислі жужлі.

§ 8. Рівновага $Fe^{++} + Mn \rightleftharpoons Fe + Mn^{++}$ в кислій мартенівській печі.

В таблиці I подано ряд хемічних аналіз сталі і жужля, взятих з кислій мартенівської печі в часі, коли між обома фазами була практично досягнена рівновага. Теплота в печі була 1610—1630° С.

В таблиці I концентрації подано у вагових процентах, а складники жужля подано — як це прийнято в аналітичній хемії сілікатів — як окремі оксиди.

Т а б л и ц я I.

Хемічний склад проб металю і жужля з кислої печі.

No	Теплота °C	C	Mn	Si	S ₁ O ₂	MnO	FeO	CaO	f _{Fe}
55	1615	0.36	0.32	0.16	55.3	25.6	11.4	2.7	0.00145
56	1620	0.39	0.31	0.18	56.5	26.9	11.2	2.9	0.00129
57	1620	0.52	0.29	0.13	53.4	27.0	11.8	2.9	0.00127
58	1620	0.47	0.31	0.17	55.9	27.3	10.2	3.2	0.00116
59	1630	0.34	0.52	0.33	55.6	30.5	7.4	3.6	0.00126
60	1610	0.67	0.44	0.22	55.1	28.4	8.6	3.8	0.00133
61	1620	0.33	0.54	0.33	54.8	30.9	7.3	3.8	0.00125
62	1615	0.49	0.53	0.30	53.4	32.6	7.4	3.8	0.00120
63	1620	0.39	0.34	0.16	56.4	27.9	10.2	4.0	0.00124
64	1610	0.53	0.44	0.27	52.4	28.8	8.9	4.4	0.00136
65	1610	0.66	0.28	0.11	53.6	26.2	10.8	6.7	0.00115
66	1610	0.50	0.45	0.29	55.2	27.1	8.4	6.4	0.00140
67	1620	0.37	0.46	0.27	54.4	26.7	8.5	6.8	0.00146
68	1620	0.44	0.29	0.16	55.3	22.9	9.6	8.0	0.00122
69	1625	0.45	0.42	0.24	53.4	27.6	9.3	9.0	0.00141
70	1620	0.65	0.38	0.17	51.7	28.7	8.9	9.0	0.00119
71	1610	0.77	0.41	0.14	50.7	30.1	8.6	9.2	0.00108
72	1620	0.46	0.42	0.27	55.4	23.8	8.3	10.4	0.00146
73	1620	0.54	0.47	0.32	54.6	24.4	7.9	11.8	0.00152
74	1615	0.54	0.47	0.30	53.6	24.5	7.5	12.3	0.00144

Для рівноваги $Fe^{++} + Mn \rightleftharpoons Fe + Mn^{++}$ з р-ня (3) та дефініції (2) одержимо:

$$\frac{f_{Mn} \cdot c_{Mn}}{(Mn^{++})} = \frac{f_{Fe} \cdot c_{Fe}}{(Fe^{++})} \quad (5)$$

Тому, що $f_{\text{Mn}} = 1$ (див. § 6), а далі тому, що атомовий дріб заліза в сталі є практично рівний одиниці ($c_{\text{Fe}} = 1$), р-ння (5) можна написати так:

$$\frac{c_{\text{Mn}}}{(\text{Mn}^{++})} = \frac{f_{\text{Fe}}}{(\text{Fe}^{++})}$$

Звідси

$$f_{\text{Fe}} = \frac{c_{\text{Mn}} \cdot (\text{Fe}^{++})}{(\text{Mn}^{++})} \quad (6)$$

В таблиці I останній стовпець подає величину сочинника активності заліза, f_{Fe} , вираховану з даних для окремих проб. Як бачимо, сочинник f_{Fe} є дійсно сталою величиною (в межах хиб досліду), не дивлячись на те, що хемічний склад сталі і жужля хитався в значних межах.

§ 9. Подібні досліди при різних температурах вказали, що величина сочинника f_{Fe} дещо залежна від теплоти. Таблиця II подає знайдені автором величини f_{Fe} при різних температурах.

Т а б л и ц я II.

Теплота, °С.	Сочинник активності заліза, f_{Fe} .
1560	0.00097
1580	0.00104
1600	0.00112
1620	0.00124
1640	0.00137

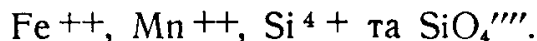
§ 10. Йони в кислому жужлі.

В найпростішому випадкові кислі мартенівські жужлі складаються з трьох аналітичних складників: FeO , MnO , SiO_2 . Які йони можуть існувати в таких жужлях?

Теоретично можна припустити, що кожний атом жужля є у стані вільного йону, а саме, Fe^{++} , Mn^{++} , Si^{4+} та O^- .

Але електростатична теорія хемічного зв'язку вчить, що многовартісні катйони (напр. Si^{4+}), внаслідок дуже сильного електростатичного поля сконцентрованого на одному атомі, мають велику тенденцію творити комплексні йони. У випадкові крему найбільш сталим комплексним йоном є SiO_4^{4-} (анйон ортосілікату). В пливких кислих жужлях на витворення анйонів SiO_4^{4-} зуживається практично весь запас кисневих анйонів O^- , присутніх в жужлі, а ще зостануться вільні катйони чотирівартісного крему.

Отже, в згаданому простому випадкові кислий жужіль буде мати такі йони:

Якщо до пливкого жужля такого складу додаватимемо ще дальші кисневі анйони, наприклад, у формі $\text{Ca}^{++} \text{O}^-$, то з йонів Si^{4+} бу-

дуть творитися дальші аніони ортосілікату, поки цілком не зникнуть йони Si^{4+} . Дальше додавання кисневих аніонів поведе до того, що й інші катіони жужля, на приклад Fe^{++} , будуть вступати в комплексні сполуки з йонами O'' і творити аніони FeO_2'' .

Сила цих останніх комплексів є всеж мала. Йони FeO_2'' зустрічаємо в основних (базичних) жужлях, де вони існують поруч вільних йонів Fe^{++} та O'' .

§ 11. Рівновага крему.

Беручи під увагу наш постулат, що пливкі жужлі не мають електроневтральних молекул, можемо на основі попереднього § вирахувати концентрації окремих йонів в кислих жужлях.

В таблиці III. подано вислідки такого обрахунку для деяких проб з таблиці I. Концентрації Mn і Si в текучій сталі подано тут в атомових дробах, концентрації йонів Mn^{++} і Si^{4+} в йонтових дробах. (Коли атомовий дріб помножимо на 100, будемо мати атомові проценти; подібно, йонтовий дріб $\times 100 =$ йонтові проценти).

Таблиця III.

No	Теплота °C	$C_{\text{Mn}} \times 10^4$	$C_{\text{Si}} \times 10^4$	(Mn ++)	(Si ⁴⁺)	$a_{\text{Si}} \times 10^5$	$f_{\text{st}} = \frac{a_{\text{Si}}}{C_{\text{Si}}} \times 100$
65	1610	28	22	0.233	0.171	2.5	1.1
66	1610	45	58	0.239	0.179	6.4	1.1
67	1620	46	54	0.240	0.169	6.2	1.1
68	1620	29	32	0.206	0.190	3.8	1.2
69	1625	42	48	0.245	0.171	5.0	1.0
70	1620	38	34	0.248	0.159	3.7	1.1
71	1610	41	28	0.267	0.146	3.4	1.2
72	1620	42	54	0.202	0.183	7.9	1.4
73	1620	47	64	0.215	0.176	8.4	1.3
74	1615	47	60	0.214	0.165	7.9	1.3

З таблиці бачимо, що концентрація вільних йонів Si^{4+} є того ж порядку, що й концентрація Mn^{++} — йонів.

Основне рівняння (3) § 5 нашої теорії для рівноваги між кремем та манганом у сталі і йонами Mn^{++} та Si^{4+} в жужлі має форму:

$$\frac{C_{\text{Mn}}^2}{(\text{Mn}^{++})^2} = \frac{a_{\text{Si}}}{(\text{Si}^{4+})} = \frac{f_{\text{Si}} \cdot C_{\text{Si}}}{(\text{Si}^{4+})} \quad (7)$$

На основі цього рівняння були вираховані величини a_{Si} і f_{Si} , які наведено в останніх двох стовпцях табл. III. На основі теорії сочинник активності мусить бути величиною сталою. Дійсно, останній стовпець доказує, що сочинник активності кремю є сталою величиною, що потверджує наш погляд на йонтовий склад кислого жужля.

З подібного обрахунку поверх 200 проб сталі і кислого жужля було найдено, що f_{Si} практично не залежить від теплоти і що числова величина цього сочинника є

$$f_{Si} = 0.012 \pm 0.002.$$

§ 12. Рівновага хрому.

Аналогічним способом автор знайшов величину сочинника активності для хрому. Обрахунок поверх 50 проб сталі і кислих жужлів дав

$$f_{Cr} = \frac{c_{Mn} \cdot (C_r^{++})}{c_{Cr} (Mn^{++})} = 0.048$$

§ 13. Зв'язок між сочинником f і тисненням пари чистих первнів.

Порівнюючи величини сочинників електрохімічної активності різних первнів розпущених в текучій сталі з іншими властивостями цих первнів, автор закримітив цікаву рівнобіжність між величинами f та тисненням пари цих первнів при однаковій теплоті (1600° C).

Т а б л и ц я I V.

Первень	Сочинник активності f	Тиснення пари в мм Hg при 1600° C *)
Mn	1.0	36
Cr	0.048	2.4
Si	0.012	0.8
Fe	0.0011	0.1

Дуже можливо, що можна буде вираховувати сочинники електрохімічної активності первнів розпущених в сталі з парціального тиснення пари цих первнів. Таким чином можна буде контролювати правильність величини f найдених з дослідів рівноваг між металем і жужлем. На жаль, експериментальна техніка помірів тиснення пари при високих теплотах ще не досконала і бракують точні дані.

*) Взято з Landolt—Bernstein—Tabellen 1936.

Воднева рівновага.

§ 14. Водень, хоч знаходиться в сталі в дуже малих кількостях (0·001—0·0001% по вазі), має велике технологічне значіння при виробі сталі. Коли кількість водня досягає величини порядку однієї тисячної процента, то стопові сталі мають нахил творити внутрішні тріщини. Пояснення причини цього явища подали металурґи крупнівської фабрики. На основі цього пояснення розпусність водня в сталі зменшується при зниженні теплоти. Водень, що при зниженні теплоти виділюється в мікроскопічних порах металю, може локально витворити тиснення в кілька сот тисяч атмосфер, так що буде переступлена границя міцности сталі. Тому матеріял після куття творить багато тріщин, котрі часом тяжко пізнати оком на перерізі викованого предмету. При зломанні такої сталі поверхня тріщинок має інший блиск ніж здоровий матеріял. Тому це явище було назване сніжинками (snow flakes, Flocken). Ясно, що для того, щоби запобігти цьому небажаному явищу, треба виробляти сталь з можливо найменшим обсягом водня. Текуча сталь в мартенівських печах, де атмосфера має багато водяної пари, може поглинювати водень в значній кількості, бо водень в текучій сталі є більш розпущений ніж в ціпкій.

Багато авторів схиялось до думки, що найліпшим способом, як вигнати водень з текучої сталі, є сильно проварювати сталь. При варенні сталі пробігає реакція між вуглецем розпущеним в сталі та киснем, при чому твориться газ — моноксид вуглеця, CO. На думку багатьох авторів цей газ, виходячи зі сталі, буде зі собою відносити частину водня, розпущеного в сталі. Та ця думка не була ніяк підперта експериментами.

§ 15. Автор цієї праці при досліді цього питання мусів спочатку випрацювати методику означування водня в текучій сталі. Коли сталь відлити на воздуху, то підчас застигання частина водня відходить до атмосфери, а тому — як що визначити водень в ціпкій сталі — то вислід не буде представляти кількості водня, що була в текучій сталі. Більшість авторів провадили визначення водня тільки в застиглій сталі і тому їх висновки щодо перебігу поглинення чи виділення водня в текучій сталі зовсім не відповідають дійсности.

Автор у своїй праці відливав текучу сталь ложкою з печі до залізної рурки, котра зараз же по відлитті щільно закривалась. Водень, що виділився підчас застигання і охолодження сталі, збирався в просторі над сталлю. По охолодженні визначувано водень в рурці в атмосфері над сталлю, а потім окремо визначувано водень в ціпкій сталі.

Ця метода дала добрі, повторні висліди. (Метода буде докладно описана в праці, що готується до друку в Archiv für das Eisenhüttenwesen).

§ 16. Докладні і численні досліди виказали, що кількість водня в сталі не стоїть у ніякому звязку зі силою варення сталі, тобто зі скорістю вигорання вуглеця. В наступній таблиці подано перебіг однієї базичної мартенівської варки. Проби на аналізу водня, мангану і вуглеця були брані в правильних інтервалах (по 20 хвилинах).

Таблиця V.

Зміни концентрації водня, мангану та вуглеця в перебігу однієї варки в базичній печі.

Час від ростоплення	C %	Mn %	H ₂ %
20 хв.	0.90	0.56	0.00052
40 хв.	0.70	0.36	0.00032
60 хв.	0.51	0.42	0.00040
80 хв.	0.30	0.49	0.00046
100 хв.	0.17	0.58	0.00056

З цієї таблиці бачимо, що хоч вуглець вигорав рівномірною швидкістю, кількість водня спочатку падала, а потім, по 40. хвилині, зростала. Вважає тут рівнобіжність перебігу мангану і перебігу водня. Спадання концентрації мангану, а потім його зріст є наслідком того, що в перебігу варки міняється склад жужля, а тому міняється положення манганової рівноваги (див. § 8). На це положення манганової рівноваги впливає передовсім концентрація йонів мангану та йонів заліза в жужлі.

Через те, що перебіг водня в нашому досліді був подібний до перебігу мангану, автор зробив висновок, що і для водня мусить існувати рівновага з жужлем, і що жужіль мусить мати водневі йони.

Дальші досліді цей висновок потвердили. Водень чи водневі йони в жужлі були визначувані нагріванням жужля в порожнечі при температурі 900°C. При цій температурі водневі йони віддаються з поверхні жужля у формі молекул води. Водяна пара переходить в порожнечі над металічним манганом, який реагує з молекулами води і звільнює газований водень. Газ збирає при допомозі ртутної помпи і аналізовано на кількість водня. Тому в дальшій (VI.) таблиці концентрацію водня подано в кубічних сантиметрах на 100 грамів жужля (чи сталі).

§ 17. В таблиці VI. подано деякі поміри, що послужили для обчислення константи водневої рівноваги.

На основі нашої електрохімічної теорії мусить бути:

$$\left(\frac{C_{Mn}}{(Mn^{++})} \right)^{\frac{1}{2}} = \frac{f_H \cdot C_H}{(H^+)}$$

Сочинник електрохімічної активності водня, f_H , є тією константою, що визначає положення рівноваги водня. Якщо концентрації окремих складників сталі і жужля подамо в звичайних (аналітичних) вимірах (% — для Mn та MnO, кубічні сантиметри — для водня і водневих йонів) — то для відріжнення від дотеперішнього представлення означимо константу рівноваги літерою K_H :

Таблиця VI.

Дані для обрахунку водневої рівноваги.

Кисла Мартенівська піч.

№г.	Аналіза сталі				Аналіза жужля							Теплота °C	Кн	
	C %	Mn %	Si %	H ₂ см ³ /100 g	FeO %	MnO %	CaO %	MgO %	Al ₂ O ₃ %	CrO %	SiO ₂ %			H ₂ см ³ /100 g
1	0.85	0.42	0.08	5.0	11.1	40.4	0.9	0.3	1.4	0.5	45.3	12.8	1570	0.260
2	0.76	0.44	0.10	4.8	9.8	39.4	0.9	0.3	1.2	0.4	47.8	13.6	1585	0.300
3	0.72	0.50	0.14	5.2	8.3	39.9	1.2	0.3	1.6	0.4	48.1	14.6	1590	0.310
4	0.47	0.59	0.36	4.8	6.7	34.9	1.2	0.3	1.2	0.2	54.3	14.0	1630	0.387
5	0.42	0.59	0.37	5.4	7.2	33.8	1.2	0.1	1.1	—	55.3	16.0	1635	0.400
6	—	0.52	0.33	4.8	7.3	31.7	—	—	—	—	—	14.1	1625	0.375
7	—	0.53	0.32	4.7	7.0	31.5	—	—	—	—	—	11.9	1615	0.328

Базична Мартенівська піч.

№г.	Аналіза сталі				Аналіза жужля							Теплота °C (Відгуд)	Кн
	C %	Mn %	H ₂ см ³ /100 g	FeO %	MnO %	CaO %	MgO %	Al ₂ O ₃ %	SiO ₂ %	H ₂ см ³ /100 g			
8	0.17	0.29	5.4	12.2	9.0	46.5	6.1	2.4	20.9	12.5	1610	1630	0.396
9	0.13	0.32	6.2	13.3	8.5	47.9	8.7	2.2	19.1	12.5	"	"	0.394
10	0.12	0.41	7.1	13.4	9.9	46.3	9.1	2.3	18.5	12.7	"	"	0.362

$$\left(\frac{[\text{Mn}]}{(\text{MnO})} \right)^{\frac{1}{2}} = \frac{K_{\text{H}} \cdot [\text{H}]}{(\text{H}^+)}$$

На основі цього останнього р-ня були вираховані з експериментальних даних величини K_{H} , що подано в останньому стовпці таблиці VI.

З таблиці бачимо, що константа K_{H} досить значно залежить від теплоти купелі.

§ 18. З теорії водневої рівноваги випливає, що

$$[\text{H}] = \frac{(\text{H}^+)}{K_{\text{H}}} \sqrt{\frac{[\text{Mn}]}{(\text{MnO})}}$$

то б то, концентрація водня в сталі є пропорційна концентрації водневих йонів в жужлі, пропорційна коріневі з концентрації мангану в сталі і зворотно пропорційна коріневі з концентрації MnO в жужлі.

На основі § 8 можна легко переконатися, що

$$c_{\text{H}} = \frac{(\text{H}^+)}{f_{\text{H}}} \sqrt{\frac{f_{\text{Fe}}}{(\text{Fe}^{++})}}$$

Це рівняння визначає зв'язок між концентрацією водня в сталі та концентрацією водневих йонів та йонів заліза в жужлі.

Базичні жужлі.

§ 19. На основі нашої теорії про електролітичну природу жужлів вказали ми (див. § 10) на різницю між базичними і кислими жужлями. В базичних жужлях зустрічаємо в більшій концентрації кисневі йони та слабкі комплексні йони, тоді як в кислих жужлях можуть існувати сильні комплексні йони небагатьох первнів (Si, Ti).

Квалітативний доказ цього висновку можна перевести на таких відомих фактах.

Дослідники рівноваг між сталлю і базичними жужлями спостерегли, що величина емпіричного рівняння

$$K_{\text{Mn}} = \frac{C_{\text{Mn}} \cdot (\Sigma \text{Fe})}{(\Sigma \text{Mn})}$$

сильно зростає зі зростом „базичности“ жужля. За міру базичности при цьому служили: або відношення CaO:SiO₂ або вираз

$$B = 0.01 \{ (\% \text{CaO} - 0.92 (\% \text{SiO}_2) - 1.18 (\% \text{P}_2 \text{O}_5) \}$$

Коли за міру базичности візьмемо останній вираз, то з дослідів G. Leibera⁴⁾ можна, — як приклад, — вирахувати таблицю, що ілюструє зв'язок між „константою“, K_{Mn} , та базичністю, B.

Таблиця VII.

В „Базичність“ жужля	C_{Mn} ‰ мангану в сталі	(ΣFe) ‰ заліза в жужлі	(ΣMn) ‰ мангану в жужлі	K_{Mn}
0.139	0.44	6.66	13.75	0.213
0.148	0.45	6.36	13.14	0.218
0.187	0.54	6.76	11.23	0.356
0.207	0.53	8.15	12.52	0.345
0.238	0.58	6.46	9.92	0.377
0.278	0.57	7.06	9.32	0.431
0.277	0.28	16.97	9.93	0.479

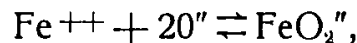
Досі ця залежність величини K_{Mn} від базичності жужля не була задовільно теоретично вяснена.

§ 20. На основі електрохімічної теорії легко пояснити цей зріст K_{Mn} зі зростом базичності жужля.

У виразі $K_{Mn} = \frac{C_{Mn} \cdot (\Sigma Fe)}{(\Sigma Mn)}$ величини (ΣFe) та (ΣMn) озна-

чають цілковиті аналітичні концентрації заліза і мангану в окисдованій формі в жужлі.

Фактично ж у жужлі можуть існувати тільки йони Fe^{++} , Mn^{++} та FeO_2'' а не нейтральні оксиди FeO , MnO . Коли в жужлі будемо збільшувати концентрацію кисневих йонів O'' (наприклад, додаванням вапна, CaO) — то рівноважна реакція,

буде йти в напрямку з ліва до права, тоб то концентрація вільних йонів Fe^{++} буде зменшуватись.

На основі § 8 рівновага між сталлю і жужлем визначена рівнянням:

$$K'_{Mn} = f_{Fe} = \frac{C_{Mn} \cdot (Fe^{++})}{(Mn^{++})}$$

Коли внаслідок збільшення базичності жужля зменшиться концентрація йонів Fe^{++} , то при вдержанню рівноваги відповідно зміниться відношення $C_{Mn}:(Mn^{++})$, так що величина $f_{Fe} = K'_{Mn}$ зостанеться сталою.

Ясно, отже, що коли до горішнього рівняння підставляти не концентрацію вільних йонів Fe^{++} , а цілковиту концентрацію заліза в жужлі —

$$(\sum Fe = Fe^{++} + FeO_2) —,$$

то вираз K_{Mn} буде сильно залежати від концентрації кисневих йонів, чи, іншими словами, від базичности жужля. А саме, чим більша концентрація кисневих йонів (чим більша базичність), — тим більша буде величина K_{Mn} .

Заключення.

Електрохімічна теорія рівноваг між металами і жужлями при високих температурах ґрунтується на постулаті, що електролітична дисоціація в текучих жужлях є цілковита так що в жужлях практично немає електро-неутральних молекул.

Ця теорія дає можливість визначити природу йонів жужля і вирахувати величини, які характеризують положення рівноваг.

Ці характеристичні величини (f) були вираховані для Mn, Si, Cr, Fe.

На основі дослідних даних встановлено, що кислі жужлі мають, окрім йонів ортосілікатової кислоти, значну кількість катйонів чотиривартісного кремю. Далі стверджено, що поглинювання водня сталлю в мартенівській печі залежить від електрохімічної рівноваги між воднем, розпущеним в сталі і водневими йонами в жужлі.

Електрохімічна теорія легко пояснює залежність емпіричної константи K_{Mn} від базичности жужлів. В базичних жужлях залізо творить комплексні аніони.

Література.

1. G. Tammann, Arch. Eisenhüttenwes., 5 (1931), 71.
2. F. Körber і W. Oelsen, Mitt. Kais.-Wilh.-Inst. Eisenforsch., 15 (1933), 271/309.
3. P. Herasymenko, Trans. Faraday Soc., 34 (1938), 1245/57.
4. G. Leiber, Mitt. Kais.-Wilh.-Inst. Eisenforsch. 18 (1936), 135/47.

Electrochemical theory of slag-metal equilibria.

(Equilibria of steelmaking reactions).

Summary.

In the present work the autor attempts to develop a general theory of slag metal equilibria starting from the postulate:

Electrolytic dissociation in liquid slag is complete and the presence of electroneutral molecules is excluded.

An equilibrium between a metallic solution of a certain element and molten salt containing the cations of this element is characterised by an electrochemical potential. When a metallic phase represents a dilute solution of several elements and is in equilibrium with a salt (or slag) containing the cations of these elements, the following relationship can be deduced from the notion of electrochemical potential:

$$\left(\frac{f_1 \cdot c_1}{(A_1^{n_1} +)} \right)^{\frac{1}{n_1}} = \left(\frac{f_2 \cdot c_2}{(A_2^{n_2} +)} \right)^{\frac{1}{n_2}} = \dots$$

Here $f_1, f_2 \dots$ denote the constants called in this work as electrochemical activity coefficients; $c_1, c_2 \dots$ represent the concentration of elements in metallic phase and $A_1^{n_1} +, A_2^{n_2} +, \dots$ — those of cations in slag.

From experimental data the values of electrochemical activity coefficients were calculated for the following elements: Mn, Si, Cr and Fe. A parallelism is shown to exist between the values of f and the vapour tension of pure elements at the temperature of 1600° C. Analysis of experimental data shows that acid slags contain besides of anions of orthosilicic acid also an appreciable amount of the cations of quadrivalent silicon.

When investigating the absorption of hydrogen in molten steel in open-hearth furnaces the author has found that this absorption is governed by the electrochemical equilibrium between hydrogen dissolved in steel and hydrogen ions present in slag.

The dependence of the empirical equilibrium constant K_{Mn} on the basicity of open-hearth slags can be easily explained on the basis of electrochemical theory as due to the formation of complex anions of iron in basic slags.

Доцент Инж. Микола Зайців:

До питання псування („гіркнення“) і темніння мила.

Як попсовані („згірклі“) так і темні мила є непродажні; через це висвітлення причин цих явищ є важливим для праці в кожній миловарні. Загально, причинами псування мила можуть бути: невідповідна сировина та недокладна праця.

Нижче говоримо про основні мила — що є „найніжніші“ з мила, з причини великих вимог, котрі ставляться до доби стійности туалетового мила (мінімум — 2 роки).

В сучасний момент, як сирівців на основне мило вживається, головню, волового лою і кокосового товщу. Воловий лій не сміє бути фальшований баранячим лоем (аналітично — домішку баранячого лою до волового — тяжко доказати), через те, що мило з баранячого лою легко підлягає розкладу („гіркненню“); рівнож домішка транів, якими часто фальшується лій, — зтужених і розріджених або дезодоризованих, може бути причиною розкладу і темніння мила. Смола („каніфоль“), яка деколи додається до товщових сирівців на основне мило, мусить бути що найліпшої якості і докладно розмішана з товщовими сирівцями: інакше вона може бути причиною часткового жовкнення мила. Усі товщові сирівці, розуміється, мають бути добре рафіновані і, по можливості, нейтральні. Вимога щодо чистоти сирівців є зрозуміла, через те, що присутність білковин, слизів та інших органічних занечищень, що швидко псуються, прискорює і розклад мила.

Сильно кислих товщів рівнож не можна вживати на варення основного мила, тим більше, не сміємо вжити для цього масних кислот. Головною причиною цього є вплив масних кислот, зокрема при вищих теплотах, на метали, зокрема на мідь (у автоклавах при щепленні) та залізо (у варних котлах). Присутність і цілком незначної кількості цих металів в милі є причиною швидкого псування (гіркнення) мила, через те, що мідь і залізо є добрими каталізаторами, що прискорюють перебіг автооксидації незмиленого товщу у милі (див. нижче).

Присутність легкоокислюючих товщів у сировині (бавовняної, соняшникової, сезамової, арашидової, соймової олій) рівнож є небезпечна з причини легшої оксидації решток незмиленого товщу в милі.

Зокрема небезпечним є додавання до товщової сировини — товщів, екстрагованих з вибілюючих глин (Bleicherde). Після аналіз, деякі такі товщі мають у своєму складі до 10% азелаїнової кислоти, цеб то продукту розкладу олеїнової і інших ненасичених кислот з 18 атомами вугілля. (В попованих (гірклих) милах встановлено присутність аж 0.5% азелаїнової кислоти). Вплив металів на перебіг гіркнення мила вперше докладно студіював Wittka.¹⁾

Він встановив, що площа мила, натерта розчинами оцтанів міді або заліза в кількостях: 0.006mg Fe або 0.01mg Cu на 1 см², вже за 4 дні виказала великі зміни в порівнянні з милом без солей Fe або Cu, а саме: мило потемніло і виявляло характеристичні ознаки початків гіркнення. Зокрема сильний каталітичний вплив на оксидацию мають метали в милах, що є під діянням прямого сонячного світла, або світла кремневої лампи (ультрафіялове проміння). „Отруйливість“ металів згідно Wittka є така (від більшої до меншої): Cu→Co→Fe→Ni→Mn→Hg→Pb→Sn.

Нарешті²⁾ сконстатував вплив заліза на гіркнення мила так:

Мило з 10—13% незмиленого товщу було зварене з лугом (NaOH) цілковито позбавленим від заліза; протягом 13 тижнів це мило, не дивлячися на велику кількість незмиленого товщу, залишилося цілком без зміни; мило з 2—5% незмиленого товщу, що було зварене з лугом, який мав домішки заліза — за кілька днів було цілком поповане („згіркле“).

Мої досліди щодо впливу заліза і міді на гіркнення мила подає таблиця ч. 1.

Таблиця ч. 1.

	основне мило	detto + 0.001% CuO	detto + 0.001% Fe ₂ O ₃	detto + 0.002% CuO	detto + 0.002% Fe ₂ O ₃	detto + 0.005% CuO	detto + 0.005% Fe ₂ O ₃
за 1 тиждень	без зміни	без зміни	без зміни	без зміни	без зміни	трохи темніше	трохи темніше
за 2 тижні	без зміни	без зміни	без зміни	без зміни	без зміни	темної барви	темної барви
за 3 тижні	без зміни	без зміни	без зміни	темніше	темніше	темної барви трохи гіркле	темної барви трохи гіркле
за 4 тижні	без зміни	трохи темніше	трохи темніше	темної барви, трохи гіркле	темної барви, трохи гіркле	сильно потемніле, гіркле	сильно потемніле, гіркле

¹⁾ Ssztg 1927, 740.

²⁾ Ssztg 1930, 38,665.

З таблиці видно, що присутність 0,001% CuO або Fe₂O₃ (розмішаних у рідкому гарячому милі) протягом 1 місяця дають помітне потемніння основного мила. Досліди з 0,002 та 0,005% CuO або Fe₂O₃ дають помітне згіршення якості мила вже після 3, еwent., після 1 тижня. Мило при цьому не було виставлене впливу прямого соняшного світла, але лишень розсіяного денного світла (при T=20–25°C). Основне мило, що було вжите для цього досліду, було добре зварене з добрих сирівців і мало лише допустиму кількість незмиленого товщу та вільних алкалій.

Є відома важливість точного додержання якнайнижчої межі кількості незмиленого товщу у милі. Загально прийнятою межею є 0,1% для ніжного туалетового мила — лише 0,04%. І ця мала кількість незмиленого товщу може спричинитися до гіркнення мила, коли недодержані інші приписи виробу. Сюди належить ще певна алкалічність мила, а саме: 0,01% вільного NaOH (у готовому милі). При меншій алкалічності мило може, під впливом CO₂ з повітря, втратити її цілком, що буде причиною малої стійності його щодо гіркнення. На мій погляд ліпше виробляти мило з подекуди вищою алкалічністю, а саме: 0,02 аж 0,03% NaOH, бо таке мило ще не „щипле“ при миттю, але є значно стійнішим щодо гіркнення.

Процес гіркнення мила у засаді є такий: незмилений товщ знаходиться у милі у вигляді дрібнодисперсної емульсії. У присутності вохкості, світла, повітря, а, зокрема, каталізаторів (Fe, Cu), наступає оксидация незмиленого товщу, яка супроводиться зміною барви та запаху при утворенні ріжних розпадових продуктів: нижчих масних кислот, альдегідів, кетонів тощо; при цьому наступає, звичайно, і щеплення товщу впливом води на дрібнодисперсну емульсію товщу при каталітичному впливі мила. При цьому наступає зниження алкалічності мила: звільнені масні кислоти сполучаються з вільними алкаліями мила; здебільшого, гіркі мила втрачають алкалічність цілком, а, навпаки, мають у своїому складі вільні масні кислоти („кислі“ мила). Такий є нормальний перебіг псування (гіркнення) мила.

В моїх дослідах, що подає таблиця ч. 2, буде встановлено зміни алкалічності та кількості незмиленого товщу і речовин, що не змилюються у гірклих милах.

З результатів дослідів видно, що в слабо гірклих милах (ч. ч. 7, 8, 9) не можна аналітично встановити зміну кількості незмиленого товщу у милі в порівнянні з свіжим милом; є це зрозуміле з вислідів моєї попередньої праці,³⁾ а саме: розклад гірклого товщу (в тому випадку товщу коровячого масла) пізнається після запаху, як рівно ж і аналітично — визначенням активного кисня (після пізнішої праці — числа Lea)⁴⁾ — в такій мінімальній кількості, яку неможливо встановити звичайною ваговою методою, приписаною для визначення незмиленого товщу в милі. Так, з табл. ч. 2 (вищенаведеної моєї праці) слабогірклий масляний товщ мав активного кисня (у виді пероксидів)

³⁾ Chemické Listy, Praha, 1933, č. 22.

⁴⁾ Fette u. Seifen, 1938, 9, 493.

Таблиця ч. 2.

№	Товщева сировина мила	Вільні алкалії у % NaOH, або вільні масні кислоти у % лавринової кислоти		Алкалії в'язані на CO ₂	Незмилений товщ у %		Незмилені речовини у %		Вигляд мила
		свіже мило	теж мило по 4 міся- цях		свіже мило	теж мило по 4 мі- сяцях	свіже мило	теж мило по 4 мі- сяцях	
1	нейтральні товщі	0·05	0·04 в. мас. кис.	невизн.	0·08	0·062	0·12	0·115	слабо-гіркле, жовтаві плями
2	25% масних кислот	0·08	0·075 в. мас. кис.	0·05	0·06	0·022	0·17	0·155	неприємно пахне, темно-жовті плями
3	62% масних кислот	0·04	0·05 в. мас. кис.	0·02	0·07	0·055	0·1	0·105	неприємно пахне, сильно зтемніло
4	92% масних кислот	0·06	0·07 в. мас. кис.	0·05	0·08	0·05	0·14	0·1	гіркле, сильно зтемніло
5	10% масних кислот	0·08	0·14 в. мас. кис.	невизн.	0·03	0·095	0·14	0·12	неприємно пахне, жовті плями
6	20% масних кислот	0·07	0·12 в. мас. кис.	невизн.	0·05	0·065	0·12	0·12	гіркле, темні плями
7	нейтральні товщі	0·08	0·008 NaOH	невизн.	0·0575	0·057	0·15	0·13	слабо-гіркле, досить світле
8	нейтральні товщі	0·08	0·02 NaOH	невизн.	0·14	0·14	0·17	0·17	слабо-гіркле, досить світле
9	нейтральні товщі	0·07	0·03 NaOH	невизн.	0·12	0·12	0·14	0·138	слабо-гіркле, світле

0.00108%; коли прийmemo, що після теорії Tchirch'a та Barben'a⁵⁾ характерною для гіркнення є кількість озонідів олеїнової кислоти (евент. інших ненасичених кислот), то кількість цих озонідів, тобто властиво гірклого товщу в цьому випадку буде складати 0.0095% загальної кількості товщу. У присутності 0.1% незмиленого товщу в милі, 100 гр. кусник слабо-гірклого мила має цебто у нашому випадку, лише 0.0000095 гр. зоксидованого товщу (у стані пероксидів евентуально далі розложеного), отже кількість, яку ваговою методою не можна встановити. (Після досліджень Schmalfuss'a⁶⁾ вже присутність 0.00000001—0.0000001 гр. розкладових продуктів товщу спричинює його помітне згіркнення).

Сильно-гірклі мила, як видно з таблиці, виказують вже відмінні кількості незмиленого товщу в порівнянні з свіжим милом.

Треба зазначити, що ці мила протягом часу дослідження, цебто 4 місяців, висохли та втратили 14—15% своєї первісної ваги. Через це, усі висліди аналіз є відповідно скореговані (на 14—15%).

З таблиці ч. 2 далі видно, що зниження алкалічності гірклого мила аж до її цілковитої втрати і, навпаки, утворення вільних масних кислот, не відповідає числово кількості розкладеного (гірклого) незмиленого товщу в милі; завжди, кількість масних кислот (властиво — COOH — груп) є принаймні у десять разів більша, ніж кількість масних кислот (COOH — груп), що може утворитися простим розщепленням незмиленого товщу. Це явище підтверджує утворення нижчих масних кислот, цебто збільшення кількості COOH — груп при оксидації незмиленого товщу. Розуміється, алкалічність мила знижується також діянням CO₂ з повітря, але, загально, в невеликій мірі, як це видно, рівно ж з табл. ч. 2.

Далі, з вислідів досліджень видно, що при гіркненні мила наступає оксидація (евент., сполучена з щепленням) головно, незмиленого товщу у милі, але не розклад самого мила, бо в останньому випадку мусіло б наступити підвищення алкалічності (евент. підвищення кількості алкалій, вязаних на CO₂) та звищення кількості незмиленого товщу та речовин, що не змилюються. Аналіза цього не підтверджує, а, навпаки, дає протилежні результати. Так у дослідах ч.ч. 2, 3, 4 визначено карбонати алкалій, а у дослідах чч. 2, 3, 4, 5 та 6 — незмилений товщ та речовини, що не змилюються (без додання NaHCO₃ — згідно з приписами методи); цим — були визначені усі взагалі товщові речовини, невязані на алкалії, цебто і вільні масні кислоти.

Висліди аналіз підтверджують вищенаведені висновки.

Дві з аналіз, а саме чч. 5 та 6 виказують зворотне явище, цебто збільшення кількості незмиленого товщу. Для цих останніх випадків висвітлення, на мій погляд, є таке:

Нормально, при варенні мила домішка металів (Fe, Cu) знаходиться у луговому оточенні у стані гидроксидів. Деколи може настати

⁵⁾ Chemisch. Umschau, 1924, 141.

⁶⁾ Zft. f. ang. Ch. 1937, 51.

такий випадок, що залізо (евент. мідь) частково залишиться у милі у стані залізного (мідного) мила (у сполучі з масними кислотами). Ці залізні (мідні) мила з часом (у готовому милі) гідролізуються, а звільнені цим масні кислоти підлягають оксидації при каталітичному впливі утворених гідроксидів заліза (міді) та цим підвищують кількість незмиленого товщу.

Інші причини гіркнення мила, котрі, здебільшого, також спричинені присутністю заліза, є такі:

Кислі парфуми (стара левандулова олія, погано рафінований бензіацетат, сліди тринітроксилолу в штучному мошусі і т. д.) розкладають мило та увільняють масні кислоти: переховуванням таких парфумів у металевому (зокрема залізному) посуді дістається до мила залізо, що процес оксидації ще прискорює.

Луг, рівнож, є часто причиною присутності заліза у милі; найчастіш дістається воно з залізних резервуарів, де провадиться приготування розчинів лугу („гніда“ піна, що плаває на розчинах лугу).

Залізні або мідні штампи на мило, рівнож можуть бути причиною легшого гіркнення мила. Через це — ліпше вживати штампів, потягнених хромом.

Вода, розуміється, рівнож не сміє мати в собі заліза; найліпше вживати воду конденсаційну.

В літературі є ще наведені інші причини нахилу мила до гіркнення. Так, I. Schaal⁷⁾ предпкладає, що швидке холонення рідкого мила у модерних холодильних апаратах може бути причиною нетривалости мила щодо гіркнення. Причиною є велика площа дотику рідкого гарячого мила з повітрям, а цим полегшений вплив кисня і CO_2 з повітря. Так настає оксидація, сполучена з зменшенням алкалічності.

Є відомі випадки гіркнення мила, що були причиною впливу бактерій та інших мікроорганізмів (можливо, що за умов, що відповідали перебігу оксидації нижчих масних кислот після теорії Fierz-David'a.⁸⁾

Опакування мила рівнож є важливе; крім відомих загальних вимог, муситься запобігати прямому дотику мила з дошками соснового дерева, головно через небезпеку потемніння мила.

Деколи мила і при уважному виборі мають нахил до гіркнення. В таких випадках треба забезпечити їх перед псуванням доданням антиоксигенів. Було запропоновано багато ріжних речовин: алкалічні солі глютаминової або аспарагінової кислот (у кількості 0.03—0.2%), або їх деривати,⁹⁾ конденсаційні продукти ароматичних амінів з альдегідами (американський патент), фенільфеноляти, галоїдні деривати вуглеводнів¹⁰⁾ та інші органічні сполуки; більшість їх є в основі фенолами. Рівнож смола має вплив антиоксигену (Schaal). При цьому згадаю, що і парфуми іноді мають вплив активаторів оксидації, іноді

⁷⁾ Die moderne Toiletseifenfabrikation, 1926, 96.

⁸⁾ Zft. f. ang. Ch. 1925, 38, 6.

⁹⁾ Ch. Cbt. 1937, I, 4707.

¹⁰⁾ D. Parf. Ztg. 1937, 23, 319—320, 339—340.

навпаки впливають як антиоксигени. Так, досліджено,¹¹⁾ що як сильні активатори оксидації мають вплив:

α — йонон, бензальдегід, ацетофенон, бензофенон, ванілін, піперональ; слабкі активатори оксидації: β — фенільетільалкоголь, анетоль, нероль, α — пінен, борнеоль, цитронеоль і інші; інактивні парфуми: ментоль, α — терпінеоль, камфора та інші; антиоксигени: сафроль, тимоль, евгеноль, ізо-евгеноль, *cis*-ізо-сафро-евгеноль та інші.

З неорганічних речовин найуживаніший чинник, забезпечуючий від гіркнення мила, це тіосульфат натрія ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$).

Для забезпечення від стороннього небажаного впливу тіосульфату („скорочування“ мила), треба дбати, щоби мило мало що-найменшу кількість абсорбованої солі (NaCl).

Крім того, тіосульфат додається до мила, звичайно, у формі пасти, тоб то всуміш з ланоліном, бджолиним воском, вазеліновою олією та інш. маснотами. Суміш, до котрої ще додається трохи бораксу (емульгуючий чинник) примішується до мила при піліруванні у кількості 0.5% (рахуючи на тіосульфат).¹²⁾ Для забезпечення ніжних дорогих туалетових мил перед псуванням пропонує L. Morgan¹³⁾ загортання мила до целофану жовтої барви; там відпорність щодо гіркнення зростає у порівнянні з милом незагорненим, у 12,5 разів.

Вплив жовтого прозорого опаккування полягає в тім, що скрізь жовтий целофан не можуть проникнути до мила короткі хвилі спектру: фіялові та ультрафіялові, цеб то найбільше небезпечні щодо гіркнення.

Таблиця ч. 3.

чч.	Товщові сирівці мила	% заліза у милі	характеристика мила
1	A) 54% масн. кислот	0.0026	темне
	B) лише нейтральні товщі	сліди	світле
2	A) 62% масн. кислот	0.0019	темне
	B) лише нейтр. товщі	сліди	світле
3	A) 45% масн. кислот	0.0023	темне
	B) лише нейтр. товщі	0.0002	світле
4	A) 64% масн. кислот	0.0018	темне
	B) 45% масн. кислот	0.0015	досить світле
5	A) 40% масн. кислот	0.0026	темне
	B) 39% масн. кислот	сліди	досить світле

¹¹⁾ Ssztg. 1938, I, 8.

¹²⁾ Ssztg. 1937, 21.

¹³⁾ Ssztg. 1937, 34, 635.

Темніння мила, що, звичайно, є сполучене з гіркненням, може наступити і без гіркнення. Це явище можна найчастіше бачити на милах, вироблених з доданням масних кислот. Подекуди темніша, сіра і мертва барва мила є загальним явищем при виробі мила з масних кислот. Але деколи такі мила протягом кількох місяців потемніють так, що стають цілком непродажними.

Це темніння, як було встановлене досвідами, рівнож залежить, головню, від обсягу заліза в милі.

Згідно з моїх дослідами, результати яких вказує табл. ч. 3, мило вироблене з масних кислот завжди має більше заліза, як рівнож є майже завжди значно темнішої барви, ніж мило з малою кількістю масних кислот у сирівцях, або зварене з неутральних товщів.

На цій таблиці уміщена біля себе завжди одна пара взірців прального ядрового мила, що була вироблена у приблизно той самий час, тоб то кожна пара мила є однаково стара — при бл. 6—7 місяців. Білення мила та часткове відділення заліза було переведене у варних котлах гидросульфітом натрія „blankit“, чим заразом зредуковано темногніді сполуки трьохвартісного заліза на майже безбарвні сполуки заліза-двохвартісного. Таким чином, можемо припускати, що частина заліза, що залишилася у милі, є там у стані двохвартісної сполуки.

З нашої таблиці видно мило, зварене з масних кислот, що (досліди чч. 1, 2, 3) має більше заліза і є темнішої барви, навпаки, мила з нейтральних товщів майже не мають жадного заліза і є світлі.

Дослід ч. 4 вказує, що з двох мил, зварених з сирівця з великою кількістю масних кислот, одно (А) — є темнішої барви, друге (В) — є досить світле. Кількістю заліза мила значно між собою не ріжняться. Отже, темніння мила, у цьому випадку, треба віднести на рахунок невідповідного ускладнення, або недосконалого відділення інших барвлячих занечищень з мила А.

Дослід ч. 5 вказує, що і при наявности однакової кількості масних кислот у сирівці, мило А має заліза на багато більше, ніж мило В, тоб то в одному випадку (мило В) залізо було докладніше відділене.

При цьому мушу зазначити, що в усіх випадках, коли вживалося масних кислот — ці останні були вироблені автоклавним щепленням товщів, без додаткової їх дестиляції.

Само темніння мила (без псування т. є. гіркнення) є рівнож оксидаційним процесом. Темніння може спричинити: оксидація барвлячих речовин органічного походження, як самої товщової барви, так і випадкових домішок, та оксидація $Fe^{II} \rightarrow Fe^{III}$. Можна припускати, що товщова барва у масних кислотах легше підлягає оксидації, аніж у неутральних товщах. При цій оксидації співпрацює, зокрема, залізо, яке через це є найбільш шкідливою домішкою у милі.

By Zajcev, Chem. Eng.

On the problem of spoiling (embitterment) and darkening of soaps.

The analysis of fresh and spoilt (bitter) soaps has shown that during the course of embitterment a change takes place in the alkalinity and in the amount of unsaponified fatty matter and unsaponifiable matter. Small changes in the amount of unsaponified fat and unsaponifiable matter were observed and a decomposition of unsaponified fatty matter was proven (see Table 2).

The spoiling of good basic soap made from neutral fats was observed in the course of one month in the presence of 0.001% Fe_2O_3 and CuO (See Table 1). The darkening of a milled soap made of fatty acids was observed and as the main cause of this phenomenon the presence of iron (in the amount of 0.001–0.002 per cent Fe) was established (Table 3).

Инж. Назар Гнатюк.

Складання корелятивних нормальних рівнянь.*)

Припустімо, що маємо перед собою тригонометричну мережу зміряну т. зв. кутовою методою, яку треба вирівняти методом вирівняння спостережень обумовлених (корелятивною методою). Мережа складається з самих простих трикутників, без перехресних сторін, всі напрямки назорювані обабіч а всі кути мають однакову вагу.

Праця складання нормальних рівнянь мережі складається з таких уступів:

1. Становлення числа нормальних рівнянь,
2. Становлення числа членів кожного нормального рівняння,
3. Становлення сочинників кожного члена нормальних рівнянь,
4. Писання рівнянь та, нарешті,
5. Контроля (перевірка) праці.

1. Становлення числа нормальних рівнянь.

За передумови, що тригонометрична мережа буде вирівнювана кутово з оглядом тільки на три роди геометричних залежностей, без огляду одначе на умови навязання на якусь вже існуючу мережу, є число всіх залежностей у ній:

$$r = k - 2p + 4,$$

де на правому боці рівняння є кількість міряних — k — кутів а p — точок. Докладніше про це знайдемо у всіх підручниках вищої геодезії. Звичайно ж памятаймо:

В тригонометричних мережах вищих розрядів, що складаються виключно з простих трикутників з обабіч міряними напрямками, — рівнянь (t) трикутникових буде стільки, скільки замкнуто трикутників; рівнянь обрійових (o) — скільки зміряно точок (замкнуто горизонтів); рівнянь бокових (b) — скільки є в мережі внутрішніх становищ.

---

*) Розділ з докладнішої праці про вирівняння тригонометричних мереж групами.

Контроля:

$$t + o + b = r$$

Кількість умовних рівнянь становить також кількість нормальних корелятивних рівнянь, які буде треба розв'язати. Є цеб то, як відомо, число рівнянь залежності рівне з числом нормальних рівнянь.

На поміч праці складання нормальних рівнянь беремо нарис тригонометричної мережі. В ньому рівняння залежностей визначаємо кружальцями або прямокутниками. Рисуємо їх: у залежностей трикутникових — до середини відповідних трикутників, у залежностей обрійових — довкола становища — а у залежностей бокових — на точці (бігуні), що є осередком вязки трикутників, що для неї є дійсна загальна синусова теорема. Як що прийдуть дві кружальці до одної точки, рисуємо обидві у формі розтуленої вісімки.

Число кружалець на нарисі мережі мусить бути однакове з числом рівнянь залежності мережі, а то і щодо їх родів.

2. Числування нормальних рівнянь.

Нормальні рівняння розрізняємо на нормальні рівняння трикутникові, обрійові та бокові.

Нормальне рівняння трикутникове відповідає певному трикутникові мережі, що дає для вирівняння одно рівняння залежності. Подібно відповідає нормальне рівняння обрійове певному замкненому на горизонт становищу мережі, а нормальне рівняння бокове — певному замкненому многокутнику мережі з осередньою точкою (бігуном), для кутів якого є складене бокове рівняння залежності.

Нормальним рівнянням повним, знов же таки, звемо таке нормальне рівняння (трикутникове, обрійове чи бокове) в якому є заступлені всі теоретично можливі члени. У нормального рівняння неповного деяких можливих членів бракує; неповними, звичайно, бувають нормальні рівняння крайні. (Крайні точки мережі ніколи не будуть бігунами бокового рівняння).

Кожне нормальне рівняння поступово числуємо арабськими цифрами, керуючись при цьому засадами:

а) Кожне нормальне рівняння дістане, напр., число по порядку, в якому прийде до вирівняння;

б) Кожне число нормального рівняння, для визначення його роду, означимо на кінці індексом 1, 2 або 3 в залежності від того, якого роду рівняння ним очисловано. Ми, на приклад, у цій статті означатимемо 1 — нормальні рівняння бокові, 2 — нормальні рівняння обрійові та 3 — нормальні рівняння трикутникові. Буде одже хоч би рівняння 11 — першим рівнянням боковим, 52 — п'ятим рівнянням обрійовим а 73 — сьомим рівнянням трикутниковим.

В нарисі мережі числа рівнянь записуємо до кружальців чи прямокутників, що означають рівняння залежності.

3. Число членів нормального рівняння.

Кожне нормальне рівняння складається з певного числа членів, кількість та рід яких може і має бути становлене перед тим, як зачнемо складати самі рівняння.

Як що означимо (кутові) сочинники трикутникових рівнянь залежності тригонометричної мережі відповідно малими ($a, b, c \dots$) а сочинники обрійових рівнянь — великими ($A, B, C \dots$) буквами (латинської) абетки, тоді як [синові] сочинники бокових рівнянь малими буквами [грецького] алфавиту [$\alpha, \beta, \gamma \dots$], — звемо: а) суми типу $[aa], [bb], [cc], \dots$ квадратними членами трикутниковими нормальних трикутникових рівнянь, б) суми $[AA], [BB], [CC], \dots$ квадратними членами обрійовими нормальних рівнянь обрійових а суми $[\alpha\alpha], [\beta\beta], [\gamma\gamma], \dots$ — квадратними членами боковими нормальних рівнянь бокових. Кожне нормальне рівняння має один член квадратний, що є для нього характерний.

Суми типу $[Aa], \dots [Cd], \dots$ звемо трикутниковими членами в нормальних рівняннях обрійових, а обрійовими в нормальних рівняннях трикутникових. Суми $[A\alpha], \dots [C\epsilon], \dots$ звемо, подібно, боковими членами в нормальних рівняннях обрійових і обрійовими в нормальних рівняннях бокових. Суми $[a\beta], \dots [c\epsilon], \dots$ є боковими членами нормальних трикутникових рівнянь а трикутниковими членами нормальних бокових рівнянь. Суми $[\alpha\beta], \dots [\gamma\delta], \dots$ є бокові члени бокових нормальних рівнянь.

Крім того кожному нормальному рівнянню належить ще один член, цебто т. зв. абсолютний (вільний) член U_1 — відхилення.

Умовмося нині, що надалі буде нам значити:

n = число членів окремого нормального рівняння, незалежно від його роду (цебто, чи є це рівняння трикутникове, обрійове чи бокове),

t — число його членів трикутникових,
 o — " " " обрійових а
 b — " " " бокових,

тоді вичислення числа членів окремого нормального рівняння залежить у розв'язанні r рівнянь наведених нижче. Вичислення проведемо з нарисом мережі описаної раніш.

Кількість членів нормального рівняння становить загально візріць:

$$n = t + o + b + 2$$

До числа 2 входять квадратний та вільний члени нормального рівняння.

Інакше:

Для нормального рівняння трикуткового є $t=0$, o = числу вершків трикутника, де виставлене обрійове рівняння а b = числу вершків трикутника, де є також бокове рівняння. Як видно, найбільша

кількість членів, що її може мати (повне) трикутникове нормальне рівняння, є:

$$n = 3 + 3 + 2 = 8.$$

Для нормального рівняння обрійового $t =$ числу замкнених трикутників, що мають спільний кут з даним становищем, $o = 0$, а $b =$ числу цільових точок становища, де так само виставлено обрійове рівняння. У повнім нормальнім обрійовім рівнянні є $t = b$, а

$$n = 2b + 2 = 2(b + 1).$$

Для нормального рівняння бокового $t =$ числу трикутників вязки трикутників (многокутника з бігуном), про яку виставлене бокове рівняння, $o =$ числу замкнутих горизонтів на зовнішніх точках многокутника а $b =$ числу бокових рівнянь на тих же точках. У повнім нормальнім рівнянні боковім є $t = o = b$, а:

$$n = 3b + 2.$$

З повищого є зрозуміло, що вчислення кількості членів нормального трикуткового рівняння переведемо, спостерігаючи ізольований відповідний трикутник мережі, а обчислення числа членів рівнянь обрійових та бокових — спостерігаючи вязку трикутників (центрально) фігуру з осередком у даній точці.

Практично річ провадиться тим способом, що мережа розібється на стільки частин, скільки в мережі є бокових рівнянь, а кожне бокове рівняння вирисується зокрема, напр. там, де буде вираховуватись його невязка. На цьому парціальному образкові і зясується, скільки членів буде мати те котре рівняння.

4. Складання нормальних рівнянь.

Для великих тригонометричних мереж технічно не можна вираховувати всі сочинники нормальних рівнянь в одній табличці. Складання нормальних рівнянь переведемо одже в кількох табличках, що точно відповідають тим частинним образкам, про які ми говорили в попереднім уступі. Мусимо одначе обачно відріжнати цілі нормальні рівняння, що можна з такого взірця вчитати, од нецілих. Для цього нам послужать відомости, про конструкцію нормальних рівнянь, з попереднього уступу. Деякі нормальні рівняння (трикутникові) добудемо цим способом два рази, а деякі (обрійові з краю мережі) не всі; для обчислення нормальних обрійових рівнянь, положених з краю мережі, мусимо нарисувати додаткові образки.

Як таблицево складаються нормальні рівняння описано в кожному підручнику; формуляри є в (хатніх) інструкціях тріангуляційних канцелярій.

5. Контроля вартости членів нормальних рівнянь.

Вартість поодиноких членів різних нормальних рівнянь контролюємо по-перше порівнянням їх у різних нормальних рівняннях, а по-друге становленням їх помімо таблички. Для цього корисно добре усвідомити собі наступне.

Коефіцієнти поодиноких рівнянь залежності є або числа цілі або дроби. Тому і суми їх здобутків (члени нормальних рівнянь) будуть числа подібні.

Цілими числами будуть квадратів, трикутників та обрійові члени трикутникових та обрійових рівнянь. Дробами, загально кажучи, будуть всі бокові члени нормальних рівнянь.

Після цього й заводимо їх контролю. Цілі числа контролюємо встановленням їх вартостей наперед, дроби — сумованням всіх членів нормальних рівнянь.

а) Вартість цілих чисел.

Вартість квадратного члена нормального обрійового рівняння буде однакова з числом на відповідному становищі мірянних кутів. Рівняння залежності такого становища має, цебто, вигляд:

$$f(\alpha, \beta, \gamma, \delta \dots) = 0$$

($\alpha, \beta, \gamma, \delta \dots$ кути мірянні на становищі), а всі часткові похідні од відповідних перемінних $= + 1$.

По квадратуванні окремих сочинників, їх сумуємо, і дістаємо квадратний член нормального обрійового рівняння. І ясно, що цей член є рівний з числом кутів, взятих до відповідного рівняння залежності.

Подібно ясно, що в нормальнім трикутниковім рівнянні, відповідне якому трикутникове рівняння залежності є:

$$f(\alpha, \beta, \gamma) = 0$$

(α, β, γ — кути трикутника), а всі парціяльні деривації знов $+ 1$, має квадратний член вартість $+ 3$.

Трикутникові члени обрійових нормальних рівнянь, а обрійові — трикутникових, є самі $+ 1$.

б) Вартість бокових членів.

Найперше однак мусимо собі ще цілком загально встановити вартість цих членів в різних нормальних рівняннях.

Кожне бокове рівняння залежності, цілком загально писане

$$\psi(\alpha_i, \beta_i) = 0$$

$i = 1 \rightarrow n$ (n — число трикутників центральної фігури, α — лежать вліво, β — вправо), має часткові похідні по окремих промінних вигляду:

$$\frac{\partial \psi}{\partial \alpha} = \Delta_\alpha \quad \text{а} \quad \frac{\partial \psi}{\partial \beta} = \Delta_\beta.$$

Як відомо, окремі Δ при бл. відповідають логаритмичним диференціям $\sin \alpha$ та $\sin \beta$ для інтервалу 1". Точно вони є:

$$\Delta_\alpha = \frac{Mod}{\rho} \operatorname{ctg} \alpha$$

а

$$\Delta_\beta = -\frac{Mod}{\rho} \operatorname{ctg} \beta$$

де $Mod = 0.43429\ 44819\ 03251\ 82765$ — т. зв. модуль декадичних логаритмів а $\rho = 206264\ 80624\ 70963\ 55156$ — переводний коефіцієнт з міри кругової на міру ступневу.

Для спрощення рахунку, і для лекшого теоретизування, скоротімо всі перетворені бокові рівняння залежності числом

$$\frac{Mod}{\rho} = 0.00000\ 21055\ 19060\dots$$

Буде потім загально:

$$\Delta_\alpha = \operatorname{ctg} \alpha$$

а

$$\Delta_\beta = \operatorname{ctg} \beta.$$

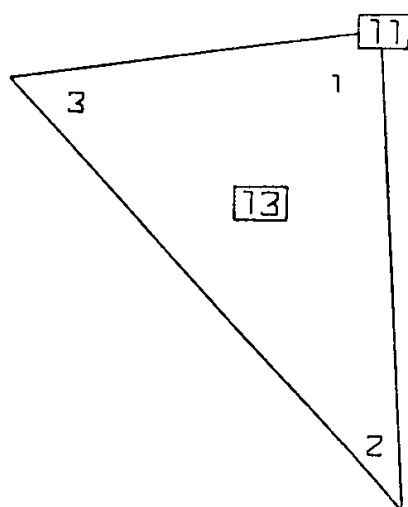

Рис. 1.

а) Боковий член нормального рівняння трикуткового встановимо так:

Бокове рівняння залежності 11 і трикутникове рівняння залежності 13 (рис. 1) мають спільні члени кути 2 та 3. Боковий член b нормального рівняння трикуткового 13 повстане як сума здобутків до означених кутів відповідних сочинників. Тому що в перетворенім трикутниковім рівнянні залежності сочинники для кутів 2 та 3 будуть $+1$, а в перетворенім боковім рівнянні залежності відповідно $\operatorname{ctg} 2$ та $\operatorname{ctg} 3$, буде

$$b = \operatorname{ctg} 3 - \operatorname{ctg} 2,$$

як що надамо кутам 3 знак плюс, а кутам

2 знак мінус (кути вправо положені та кути вліво положені з оглядом на полюс 11).

β) Бокове рівняння залежності 11 та обрйове рівняння залежності 22 (рис. 2) мають спільні члени α та β . Боковий член

$$b = ctg \beta - ctg \alpha.$$

Подібно тому в і у двох бокових рівнянь.

γ) Бокові рівняння залежності 11 та 21 (рис. 3) мають спільні члени, кути φ та ψ . Сочинники відповідних перетворених бокових рівнянь залежності є:

$$\begin{array}{l} \text{в рівнянні 11, } -ctg \varphi \text{ та } +ctg \psi, \\ \text{„ „ 21, } +ctg \varphi \text{ та } -ctg \psi. \end{array}$$

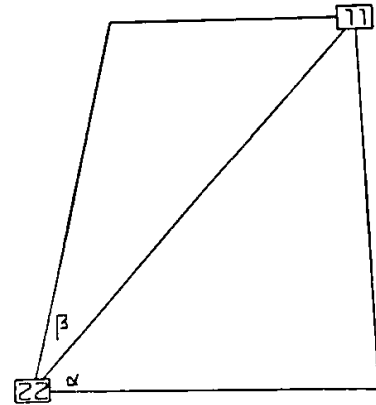

Рис. 2.

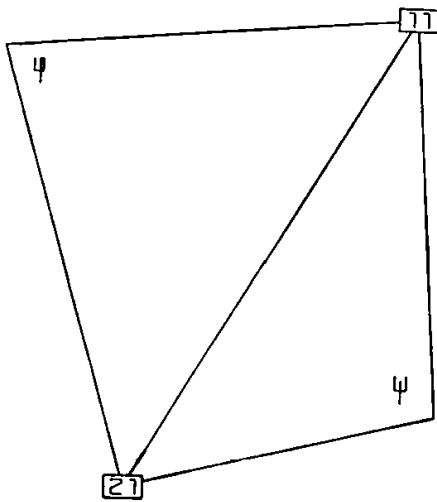

Рис. 3.

Перемноживши dostанемо:

$$b = -ctg \varphi \cdot ctg \varphi + (ctg \psi \cdot -ctg \psi)$$

або:

$$b = - (ctg^2 \varphi + ctg^2 \psi).$$

Будуть отже спільні члени двох нормальних бокових рівнянь завжди числа відємні.

Знак бокових членів нормальних рівнянь трикутникових та обрйових можемо відгадати також наперед, по нарису мережі, знаючи, що меншим кутам належать більші котангенти і навпаки.

Цим маємо загально встановлені вартості всіх членів всіх нормальних рівнянь.

с) Контрольні рівняння.

Контроля сумованням членів нормальних рівнянь є можлива тільки у повних нормальних рівнянь. Там, цеб то, є дійсна залежність — одна для повних нормальних рівнянь кутових а друга для повних нормальних рівнянь бокових.

α) Про повні нормальні рівняння кутові (трикутникові та обрйові) можна твердити:

Сума бокових членів повного нормального рівняння трикутникового або обрйового є рівна нулі.

1) Доказ для повного нормального трикутникового рівняння (з рис. 4, де кути означені 1, 2, 3).

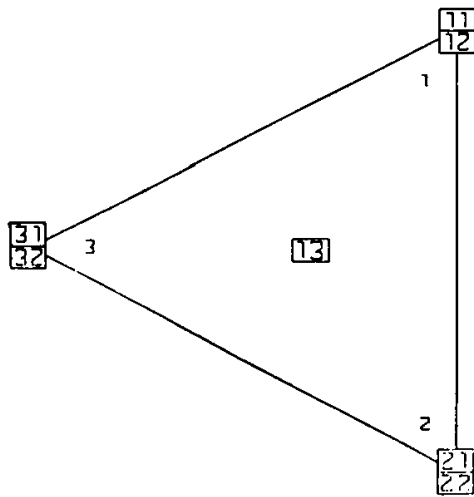

Рис. 4.

Повне нормальне рівняння трикут-
никове 13 має вигляд:

$$3 K_{13} + K_{12} + K_{22} + K_{32} + \\ + b_{32} K_{11} + b_{13} K_{21} + b_{21} K_{31} + U_{13} = 0$$

де

$$b_{32} = ctg 3 - ctg 2$$

$$b_{13} = ctg 1 - ctg 3$$

$$b_{21} = ctg 2 - ctg 1$$

а різні K — відповідні кореляти.

Сполучення бокових членів дає:

$$b_{32} + b_{13} + b_{21} = 0.$$

2) Доказ для повного нормального рівняння обрійового (з рис. 5, в'язка 4 трикутників).

Повне обрійове нормальне рів-
няння 12 має вигляд:

$$4 K_{12} + K_{13} + K_{23} + K_{33} + K_{43} + \\ + b_{23} K_{21} + b_{34} K_{31} + b_{41} K_{41} + \\ + b_{12} K_{51} + U_{12} = 0$$

Тут

$$b_{23} = ctg 3 - ctg 2$$

$$b_{34} = ctg 4 - ctg 3$$

$$b_{41} = ctg 1 - ctg 4$$

$$b_{12} = ctg 2 - ctg 1$$

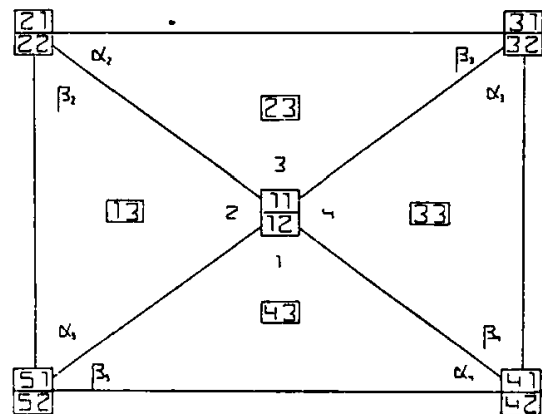

Рис. 5.

Сума:

$$b_{23} + b_{34} + b_{41} + b_{12} = 0$$

β) Подібно можна твердити про повне нормальне рівняння бо-
кове:

Сума членів повного нормального рівняння боко-
вого (без вільного члена) є рівна подвійній сумі со-
чинників відповідного перетвореного бокового рів-
няння залежності (без вільного члена).

Доказ для повного нормального рівняння бокового (рис. 5 для
в'язки 4 трикутників. Кути α та β мають індекси відповідних точок).

Повне нормальне бокове рівняння 11 має вигляд:

$$[11] K_{11} + b_{25} K_{13} + b_{32} K_{23} + b_{43} K_{33} + b_{54} K_{43} + b_{22} K_{22} + \\ + b_{33} K_{32} + b_{44} K_{42} + b_{55} K_{52} + b_{35} K_{21} + b_{42} K_{31} + b_{53} K_{41} + \\ + b_{42} K_{51} + U_{11} = 0$$

Тут:

$$\left. \begin{aligned} b_{25} &= \operatorname{ctg} \beta_2 - \operatorname{ctg} \alpha_5 \\ b_{32} &= \operatorname{ctg} \beta_3 - \operatorname{ctg} \alpha_2 \\ b_{43} &= \operatorname{ctg} \beta_4 - \operatorname{ctg} \alpha_3 \\ b_{54} &= \operatorname{ctg} \beta_5 - \operatorname{ctg} \alpha_4 \end{aligned} \right\} \begin{array}{l} \text{члени} \\ \text{трикутникові} \end{array}$$

Сума:

$$b_{25} + b_{32} + b_{43} + b_{54} = S_{11}$$

є рівна сумі коефіцієнтів перетвореного бокового рівняння залежності 11.

$$\left. \begin{aligned} b_{22} &= \operatorname{ctg} \beta_2 - \operatorname{ctg} \alpha_2 \\ b_{33} &= \operatorname{ctg} \beta_3 - \operatorname{ctg} \alpha_3 \\ b_{44} &= \operatorname{ctg} \beta_4 - \operatorname{ctg} \alpha_4 \\ b_{55} &= \operatorname{ctg} \beta_5 - \operatorname{ctg} \alpha_5 \end{aligned} \right\} \begin{array}{l} \text{члени} \\ \text{обрійові} \end{array}$$

Сума членів обрійових, як є ясно, є знов S_{11} .

Сочинники бокові мають значіння:

$$\begin{aligned} b_{35} &= -(\operatorname{ctg}^2 \beta_3 + \operatorname{ctg}^2 \alpha_5) \\ b_{42} &= -(\operatorname{ctg}^2 \beta_4 + \operatorname{ctg}^2 \alpha_2) \\ b_{53} &= -(\operatorname{ctg}^2 \beta_5 + \operatorname{ctg}^2 \alpha_3) \\ b_{24} &= -(\operatorname{ctg}^2 \beta_2 + \operatorname{ctg}^2 \alpha_4) \end{aligned}$$

Сума:

$$b_{35} + b_{42} + b_{53} + b_{24} = \Sigma_{11},$$

є, як зразу видно, тільки відємно взятий квадративий член $[AA]$ нормального бокового рівняння 11. В сумі членів повного нормального рівняння боковий квадративий член і члени бокові взаємно можна розв'язати. Лишиться, як що не зважати на відхилення U_{11} , подвійна сума S_{11} , що й треба було довести.

Нормальні рівняння неповні можна контролювати їх фіктивним доповненням на нормальні рівняння повні.

Ing Nazar Hnatjuk:

Zusammenfassung.

Der Verfasser teilt die Korrelatennormalgleichungen auf drei Gruppen. In diesen Gruppen hat jede Normalgleichung eine bestimmte Zahl der Glieder, welche der Verfasser durch die Gleichungen bestimmt. Die Richtigkeit der numerischen Bestimmung einzelner Glieder kann man durch die Summe aller Glieder der Korrelatennormalgleichungen kontrollieren. Diese Summen sind ebenfalls vom Autor für alle Gruppen der Normalgleichungen algebraisch bestimmt.

Українська наука на еміграції.

15 літ праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі (1923—1938).

Заснування Українського Історично - Філологічного Товариства було здійснене пізніше, ніж деяких інших українських товариств в Празі, хоч про утворення його здійснювалася справа ще у Відні в зв'язку з організацією там Українського Вільного Університету. З перенесенням у 1921 р. цього університету з Відня до Праги перший час тут пішов на організаційні університетські справи — докомплетування професорського складу і т. п., — але вже в другому академічному році на чергу стало питання наукового товариства при УВУ.

При вирішенні його зустрілися дві різні практики, а саме — австрійських і російських університетів. При перших наукових товариств не було, при других були. Тодіж вирішала думка й про організацію одного універсального товариства, спільного для всіх наукових ділянок, але вона також ушала й були засновані окремі товариства — медичне, правниче, історично-філологічне і т. д. В 1923 р. Історично-Філологічне Товариство було єдиним у Празі чисто науковим товариством. Інші подібні українські організації, що повстали тоді в Празі, більше дбали в своїй діяльності за професійні інтереси своїх членів, хоч деякі з них провадили також і наукову працю.

Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі було засноване 30. травня 1923 р. групою професорів Філософічного Факультету УВУ, що складалася з Дм. Антоновича, В. Біднова, Дм. Дорошенка, Др. Ол. Колесси, В. Щербаківського і Др. Петра Андрієвського.

На першому ж зібранні названі фундатори обрали й тимчасову президію в складі проф. Дм. Антоновича (голова) й проф. В. Біднова (секретар) та призначили перше прилюдне засідання новозаснованого товариства на 7. червня. В члени Т-ва на цьому першому його зібранні прийнято 11 осіб.

Кількість членів Т-ва перший час збільшувалася з кожним засіданням. Товариство від початку своєї діяльності почало гуртувати в своєму складі всі активні сили української еміграції в Празі, що науково працювали в історично-філологічній галузі. Головною групою його членів стали професори Філософічного Факультету УВУ, але поруч з ними були й члени Факультету права та суспільних наук,

що працювали в ділянці історичних дисциплін, а також і наукові діячі, що з університетською організацією формально не були зв'язані. До праці в Т-ві зголосилися також деякі професори Української Господарської Академії в Подєбрадах, а пізніше, коли був заснований у Празі Український Педагогічний Інститут, то й його наукові сили. Кількість членів Т-ва зростала в міру того, як Прага все виразніше ставала культурно-науковим осередком української еміграції, куди хоч на короткий час прибували для праці все нові наукові сили.

Поповнення рядів Т-ва новими активними членами в пізніших роках частково дали й молоді наукові працівники, що закінчували свої високошкільні студії на еміграції — переважно в Празі — й віддавалися науковій діяльності.

Трохи згодом Т-во притягло до членства й осіб зпоза Праги, а ще пізніше й зпоза Чехії, й стало на свій час єдиним цього роду осередком українських сил, що працювали на еміграції в галузі історії, філології, філософії, археології, етнографії й інш. споріднених з ними дисциплін. В складі свого членства Історично-Філологічне Товариство від початку обєднало за спільною працею наукових діячів з усіх українських земель. В цьому відношенні Т-во виявило себе в повному значенні всеукраїнською організацією. Найбільше членів, що брали постійну участь в його діяльності, перебуває в Чехії. Решта членів мала місцем свого дочасного осідку інші країни Європи й навіть Америки та Африки. Зі своїми закордонними членами Т-во мало досить живий зв'язок. Дехто з них надсилав йому для реферування свої праці, а більшість цих закордонних членів самі виступали на засіданнях Т-ва, коли приїздили до Праги.

Члени Т-ва поділяються на дійсних і співробітників. Протягом першого року діяльності Товариства кількість членів його досягла числа 31. В другому році свого життя Товариство складалося вже з 35 осіб, в третьому — 38, четвертому — 40, в п'ятому з 46, в шостому — 48, в сьомому — 53, у восьмому — 56, в дев'ятому (1931-32 р.) — 57. Це був рік, коли Товариство мало найбільшу кількість членів. В дальших роках обставини українського життя в Празі змінилися так, що Товариство не могло вже мати подостатнього припливу сил, т. щ. кількість його членів не тільки що не збільшувалася, а навіть зменшилася на кілька осіб.

Зменшення складу Товариства ставалося в наслідок смерті його членів. За весь час існування Товариства з його рядів вибули: проф. др. Агенор Артимович († 21. жовтня 1935 р. в Празі), проф. Василь Біднов († 1. квітня 1935 р. у Варшаві), проф. др. Станислав Дністрянський († 5. травня 1935 р. в Ужгороді), проф. Ростислав Лашенко († 30. жовтня 1929 р. в Празі), др. Модест Левицький († 16. червня 1932 р. в Луцьку), Вячеслав Липинський († 14/15 червня 1931 р. в Перпінк. Відня), проф. Константин Лоський († 14 жовтня 1933 р. в Празі) і проф. Федір Щербина († 28. жовтня 1936 р. в Празі). Крім того зі складу членів Товариства виступив у 1934 р. його д. чл. проф. С. Шелухин.

До складу членів Товариства найбільше прийнято професорів і до-

центів високих українських шкіл, а також лекторів, асистентів, професорських стипендіатів; членами його стали також професори гімназійні, директор Бібліотеки та Музею Наукового Товариства ім. Шевченка, різні наукові працівники не зв'язані службою в наукових установах і т. д.

За науковим фахом склад членів Товариства дуже різноманітний. Найбільше членів працювало в галузі історії України, також історії інших країн і епох, історії права, мистецтва, господарства, театру, літератури, в галузі лінгвістики, археології, філософії, етнографії, антропології та інших наукових ділянках.

Життям і діяльністю Товариства керувала його Управа, в складі якої протягом 15-ти років було дуже мало змін. Аж до кінця 1928 р. Управа складалася з тих осіб, що були вибрані при самому заснуванні Товариства. Для розвитку справи особливе значення мало те, що головою Товариства протягом всього часу був один з ініціаторів і фундаторів Товариства — проф. Дм. Антонович, який в співробітництві з першим секретарем проф. В. Бідновим надав діяльності Товариства організаційних форм і регулярності. Завдяки їхній витривалості Товариство навіть за складних і несприятливих еміграційних обставин не завмерло, а навпаки розвивалося й протягом цілих півтора десятка літ провадило значну наукову працю.

Товариство від початку заснування заняло в академічній системі української Праги своє місце, визначило тут свої функції й їх виконувало. Не маючи під собою жадної матеріальної бази, Товариство не могло ставити для себе ширших плянів.

Діяльність Товариства за минулий час виявилася головно в урядженні наукових засідань, на яких окремі члени Товариства відчитували свої доповіді. Ці доповіді піддавалися обговоренню, метою якого було доведення й оборона наукових позицій. Деяким темам присвячувалося й по кілька докладів, а деякі референти своїми працями викликали, крім звичайного обговорення, цілі контр-реферати.

Прочитані на засіданнях Товариства доклади були звичайно розвідками або рефератами більших монографій, що над ними працювали автори; часом були це розгляди нових наукових публікацій.

В останніх роках Товариство відчувало в своїй діяльності деякі труднощі головно в наслідок виїзду багатьох активних членів з Праги й Чехії взагалі. Але навіть і в останніх роках, коли кількість празьких членів Товариства значно зменшилася й коли прояви життя академічної еміграції в Чехії дуже зменшились, Товариство продовжувало регулярно свої засідання.

Щодо кількості відбух за цей час засідань і особливо щодо їх регулярності, то в цьому відношенні Історично-Філологічне Товариство в Празі займає серед подібних українських організацій і установ безперечно одно з перших місць, не тільки на еміграції, а й на самих українських землях, і то не лише за останній час, а взагалі.

Історично-Філологічне Товариство брало участь у різних національних культурних урочистостях та ювілеях українських наукових установ і окремих діячів, а також влаштовувало на їх пошану свої власні засідання. Спеціальними засіданнями відзначило Товариство

напр. 150. річницю зруйнування Запорозької Січі, 10-ліття заснування українських університетів у Кам'янці Подільському й Полтаві, 30-ліття заснування РУП і т. д. Щороку ж Товариство присвячувало що найменше одно, а то двоє й троє, засідань Т. Шевченкові. Ці шевченківські засідання принесли значний вклад в науку шевченкознавства.

Всього за 15 літ свого існування Товариство впорядило 404 засідань, де прочитано й обговорено 611 докладів, від 24 до 57 в рік.

Прочитані доклади дуже нерівномірно розподіляються по окремих відділах; все ж за змістом найбільше рефератів було історичних, а саме з української історії. Теми з україністики взагалі були головним предметом наукової праці членів Товариства.

Теми докладів на засіданнях Товариства частково ініціювалися самим же Товариством; це особливо відносилось до засідань ювілейних та пропам'ятних. Так, з ініціативи акад. С. Смаль-Стоцького в листопаді 1930 р. в Товаристві відбулася дискусія про початки української нації. Матеріалом для неї послужила стаття проф. дра М. Кордуби „Найважливіший момент в історії України“ (ЛНВ, 1930, IV). Зміст цієї дискусії опублікований у виданні „Откоуду всть пошла Руская Земля...“. Як сама дискусія, так і публікація Товариства, викликала широкий розголос в пресі. З ініціативи голови проф. Дм. Антоновича Товариство застановлялося над виясненням питання, що таке українофільство, для чого також прочитано кілька докладів і була переведена дискусія. Але в переважній більшості теми докладів намічались самими членами й були зв'язані з їхньою науковою працею.

Крім своєї біжучої роботи, що полягала головно у впорядженні наукових засідань, Історично-Філологічне Товариство виконувало також і функції науково-організаційні та репрезентаційні. На цьому полі йому також припадають поважні заслуги. Ця діяльність виявлялася головно в участі Товариства або окремих його членів в різних наукових конгресах — славянських, європейських і світових — а також у різних ювілейних та святочних засіданнях і т. д. З таких конгресів, що в них члени Товариства брали діяльну участь, можна згадати: Конгреси славянських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Білгороді й Софії, Міжнародній археологічний зїзд у Берліні, Перший міжнародній конгрес славянських філологів у Празі, Сьомий міжнародній зїзд філософів в Оксфорді 1930 р., Міжнародній конгрес народного мистецтва в Бельгії, Другий зїзд класичних філологів славянських у Празі, Другий міжнародній лінгвістичний конгрес у Женеві, Пятнадцятий міжнародній археологічний конгрес у Парижі, Гетелівський конгрес у Берліні, Сьомий міжнародній конгрес істориків у Варшаві, Другий славістичний зїзд у Варшаві, Конгрес істориків релігії в Лунді, XVI. Антропологічний конгрес і т. д.

Дуже значною була так само участь Товариства в організації й працях обох українських наукових зїздів у Празі 3-10. X. 1926. та 20-24. III. 1932.

Не менш видатною була ініціатива й праця Історично-Філологічного Товариства і в справі утворення Українського Академічного Ко-

мітету в Празі, який об'єднав усі українські високі школи та наукові товариства в Чехії, а також Наукове Товариство Шевченка у Львові й Український Науковий Інститут у Берліні. До 31. травня 1926 р. Український Академічний Комітет функціонував при Історично-Філологічному Товаристві, як його автономний орган; пізніше відділився від нього й став окремою установою.

В обставинах еміграції члени Товариства мали великі труднощі з публікуванням своїх наукових праць. Тому Товариство вже з першого року існування почало дбати про фундацію свого власного видавництва. Але з цим справа пішла дуже тяжко. На перешкоді розвитку стала така універсальна й непоборима на еміграції причина, як брак коштів, — вони в Товариства склалися майже виключно з членських внесків та пожертв.

Науковим органом Товариства є Праці, яких за цей час вийшло 2 томи. Перший том видруковано в Празі 1926 р. (ст. 1+208 + 11). Другий том Праць, виданий на пошану голови Товариства проф. Д. Антоновича з нагоди його 60-ліття, появився з друку аж в 1939 р. (ст. VIII+227).

Крім цих двох томів Товариство видало ще цілу низку відбиток окремих праць членів та дві брошури: згадувану вже дискусію „Откуда есть пошла Руская земля...“ (1930 р., ст. 30.) і Памяти професора Василя Біднова (1936 р., ст. 32.). Загальна кількість окремих публікацій Історично-Філологічного Товариства за 15 літ його існування досягла 46 назв. В це число входять і річні справоздання.

Власне видавництво Товариства і в найменшій мірі не могло задовольнити науково-публікаційних потреб його членів. Свої доповіді члени Товариства друкували скрізь, де тільки відкривалася для того якась можливість. Було це здебільшого у виданнях еміграційних. Значна частина їх появилася друком також у виданнях чужомовних.

Члени Товариства — майже всі незабезпечені емігранти — не розпоряджали потрібними коштами, а Товариство також не мало їх, щоб намічати якісь складніші наукові завдання — робити наукові відрядження своїх членів, призначати премії, розписувати конкурси, скликати наукові конференції й т. д. — отже, робити все те, що є таким звичайним для товариства цього типу, коли воно існує в нормальних умовах. Але навіть і в таких несприятливих обставинах Товариство виконало працю, з якою сміливо може стати на суд найсуворіших критиків. Та для цієї оцінки ще не настав час; переведення її буде справою майбутнього історика української науки й української еміграції.

С. Наріжний.

Fifteen years of work of the Ukrainian Historical - Philological Society in Prague (1923—1938).

(Summary).

The Ukrainian Historical-Philological Society in Prague, connected with the Ukrainian Free University in Prague, was founded on May 30th, 1923. The main part of its members consisted of professors of the Faculty of Philosophy of the University; other members were professors of the Faculty of Law, who worked in historical branches, professors of the Ukrainian Pedagogical Institute in Prague, of the Ukrainian Polytechnical Academy in Poděbrady, and other scholars. Later on, scholars living outside Bohemia also became its members, and, for a long time, the Society remained the only centre of the Ukrainian emigrant scholars who worked in history, philology, philosophy, archeology, ethnography, and other related branches of science. In the Society the scholars from all parts of Ukraine were united. The total number of members, including both active, and associate members, reached 57.

The life and work of the Society has been controlled by the Committee which from the year 1923 has been presided by professor D. Antonovyč.

The chief kind of work of the Society consisted in its scientific meetings. The first meeting took place on June 7th, 1923, and the next ones followed regularly every week during the whole of the school year. The total number of meetings in the years 1923—1938 was 404. Besides that the Society met every year in a meeting specially dedicated to Taras Ševčenko. These meetings have greatly contributed to the research on T. Ševčenko's works and life. The total number of reports read and submitted for discussion in the meetings of the years 1923—1938 amounted to 611. The topics of reports were taken mostly from the history, especially that of Ukraine, and from all fields of scientific research on Ukraine. Reports read during the meetings were published in nearly all Ukrainian and foreign journals dealing with the research on Ukraine, and some were published in book form. From the very beginning, the Society also issued its own publications. It published its „Praci“ („Works“) in two volumes, as well as its year-books.

The scientific, organisatory, and social activity of the Society was demonstrated by the presence of its members in international and Ukrainian scientific conferences and in collaboration with other scientific organisations.

S. Nariznyj.

E R R A T A

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
19	5 згори	орхелогічний	археологічний
26	25 згори	А. Б. Эфрона	А. Б. Эфрона ²⁾
33	19 знизу	нової	повної
35	1 знизу	имініе	им'єніе
36	2 згори	имініем	им'єніем
38	1 згори	звод	свод
38	прим. ¹³⁾	при сваді	при своді
39	15 згори	не має відваги	має відвагу
130	9 знизу	первісними	первісними мотивами
132	4 згори	з вісьмох	з сімох
"	15 згори	(таблиця I, 1; VI, 1)	(таблиця I, 1; V, 1)
"	7 знизу	поземни	поземо
134	5 згори	А із першої	А та з першої
"	10 згори	поземими ²⁸⁾ або доземи-ми ²⁹⁾	поземо ²⁸⁾ , або доземо ²⁹⁾
138	5 знизу	(Табл. II, 4, 6)	(Табл. II, 6)
"	1 знизу	з вушком ⁷⁰⁾	з вушком ⁷⁰⁾ (табл. II, 4)
139	4 знизу	виконані	не виконані
140	13 згори	в різьбленій техніці на-мальовані	в ритій техніці помальо-вані
"	19 згори	при	про
141	1 згори	зроблена	здоблена
142	8 згори	Біноклі жолобкованої ка-раміки не знаємо в Центральній	Біноклів жолобкованої кераміки не знаємо. В Центральній
144	21 згори	виробки	вироби
"	23 згори	і так само своїми нега-тивними взорами ши-пинську	з її так само негативними взорами. Шипинецьку
"	24 згори	ерешденській	ерешдській
"	11 знизу	до первісної	з первісної
145	7 згори	Васильківці,	Васильківці, Верхняківці,
146	9 згори	закритою	розкритою
"	6 знизу	нею ¹³¹⁾	нею ¹³¹⁾ (Табл. IX, 11, 12)
"	1 знизу	денцем ¹³³⁾	денцем ¹³³⁾ (Табл. IV, 4; IX, 7)
148	14 згори	рубчатий	зубчатий
"	11 знизу	з тангентами (табл. IV, 2).	з тангентами.
"	12 знизу	в Городниці н. Дн. ¹⁵⁷⁾	в Городниці н. Дн. ¹⁵⁷⁾ Тан-генти можуть і випасти (табл. IV, 2).
149	12 згори	з гори на право вниз	знизу на право вгору
152	3/4 згори	Подніпров'ям, Буковиною і Бесарабією	на Подніпріві, Буковині та Бесарабії
"	1 знизу	волют (Табл. III, 4);	волют;
"	2 знизу	у формі	у формі W (табл. III, 4)
157	4 згори	Voluten (Taf. III, 4);	Voluten;
"	5 згори	W-Ornamente	W-Ornamente (Taf. III, 4)
"	4 знизу	mit	ohne

170	17 знизу	поділено	поділене
172	12 знизу	цьому	це
173	13 знизу	розтрушені	розкидані
175	8 згори	нього	неї
"	15 знизу	спосіб	способі
178	4 знизу	було	були
"	6 знизу	началась	почалась
180	9 знизу	в тривкій	є тривкий в
182	15 згори	поставились	поставились вони
184	5 згори	страдали	страждали
"	13 знизу	виужити	вжити
191	17 знизу	моторовіх	моторові
192	7 згори	останньої	іншої
194	6 знизу	виробками	виробами
"	7/8 знизу	виробки	вироби
195	18 згори	грозна	грона
202	11 знизу	несхвалених	неухвалених
205	5 знизу	обозначався	означався

Зміст. — Contents.

Олександр Грановський: Передмова	3
Микола Андрусяк: Українська історіографія	5
Mykola Andrusjak: Ukrainian Historiography	”
Др. Олександр Гайманівський: Замітки до характеристики головних рис українського права доби Руської Правди	25
Dr. Olexander Hajmanivskýj: Bemerkungen zur Charakteristik der Grundzüge des ukrainischen Rechtes der Zeit der „Ruška Prawda“	”
Проф. Др. Симон Наріжний: Судівництво й кари на Запорозжі	46
Prof. Dr. Symon Narižnyj: Das Gerichtswesen und die Strafordnung bei den Saporoger Kozaken	”
Михайло Мухин: І. Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова	76
Muchajlo Muchyn: I. Franko als Kritiker der politischen Anschauungen M. Dragomanow's	”
Др. Людмила Красковська: Західні впливи в українській архітектурі X—XIII ст.	110
Dr. Ludmila Kraskovska: Occidental influences in the Architecture of the Time of Princes X—XIIIth cent.	”
Др. Олег Кандиба: Старша мальована кераміка в Галичині	129
Dr. Oleh Kandyba: Die ältere neolithische bemalte Keramik in der Westukraine	”
Євген Онацький: Зурочення	158
Eugenio Onatzky: Iettatura	”
Інж. Микола Кушніренко: Суспільно-господарський побут села Іза в Карпатській Україні	168
Ing. Mykola Kušniренко: Beschreibung des Dorfes Isa	”
Др. Полікарп Герасименко: Електрохімічна теорія рівноваг між металами й жужлями (рівноваги при виробі сталі)	212
Polykarp Herasymenko. D. Nat. Sc.: Electrochemical theory of slag metal equilibria (Equilibria of steel-making reactions)	”
Доцент Інж. Микола Зайців: До питання псування (гіркнення) і темніння мила	226
Mykola Zajciv, Chem. Eng.: On the problem of spoiling (embitterment) and darkening of soaps	”
Інж. Назар Гнатюк: Складання корелятивних нормальних рівнянь	235
Ing. Nazar Hnatjuk: Zusammenfassung	”
Українська наука на еміграції. 15 літ праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі (1923 — 1938) С. Наріжний	244
Fifteen years of work of the Ukrainian Historical - Philological Society in Prague (1923 — 1938). S. Narižnyj	”
Errata	251

UKRAINIAN SCIENTIFIC INSTITUTE
IN AMERICA
2001 SCUDDER AVE
ST. PAUL, MINN
USA

